قەدىمقى كىتاپلار تەتقىقات خەۋەرى

古籍研究通讯

1

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى نەشر قىلدى

1984

قەدىمقى كىتاپلار تەتقىقات خەۋىرى

1 - سان

1984

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى

1984 - يىل، 9 - ئاي

مۇندەرىجە

تارىخى ئەمنىيە .... موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى 1

.... نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەھەممەت زۇنۇن سىدىق

غازى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا .... ئابدىرىھىم ئىسمايىل 32

غەزەللەر .... غازى 34

.... نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدىرىھىم ئىسمايىل

تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار .... مەھەممەت سىدىق زەلىلى 39

.... نەشرگە تەييارلىغۇچى : سۇزۇك، ئۆمەر ئىسمايىل

مەھبۇبۇل قۇلۇپ .... ئەلىشىر ناۋايى 74

.... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدىرىھىم توختى

نەسىھەتى ئامە .... ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى 79

.... نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئۆمەر ئوسمان

ئاپپاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە (ماقالە) .... ئابدۇقادىر داۋۇت 84

ئاپتورلار دىققىتىگە 97

تارىخى ئەمنىيە

موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى

مۇھەررىردىن: «تارىخى ئەمنىيە» ـ موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامىنىڭ ئىجادى ئەمگەكلىرى ئارىسىدا تارىخ ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئىلمى قىممىتىنىڭ بىر قەدەر يۇقۇرىلىقى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلغان داڭلىق ئەسەرلىرىدىن بىرى ھېساپلىنىدۇ.

ئۇ ھىجرىيە 1321 ـ يىلى (مىلادى 1903 ـ يىلى) يېزىلغان. ھىجرىيە 1322 ـ يىلى (مىلادى 1904 ـ يىلى) روس شەرقشۇناسلىرىدىن نىكولاي پانتوسوۋنىڭ نەشرگە تەييارلىشى ئارقىسىدا، قازاندا « مەدرىسە ئۇلۇم » مەتبەسىدە بېسىلىپ چىققان.

كىتاپ 320 بەت، 2 داستان، بىر كىرىش سۆز، بىر خاتىمىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئاپتۇر ئۇنىڭدا " موغۇلىستان يۇرتى " دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ (يەتتە شەھەرنىڭ) قەدىمدىن تارتىپ تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئومۇمى ئەھۋالى، يەنى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ خانلىق نەسەپلىرى، چىڭگىزخان دەۋرى ۋە بۇ دەۋردە شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن زور تارىخى ۋەقەلەر ھەم ئىجتىمائى ئۆزگۈرۈشلەر، خوجىلار، قالماقلار ۋە مانجۇلارنىڭ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشى، خەلق ئاممىسىنىڭ مانجۇ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئازاتلىق قوزغىلىڭى، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى ۋە غولاپ چۈشۈشى، شىنجاڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم چوڭ كۆلەمدە بىرلىككە كەلتۈرۈلىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تارىخى چىنلىققا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا ئەتراپلىق، مۇكەممەل يورۇتۇپ بەرگەن.

كىتاپ گەرچە مەزمۇن ئېتىۋارى بىلەن شىنجاڭنىڭ 19 ـ ئەسىردىكى مۇپەسسەل تارىخى بولسىمۇ، بىراق ئۇ بەزى جەھەتلەردە دىنى ئەقىدىچىلىكتىن خالى بولالمىغان. ھەتتا ئۇنىڭدا خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ھۆكۈمرانلارنى ئىنساپقا چاقىرىش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك پاسسىپ ئامىللارمۇ ئەكس ئەتكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاپتۇرنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە دەۋر چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇنىڭغا ئەلۋەتتە تەنقىدى نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز تۆۋەندە يولداش مەھەممەت زۇنۇن سىدىق نەشرگە تەييارلىغان « تارىخى ئەمنىيە » كىتاۋىنىڭ ئەينى تېكىستىنى بەردۇق. كىتاپخانلار ۋە تەتقىقاتچى خادىملىرىمىزنىڭ كىتاپنى ئوقۇش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا ئۇنىڭ تارىخى چىنلىققا ئۇيغۇن بولىغان تەرەپلىرىدىن ئەجابى يوسۇندا پايدىلانغاندىن باشقا يۇقۇردا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن پاسسىپ تەرەپلىرىنىڭ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىنى ئۈمىت قىلىمىز.

ئىككىنچى ئادەم — نوھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە بۇ موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەردە يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، ھۆكۈمرانلىق قىلغان گۇرۇھلار، موغۇلىيە دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپ، مۇسۇلمان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقان چىنغا تەۋە بولۇشىدىكى ۋاقەلەرنىڭ ئومۇمى بايانى قوشۇلۇپ بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان، بىر خاتىمە بىلەن تامام قىلىندى.

نىكولاي پانتوسوۋنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان. 1323 - ھىجرى(1905 - مىلادى) مەدرىسە ئولۇم باسماخانىسىدا بېسىلدى.

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم①

سان - ساناقسىز ماختاشلار ئۆز - ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىگە خاس. ئۇ، كىشىلەرنىڭ بىلىشىگە مۇمكىن بولمايدىغان ھىكمىتى بىلەن ئالەمدىكى ھەممە شەيئىلەرنى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاسى بولغان تەڭرىگە چەكسىز ئالقىشلار ياغدۇرىمەن. ئۇ، ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشالىقنىڭ تاجىنى ئۆزى خالىغان كىشىنىڭ بېشىغا كەيدۈردى. خالىسا ئالدى. پۈتۈن ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ ئىدارە قىلىنىشىنى ئىقتىدارلىق پادىشالارنىڭ تەدبىرى ۋە سىياسىتىگە باغلىدى.

رۇبائى

زاتىكى سۈپاتى ئۇنىڭ قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەت،
ھەيبىكى بىلا تا ئامدۇر ئاللاھۇس سەمەت.
پەردىكى ئاڭا يوق ۋالىد نەۋەلەد،
ۋە تىرىكتۇر لەمىيەكۇن لەھو كۇپۇۋەن ئەھەت.②

تەڭرىنىڭ - ئەلچىسى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان پەيغەمبىرىمىزگە پاك ۋە غەرەزسىز سالام ۋە ياخشى تىلەكلىرىمىز چىچىلسۇن. خۇددى مەخپى غەزىنىدەك لاي ۋە سۇنىڭ ئارىسىدىن ئاشكارا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك تەختىگە سازاۋەر بولدى.

① ئايىغۇچى، كويۇنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن.

② تەڭرىنىڭ سۈپىتى؛ بىر، تىرىك ئەمما تاماق يىمەيدۇ، ھېچ كىمگە مۇھتاج بولمايدۇ، تۇغقۇلمىغان ۋە تۇغمايدۇ، يەككە - يىگانە ھايات بولۇپ مەڭگۈ يوقالمايدۇ دەپ ئىشىنىشلار.

ھەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەيغەمبىرىگە پۈتمەس - تۈگىمەس رەھمەتلەر بولسۇن . چۈنكى تەڭ - رىم قۇرئاندا "پۈتۈن ئالەمگە سېنى رەھمەت قىلىپ ئەۋەتتىم" دېگەن ئىدى .

نەزم

شاھى ئەرەبى قىبلەئى ھاجات،
ئايىنە زات ئۈلدى مىرئاتى سۈپات .
كىم پەي راۋا ئەتسە ئاڭا ئەللو دەرەجات ،
لا زال ئەلەيھى زاكىيات سالاۋات . ①

پەيغەمبىرىمىزگە ھەممىدىن بۇرۇن دوس بولغان ھەزرىتى ئابابەكرىگە ؛ ئادالەتنىڭ ئاپتابى ھەزرىتى ئۆمەرگە ؛ سېخىلىق ، مۇلايىملىق ، ھايا ۋە نومۇسنىڭ كانى « قۇرئان » نى توپلاپ كىتاپ قىلىپ چىققۇچى ھەزرىتى ئوسمانغا ؛ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، ھېمىشە غەلىبە قىلىدىغان ھەزرىتى ئېلىگە ؛ بارلىق مومىن مۇسۇلمانلارغە ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىلىرى ھەمزە ھەم ئاببباس رەزىيەللاھو ئەنھۇغا ،② ساھابىلەرگە ،③ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئايالىرىغا ۋە ئەۋلاتلىرىغا ھەمىشە ، مەڭگۈ ، كۆپتىن - كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتىمەن .

جاھاندىكى ئەقىل - ئىدرەك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قوياشتەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئادالەتلىك پاراسەتلىرىگە ، گۇنا ۋە خاتالىقلىرى نۇرغۇن، ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى ، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى ، ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ ئەڭ تۆۋىنى ، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى ، بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسابىننى موللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى، ئالىم ۋە پازىللارنى دوس تۇتقۇچى ، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باش پانا بولغۇچى ، ئادالەت بەرلەن ئىش قىلغۇچى ، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچى مۇھەممەت ئىمىن باي ئاقساقال دادخا بىننى مۇھەممەت ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسمى - نەسەبلىرى مەڭگۈ ئۆچمىسۇن) مەندەك كېمىنە ئاجىزغا خىتاپ قىلىپ " سەن گەپ سۆز ۋە تىل جەھەتتىن نادان ، پەم - پاراسەتتە چەكلىك ، خاتا ۋە نۇقسانلىرىڭ كۆپ بولسىمۇ ، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشا ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى

---

① ئەرەبلەرنىڭ پادىشاسى ۋە ھاجەتمەنلەر تەلمۈرۈپ قارايدىغان كىشى سەن . سۈپەتلىرىڭ ئىنسانىيەتكە ئەينەك بولدى . كىم سېنىڭ يولۇڭدا ماڭسا ئالى دەرىجىگە ئىگە بولىدۇ . ساڭا ئېيتقان سالام ۋە رەھمەتلەر ھەرگىز زايا كەتمەيدۇ.

② تەڭرى ئۇلاردىن رازى بولسۇن دېگەن مەنىدە .

③ ساھابە - پەيغەمبىرىمىز ھايات ۋاقتىدا ئۇز كۆزى بىلەن كۆرگەن ، خىزمىتىدە بولغان كىشىلەر ” ساھابە “ دەپ ئاتىلىدۇ .

ئەخلاق ، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز - تولا خەۋىرىڭ بار . شۇڭا بومۇغولىستان ① يۇرتى ۋە يەتـ -
تى شەھەر ② دە يۈز بەرگەن ئەھۋال-ۋاقەلەرنى ، بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئـەقلىمىزگە كېلىـپ
ئادەم قاتارىغا قوشۇلغانىنىڭ بۇ تەرىپىدە ، كۇچالىق خوجالار بۇ يۇرتلەردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزد -
ۋاتقان غەيرى دىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى ، ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ قانچە -
لىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپتابى ئۆچۈپ ، مەغلۇپ بولغانلىقى، بۇ-
موغۇلىستان يۇرتى (يەتتە شەھەر)گە مۇھەممەت ياقۇپ بەگ (ئاتالىق غازى)نىڭ قاچان ھۆكـۈمران
بولغانلىقى ، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ، قاچان بىزـ -
نىڭ چېگرىلىرى كېلىپ بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قوياشى ئۆچۈپ،ئۇنىڭ ئورنىغا
زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە ۋاقەلەر ئۈستـىـدە بىرەر كىشىـنىـڭ
تارىخ يېزىپ يادىكار قالدۇرغـانلىـقى مەلـۇم ئـەمـەس . شۇڭـا بۇ كـۇچـالـىـق خوجالارنىڭ
غـازاتى ۋە ئـاتـالـىق غـازى (بـەدۆلـەت) ھـۆكـۈمـرانلـىـقـىـنىڭ بـاشلـىـنىشىد -
دىن تـارتىـپ ئاخـىرىـغـىچە يـۈز بـەرگـەن ھادىسـە - ۋاقـەلـەرنى ئـۆز ئـىـچىـگە ئالـ -
دىغان تارىخ كىتاۋى يېزىپ چىققىن ، خوجالارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئـۇلارنـىڭ يۇرتنى ئىدا -
رە قىلىش ئەھۋالى ، ياقۇپ بەگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇ -
سۇللىرى ھەم ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋاقـەلەر ، خالايىقلارنىڭ ئېسىدىن كۆتە -
رىلىپ ئۇنتۇلۇپ كەتمىسە ، بىزنىڭ نام-نەسەپلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسا ،
ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار ، غازىلەر ھەم شەھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سەن ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا
قىلسا ، كۆپچۈلۈكنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ،رەھمى شەپقەتلىك تەڭرىم گۇنالىرىمىزنى مەغ -
پىرەت قىلدۇەتسە ئەجەپ ئەمەس . " باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى شۇ ئىشنى
قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجرىگە ئىگە بولىدۇ . " دىگەن ھەدىسنىڭ روھى بويىچە " مەنمۇ بۇ خاسـ -
يەتلىك ئىشنىڭ شاراپىتىدىن بەھرىمەن بولسام" دىدى.

ئـەمما مەن بولسام كۇندىلىك تۇرمۇش غېمىگە گىرىپتار بولغۇچى ، خار - زارلىقتا ئېتىۋار -
سىز ھايات كۆچۈرگۈچى ئاجىز بىر كىشى تۇرۇپ ، بۇنداق ئالى دەرىجىلىك ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ
قىلغان جەڭلىرى ، يۇرت سوراپ پۇخرالارنى ئىدارە قىلغان ئەھۋالى ، بولۇپمۇ ياقۇپ بەگ ئاتا -
لىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن ، پادىشالىق شانۇ - شەۋكەت بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كە -
شىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سۈرگەن ۋاقەلىرى ئۈستىدە كىتاب يېزىشقا ئېتىز ئېچىپ،قەلەم يۈرگۈزمەككە
ھەددىم يوق . ھەم ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارىمۇ يوق .

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتتۈپتۇ. بولغان ۋاقە -
لەر ، يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . شۇ ۋاقەلەرگە قات -
ناشقان، ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى . بۇنداق خەلق
ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە - پارچە ھىكايە ، قىسسەلەرنى توپلاپ ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇ -
رۇپ، توغرىراقىنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس

① ئاپتور مۇشۇ ئەسەردە شىنجاڭنى موغۇلىستان دەپ ئاتايدۇ .
② خوتەن ، يەكەن ، قەشقەر ، ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ ، كۇچا ، تۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ .

دەپ، " سېخى كىشىلەر ئۆز رىنى قوبۇل قىلىدۇ ، " دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزرە ئېيتتىم". بىر نەچچە جان دوس بۇرادەرلىرىم ، پىشقەدەم يار - ئاشنالىرىم يىغىلىپ ، " ۋاقتىڭنى غەنىمەت بىلىپ ، مۇھەممەت ئىمىن دادخانىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ ، تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بېشى ۋە جېنىنى پىدا قىلغان شەھىتلارنىڭ ۋاقە - ھادىسلىرىنى توپلاپ كىتاب قىلساڭ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر ، شەھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلەپ ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا " ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەڭرىم زور ئەجرى بېرىدۇ . كىشىلەرمۇ ياخشى سۈپەت بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ"، دىگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئاساسەن سەنمۇ قۇرۇق قالمايسەن " دىدى .

يار - بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سوز گەۋھەرلىرىنى تاشقا ئويۇپ ئېتىۋارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، مۇشۇنداق زور كىتابنى يېزىپ چىقىشنى ئۈستۈمگە ئېلىپ ، ئۆزەمنى باشقىلارنىڭ مالامەت (تەنە ۋە زاڭلىق قىلىش) ئوقىغا نىشانە قىلدىم .

« قىلىنغان ئىلتىماس سېخى كىشىلەرنىڭ ھوزۇرىدا قوبۇل بولىدۇ . » دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە مەيلى ئاڭلىق ، مەيلى ئاڭسىز ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلىرىمنى ئوقۇغان ۋە ئىشىتكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتىشكى بىلەن يېپىپ ، سېخى قەلەملىرى بىلەن تۈزۈتۈشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن .

چۈنكى ياخشى ئىشقا " تەڭرىم كاتتا ئەجرى ئاتا قىلىدۇ . خالايىقمۇ رەھمەت بايان قىلىدۇ" دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە مەن كېمىنىگە ئاز. تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس، دىگەن ئارزۇ بىلەن ئەۋۋەلىنى ئىشەشلىك تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئاخىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن - بىلگەن ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ ، مۇجمەل ، ئېنىقسىز ، پارچە - پۇرات ھىكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ ، راس ۋە ئېنىقلىرىنى تاللاپ قەغەز يۈزىگە يېزىپ چىقتىم .

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا سەۋەپ بولغان بىرى ، "مۇھەممەت ئىمىن دادخا " دىگەن كىشى، يەنە بىرى ، بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك ، ئاداۋەت ، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقان ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كىتابنى « تارىخى ئەمنىيە » دەپ ئاتىدىم ۋە بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان ھەم بىر خاتىمە بىلەن تاماملىغا يەتكۈزمەكنى خىيال ۋە ئارزۇ قىلدىم .

دىيانەتلىك ئاپتۇرلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتابنى كۆرگەندە، ياكى ئوقۇغاندا مەن كېمىنە خارۇ - زار ، ئېتىۋارسىز ناچار كىشىنى ئىجابەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى ، ئۇنتۇپ قالماسلىقلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ يېزىشنى باشلىدىم .

ئۇلۇغ تەڭرىم سېخىلىق سۈپىتىڭنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشىمنى ئاسان قىلىشىڭنى ئىلتىماس قىلىمەن . چۈنكى سەن ئەڭ سېخى ، ئەڭ رەھىم قىلغۇچى سەن . تەڭرى - ئىلتىماس قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىماسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر .

مۇقەددىمە

„ئىككىنچى ئادەم“ دەپ ئاتالغان نوھ پەيغەمبەردىن تارتىپ ھازىرغىچە بۇ موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) يۇرتىنىڭ ئەھۋالى، بولغان ۋاقەلىرى ۋە بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، موغۇلىيە دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەپلىرى، بۇيەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبى ھەم خاقان چىنىنىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقىنىڭ ئومۇمى بايانى

ھۆرمەتلىك دوس ۋە ھەشەمەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى قۇلاقلىرىغا ئېنىق ھەم رۇشەن بولغايـ
كىم بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمقى تارىخى كىتاپـلاردە « موغۇلىستان » دەپ ئاتاپتۇ . بۇ شەھەرلەرـ
دە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسىقە ، ھۆججەتلەر موغۇلىستان ھىساۋىدا، دەپ يۇتۇلۇپتۇ . نىمە
ئۈچۈن «موغۇلىستان » دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟
پادشالىرى قايسى مىللەت ؟ قايسى مەزھەپتە ؟ خاقان چىنىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكىلى
نەچچە يىل بولدى ؟ قاتارلىق مەسىلىلەر قەدىمقى تارىخ كىتاپلىرىدىن پايدىلىنىپ قىسقىچە بايان
قىلىنىمىسا بۇ كىتاپنى يېزىشتىكى مەقسەت رۇشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھىس قىلدىم . چۈنكى
ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى ، سۆزنىڭ بېشىنى ئوچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۈچىغان بىلەن ئوـ
قۇغان ۋە ئاڭلىغانلار " ئايەغى بار بېشى يوق " دەپ قاراپ ئېتىۋار قىلمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن
مۇناسىۋەتلىك جايلارنى « رەۋزەتىسسافا »،« تارىخ رەشىدى » ، «شەھرىخىيە » ① گە ئوخشاش
تارىخ كىتاپلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزۈلدى .

ۋاقىئەنى ھەزرىتى نوھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك ئىسمى شېرىپلىرى بىلەن باشلايمەن.
ئادەمى سانى يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نوھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام سۇنىڭ ئازاـ
ۋىدا يەنى توپان بالاسى ئىچىدە قالغان چاغلىرىدا تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كىمە ياساپ ، بۇ كىـ
مىگە ھەر جىنىس ، ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتتىن بىر جۈپتىن سالدى . ئاقىۋەت كىمىنى جۇد تاغىنىڭ
ئۈستىدە توختاتتى . ئادەم ئەۋلادىدىن سەكسەن كىشى سالامەت قالدى . سۇنىڭ جەبىرى ـ جاپا ـ
سىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى . سالامەت قالغانلارنىڭ ئارىسىدا نوھ ئەلەيھىسسالام ـ
نىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى بار ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىدىكى ھەممە
ئىنسان گۇرۇھى ۋە ئادەم ئەۋلادى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئۇرۇغىدىن تارقالدى.

نوھ ئەلەيھىسسالامنى " ئادەمى سانى " يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ ، ھەزـ
رىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ، باشقا ھېچ كىشى قالمىغان ئىدى . نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ
ئۈچ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى ـ سام ، ھام ۋە ياپەس ئىدى . بەزى راۋايەتلەردە بۇلارنى " پەيغەمـ
بەر " دەپمۇ ئېيتىدۇ .

پۈتۈن ئەرەبىستان خەلقى ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن ، پۈتۈن زەڭگىبار ، ھەـ
بەش ، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر ھام ئەۋلادىدىن ، پۈتۈن شانۇ ـ شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىـ
شالار ۋە تۈركلەر ياپەس ئەۋلادىدىن دىيىلىدۇ . چۈنكى ياپەستىن ئون بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى.
چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى " تۈرك " ئىدى . پۈتۈن تۈرك مۇڭغۇل ـ قىپچاقلار تۈركنىڭ نەسلىدىن
پەيدا بولغان . ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا " ياپەس ئوغلان " دەپ ئاتايتى . بەزى تارىخ كىتاپـ
لىرىدا ياپەس ئوغلاننى كىيومورس بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ .

---

① مەشھۇر تارىخى كىتاپلىرىنىڭ نامى

ياپەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىگە مەنسۇپ .

ئۈچىنچى ئوغلى روس بولۇپ پۈتۈن روس ، ناسارا ـ ئىسلاۋىيانلار روسنىڭ ئۇرۇغىدىن تارالغان . قالغان ئوغۇللىرىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلساق ، گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ . گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى : سام ئەلەيھىسسالامنى غەرپ تەرەپكە ، هامنى جەنۇپ تەرەپكە ، هەزرىتى ياپەسنى شەرق تەرەپكە بۇيرىدى .

ياپەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق ، ئوت بار يەردە سۇ يوق ، تەڭلىكتە قالدى . بۇ ئەھۋالنى ئاتىلىرى نوھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى . نوھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى .

ئىلتىجاسى ئىجابەت بولۇپ جىبرائىل ئەلەيھىسسالام ① دىن ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئۆگەنتى . بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ ياپەسكە بەردى . قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغاتتى . بۇ تاشنى ئەرەپ تىلىدا " هەجرۇلمەتەر " دەيدۇ . تۈرك تىلىدا " يادا تېشى " نامى بىلەن مەشھۇر . بۇ تاش ياپەسكە تەۋە زېمىندا كارغا كېلىدۇ . سامغا تەۋە بولغان ئەرەبىستان زېمىندا كارغا كەلمەيدۇ .

يۇرتنى ئاباد ، پاراۋان قىلماق ئۈچۈن تەڭرىم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرىۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ ، تۈركۈم ـ تۈركۈم ، گۇرۇھ ـ گۇرۇھ بولدى . هەر گۇرۇھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشىپ ، يەنە بىر گۇرۇھ بىلەن سۆزلەشمەكچى بولسا تىلماچ (تەرجىمان) ئارقىلىق سۆزلەشەتتى . ياپەس هايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە تىلدا سۆزلىشەتتى . ئۆز ئارا تىلماچ ئىشلىتەتتى دېيىلىدۇ .

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ياپەس ، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك ، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلجەخان ، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتوي خان ، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان ، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلىنجەخان ئىدى .

ئېلىنجەخان ناھايىتى ئۇلۇغ دۆلەت ئىگىسى ، باي ـ پاراۋان كىشى ئىدى. دۆلەت ۋە بايلىقىنىڭ كۆپلىكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجداتلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ، قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ، تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. تەڭرىگە شېرىك كەلتۈرۈش يولىغا ماڭغان خان ، پادىشالارنىڭ تۇنجىسى ئېلىنجە خاندۇر.

ئېلىنجە خاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى . بىرسىنىڭ ئىسمى "موغۇل" بىرسىنىڭ ئىسمى "تاتار" قويدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرالىرىنى توختىتىپ قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلەر "موغۇلىستان"، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلەر "تاتارىستان" دەپ ئاتالدى. هەر قايسى ئۆز يۇرتلىرىغا باشلىق ـ خان بولدى.

ئېلىنجە خاننىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۈن خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئاي خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇـ

---

① تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىنى پەيغەمبەرلەرگە يەتكۈزىدىغان پېرىشتە.

نىڭ ئوغلى مەڭلى خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلخان ئىدى. پادىشاھى پېرىدوننىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئېلخان ئۆز ئارا ئەلچىلەر ۋە خەت-ئالاقىلەر ئەۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقان ئىكەن. بۇنىڭدىن ئېلخان بىلەن تۇرخاننىڭ زاماندىش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىزخان ناھايىتى زور پادىشا بولۇپ ئۆتتى. ئەمما 9- غا نۆۋەت كەلگەندە موغۇل خان بىلەن تاتارخاننىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت چۈشۈپ، ئاخىرى ئاداۋەت جېدەل ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - ماجىرالار يۈز بەردى. نەتىجىدە تاتارلار ئۈستۈنلۈك قازىنىپ غالىپ كەلدى. موغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر - يۈزىدە ئۇرۇق ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر راۋايەتتە ئېلخان ئۆزى، يەنە بىر راۋايەتتە بىرەر سەۋەپ بىلەن ئوغلى قىنان خان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال تۇتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات، بىر موزايلىق ئىنەك، ئۈچ قوي، بىر ئەچكۈنى ئېلىپ كۆزدىن يېراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى. تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋېلىپ، نەچچە ئەۋلات، بەلكى نەچچە قەنە، نەچچە مىڭ يىل ئۆتكىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا - بارا ئەۋلاتلىرى ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئاسمان ئاستىدىكى زېمىننىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال قىلىشقان ئىدى. بۇ جاينىڭ ئىسمىنى «ئەركنە قۇن» دەپ ئاتايتتى. ئىلاجىسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋەتكەن ئاغزىنى ئېچىپ چىقتى.

دېمەك، موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىزخان پادىشا بولۇپ ئۆمرىنى شۇ يوسۇندا ئۆتكۈزدى. توققۇزىنچىسىغا كەلگەندە ھالاك بولۇپ تۈگەشتى. شۇڭلاشقا ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامانلىرىنى تەبرىكلەيدىغان خوشاللىق كۈنلىرىدە پادىشا ۋە ئۇلۇغلار ئارىسىدا تارتۇق - سوۋغا قىلىش لازىم كەلسە، ھەر قانداق نەرسىنى توققۇز - توققۇزدىن قىلىپ سوۋغا قىلاتتى. ئەمىلىيەتتە سەككىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ - شەۋكەتلىك پادىشانىڭ ھوزۇرىدىلا ئەمەس بەلكى ئادەتتىكى ئاما، ئەر - ئايال، پۇقرالار ئۆز ئارا بېرىش - كېلىش قىلىشسا ئاز دىگەندە سەككىز نان ئېلىپ كېلىپ بىر توققۇز نان دەپ ئاتايتتى ھەم سەككىز ناننى توققۇز نانغا تەڭ دەپ ھىساپلايتتى. تا ھازىرغىچە بۇ رەسىمى قائىدە جارى بولۇپ داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زاماندا ئېلخاننىڭ ئەۋلادىدىن "ئەلئەنقىۋا" ئاتلىق ئەرگە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى.

بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆينىڭ تۈڭلىكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇقلۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقىۋاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھامىلدار (ئېغىر بوي) بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۇۋى مەريەمۇ① خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان. چۈنكى "تەڭرى نەرسىنى خالىسا ۋە نەرسىنى بۇيرىسا بولماي قالمايدۇ" دىگەن ئايەت②، تەڭرىنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپىتىدىن ئىبارەت.

لېكىن خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا گەپ - سۆز، پىتنە - پاسات پەيدا

① بۇۋى مەريەم- ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئانىسى بولۇپ، تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەيسا پەيغەمبەرنى ئاتىسىز تۇققان دېيىلىدۇ.

② ئايەت - قۇرئاننىڭ سۆزى ئايەت دېيىلىدۇ.

بولغان بولسىمۇ، ۋاقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكتىن خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىۋاشتىن كۈچايدى.

ئەلئەنقۇا ئوغۇل تۇغۇپ "بوزەنجىرخان" دەپ ئات قويدى. بوزەنجىرخان چوڭ پادىشا بولۇپ ئېمىر ئابامۇسلىم① بىلەن دوس ئىدى، بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، بوزەنجىرخان ئابا مۇسلىم بىلەن زامانداش ئىكەن.

بوزەنجىرخاننىڭ ئوغلى بۇقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى دومىن خان، ئۇنىڭ ئوغلى قىدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى باي سەنقەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دومنەخان، ئۇنىڭ ئوغلى قۇبلىخان. دومنەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. كىچىك ئوغلى قاجۇلىخان چۈش كۆردى. كۆرگەن چۈشىنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىكى: "بۈگۈن كېچە ئاكام قۇبلىخاننىڭ ئېتىكىدىن بىر قوياش چىقىپ، ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، ھەممە ئالەمنى يورۇتتى. كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قوياش پەيدا بولۇپ، بىر ـ بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىر نەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىرى يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يوروق بولۇپ تۇرغان چاغدا، مېنىڭ ئېتىكىمدىن بىر قوياش چىقىپ، ھەممە جاھاننى يورۇتتى. ئاخىرى ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىر نەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ ھەر قايىسى تەرەپنى يورۇتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئۆتتى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن" دىدى.

دادىسى مۇشۇنداق ۋاقەلەرگە دۇچ كەلگەن ئىدى. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈپ، پۈتۈن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، ئۇلارغا ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تەپسىلى بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن، "قۇبلى خاننىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشا ۋۇجۇتقا كېلىدىكەن. پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قوياشلار پەرزەنتلىرى بولۇپ، كەينى ـ كەينىدىن دۇنياغا كېلىپ، ھەر بىرسى ھەر تەرەپكە پادىشا بولۇپ دەۋران سۈرۈپ، ئۆتىدىكەن، چۈش كۆرگەن قاجۇلى خاننىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلۇغ بىر پادىشا ۋۇجۇتقا كىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ياخشى خىسلىتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە باياشات بولىدىكەن" دەپ تەبىر② بەردى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى خۇشال ـ خورام بولدى. دومنەخان ـ ئوغلۇم قۇبلىخان مەندىن كېيىن ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە پادىشا بولسۇن، قاجۇلى خاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت پۈتۈلسۇن، دەپ ئەمىر قىلدى. خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر ـ ۋۇزرا، ئېمىر ـ ئومرالەر خەتكە مۆھۈر (تامغا) لىرىنى بېسىپ، خەزىنىگە تاپشۇردى. مۇشۇ ۋەسىقە (توختام خەت) خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىد خاننىڭ زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، بەلگىلىمىلىرى ئىجرا بولۇپ كەلگەن ئىكەن. بۇ خەتنى قالماق (موڭغۇل) تىلىدا "پارامىن" دەپ ئاتىلىدۇ.

قۇبلى خاننىڭ ئوغلى بۇزنان خان، ئۇنىڭ ئوغلى يىسۇ باھادىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھى چىڭگىز قائان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ بەشيۈز توقسان سەككىزىدە③ پادىشا-

① ئابا مۇسلىم ـ ئىران پادىشالىرىدىن بىرىنىڭ نامى.
② تەبىر ـ كۆرگەن چۈشنىڭ ئەمەلىيەتتە قانداق بولىدىغانلىقىغا بېرىلگەن باھا.
③ مىلادى 1202 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

لىق تەختىدە ئولتۇردى. پايى تەختلىرى قارا - قۇرۇمدىكى "كىلوران" دىگەن يەر ئىدى، شۇچاغدا خەنزۇ (جۇڭگو) نىڭ خېنى تاڭ خاڭ بولۇپ، پايتەختى "خان بالىخ"① ئىدى. خەنزۇتىلىدا خان بالىخنى "جۇڭدۇ" دەيدۇ.

تاڭ خانلىقىنىڭ ئۈستىگە چىڭگىزخان چىرىك (ئەسكەر) تارتىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىرى تاڭ خان تەسلىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، تاڭ خانىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ ياندى.

شەرقتە خانبالىقتىن تارتىپ شىمالدا قازان② شەھرىگىچە بولغان زېمىننى "تاتارىستان" دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ، چىڭگىزخان قازان شەھرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا ئېلىپ بارغان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ، شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ نامى بىلەن "تاتارىستان" دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن.

كېيىن بۈيۈك ئېمىر تومۇركوراگان ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كەلدى، دېيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرپ تەرەپتە روم، مەۋسىل، باغدات، جەنۇپ تەرەپتە ئۆز ياپچان دەرياسى، سىندى، كابىل، بەدەخشان غىچە ھەم تاتارىستاننى قولغا كىرگۈزۈپ يىگىرمە بەش يىل پادىشا بولدى. يەتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە قارا چانۇيان ۋەزىر بولدى. قارا چانۇيان بۈيۈك ئېمىر تومۇركوراگاننىڭ بەشىنچى ئاتىسى ئىدى. چۈنكى، ئېمىر تۆمۈرنىڭ ئاتىسى ئېمىر تاراغاي، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر توكول، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر ئېلىنگىز، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر قاراچانويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر سۇغۇنچىن، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر بەردۇق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر ئىردىمچىن بەرلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاچۇنى باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى دومنەخاندىن ئىبارەت. بۈيۈك ئېمىر تۆمۈرنىڭ سەككىزىنچى ئاتىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى ئاتىسى بىر ئىدى. خانلىق قۇبلى خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاچۇنى باھادىر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۈيۈك ئېمىر تومۇركوراگان ھەر قانچە پادىشا بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگۈلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىر نەچچە ئەۋلادىغىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئۇلۇغ بەگنىڭ زامانلىرىدا ئۇۋەيسخان③ نىڭ ئوغلى يۇنۇس خان④ ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشتى. ئۇنى شىرازغا⑤ پالىدى. يۇنۇس خان ھۈنەر- كەسىپ قىلىپ "يۇنۇس ئۇستا" دەپ نام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. ئوتتۇز نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سۇلتان سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تەختىگە چىققاندا، شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇس خاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ "مۇندىن كېيىن مېنى-

---

① خانبالىق — بېيجىڭنى كۆرسىتىدۇ.

② قازان- سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراشلىق ھازىرقى تاتارىستاننىڭ مەركىزى

③ ئۇۋەيسخان — موغۇلىستان خانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

④ يۇنۇسخان — موغۇلىستان خانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

⑤ شىراز- ئىراندىكى بىر شەھەر

دوست بىلگەيلا، خىزمەتچى قاتارىدا كۆرمىگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشا» دىگەندەك نۇرغۇن گەپ ـ سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سالدى. يۇنۇس خان ماقۇل بولۇپ: سۇلتان سەئىد مىرزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇس خانغا بىر مۇنچە موڭغۇللارنى قوشۇپ، موغۇلىستانغا خان قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتتى. ئاخىرى خۇدايارخان① غىچە ئەمىر تۆمۈر ئەۋلاتلىرىنىمۇ «خان» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇچى خان، چىغتايخان، ئۆكتايخان، تولۇيخان دەپ تۆرت ئوغلى بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چىغتاي خانغا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولدى. شۇ سەۋەپتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چىغتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئۆكتايخاننى ئۆز ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغان بالىلىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇغىغا بوي سۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكوخان ـ مەشھۇر تولۇيخاننىڭ ئوغلى، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن، ئامما بۇ يەردە موڭغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەخسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھىلاكوخاننىڭ ۋاقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چىغتايخاننىڭ ئوغلى ماموكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سىرقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان ـ ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ ② بولۇپ «سۇلتان غىياسىدىن» دىگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. پايتەختى تاشكەنت شەھرى بولۇپ، ياش ۋاپات بولدى ۋە ئىسلام پادىشالىرى ئىچىدە راۋاج تاپالمىغانلارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسان بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان يىگىرمە تورت يېشىدا مەۋلانا ئەرشىدىن③ نىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. تارىخى ھىجرىيىنىڭ يەتتە يۈز ئاتمىش ئالتىسى ④ ئوتتۇز تورت يېشىدا ۋاپات بولۇپ پايتەختى ئىلىدا دەپنە قىلىندى.

مەغپۇرخان، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەرقايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا، باشقا ـ باشقا بولۇپ كەتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋرە ئۇننەھرى شەھەرلىرىنى «ئاتا مىراسىم» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭ بۇيرۇغىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، سەمەرقەنتكە باردى. بۇ چاغدا ئەمىر تۆمۈر كوراگان شەھرى سەبزىدە ھاكىم ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھۆرمەت بىلەن كۈتىۋالدى. پارامىنىڭ بىلگۈلىسى بويىچە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئوغلى ئىلياس غوجىنى سەمەرقەنت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئەمىر تۆمۈر كوراگاننى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگۈلىدى. تاقۇندۇزغىچە بولغان زىمىننى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايىق ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئىلى شەھرىدە ئىسلام دىنى قانات يايدى.

ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بىشارىتى ⑤ بىلەن ئەبۇ نەسىرى سامانى ⑥ تارىخى ھىجرىيىنىڭ ئۈچيۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى ⑦ قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى. بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغرا-

① خۇدايارخان ـ تۈركىستان پادىشالىرىدىن ئەڭ ئاخىرقى بىرىنىڭ ئىسمى.
② مۇشەررەپ ـ شەرەپلىك ھىسسىيات بىلەن قوبۇل قىلمىش.
③ مەۋلانا ئەرشىدىن ـ بۇخارالىق مەۋلانا جالالىدىننىڭ ئوغلى.
④ مىلادى 972 ـ يىلغا توغرا كېلىدۇ.
⑤ بىشارەت ـ چۈشىدە كورۈش ياكى كوڭلىگە چۈشۈش.
⑥ ئەبۇ نەسرى سامانى ـ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئىسلامغا دەۋەت قىلغان كىشى.
⑦ مىلادى 1267 ـ يىلغا توغرى كېلىدۇ.

خانلاردىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزىۋاتقان بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئون ئۈچ ياشلاردا ئىدى. تەڭرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىشى، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولىغا كىرگۈزدى. ھەمىشە خالايىق سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن يەتتە شەھەردە ئىسلام ئاشكارا بولدى. ئەمما خوتەننىڭ خېنى (ئۇلۇغى) بويسۇنماي قىرىق يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولدى، دېيىلىدۇ. " تۈركلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغۇچى سۇتۇق بولىدۇ» دېگەن ھەدىس① سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۈچۈن ئېيتىلغان. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئاپراسىياپنىڭ ئەۋلادى، دېيىلىدۇ. قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىدۇ.

تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجاخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايتەختتە ئولتاردى. بۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان باشقا دىندا بولۇپ خىزىر خوجاخاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجاخان بېيجىن تەرەپكە غازات② قىلىپ بېرىپ، خەنزۇلارنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولدى. جەسىدى تۇرپانغا دەپنە قىلىندى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى ياركەنت بىلەن تۇرپاندۇر.

خىزىر خوجاخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەتخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىرئەلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋەيەس خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇس خاندۇر.

يۇنۇسخان - دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنت، خوجا ئوبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىدى ئىدى.

سۇلتان سەئىد مىرزانىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەتلەر مەلۇم سەۋەپلەر بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. خوجا ئەھرار ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئولتۇرۇشتى. ئەمما خوجا ئەھرار نەملىك بار، پاك ئەمەس يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايمەن، دەپ كۆڭلىگە گۇمان چۈشتى. مىرزىلار بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال ئىتىگىدە قۇرۇق توپا ئېلىپ كېلىپ تۆكۈپ پاكىزلەپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇلارنىڭ ئىخلاسىغا ئاپىرىن ئېيتىپ، خوشال بولۇپ دۇئا قىلدى. شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى - قاراقچىلار موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ "دىيانەتلىك مۇسۇلمان پادىشالارنىڭ پۇخرالىرىنى ساتماق دۇرۇس بولمايدۇ، بۇنىڭدىن كېيىن-ئېلىپ ساتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن. يۇرت ھاكىملىرى قاتتىق مەنئى قىلسۇن» دەپ شەرىئەتنىڭ ئەمرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ ساتىدىغان ئىش تۈگىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەت خان بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. بۇيەر "ئالتۇنلۇق" دەپ ئاتالدى. چۈنكى مۇڭغۇللار خاننىڭ جەسىدى بار يەرنى ئىززەت قىلىپ، ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن "ئالتۇن"دەپ ئاتايتتى. خان-بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرىنىمۇ ئىززەت قىلىپ "ئالتۇن دەستەك"③ "ئالتۇن نىشان" دەيتتى. ئەخمەتخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلىنىپ، ئىككى خاننىڭ جەسىدى بىر جايدا بولدى.

① ھەدىس — مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى ھەدىس دېيىلىدۇ.
② غازات — دىن ئۈچۈن قىلىنغان جەڭ غازات دېيىلىدۇ.
③ دەستەك — ھەممە كىشى بىردەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇيرۇق.

ئەخمەت خاننىڭ ئوغلى سۇلتان سەئىدخان بولۇپ كابول شەھرىدە ئېمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ ئەۋلادى بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. بىر نەچچە كىشى بىلەن ئەنجان ۋىلايىتىگە كېلىپ، ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىپ، دوغلات، دوختوي، بارلاس، جاراس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلاردىن تۆرت مىڭ يەتتە يۈز كىشىنى تاللاپ بىللە ئېلىپ، قەشقەرغە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئېمىر خۇدايدات ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشا بولۇپ، قىرىق سەككىز يىل پادىشالىق قىلغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان بىلەن مىرزا ئابابەكرى ئارىسىدا ئۇرۇش، جەڭ بولۇپ، مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پادىشالىق تەختىدە ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال ـ مۈلۈك، چارۋا، باغ ـ باراڭلىرى ناھايىتى كۆپ، يۇرت خەلقىگە تولا زۇلۇم سالغان ئىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇنا ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈپ ئالاتتى.

ئاقسۇ خەلقىنى ئەخمەت خانغا يارەملەشتى دەپ ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەرگە كۆچۈرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دىيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش ـ بىكار بولۇپ قالدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكرىدەك زالىم پادىشا ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ ـ ھەۋەس قىلسا «تارىخ رەشىدى» نى ئوقۇپ كۆرسە كۇپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەر قايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، يەنە ئاۋات قىلدى.

ئاقسۇ خەلقى جاي ـ جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن تەپرىقە① كىشىلەر بولغاچقا، ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئەمەس، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى، ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى.

«تارىخ رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان شۇ كىتابىدا "شۇ چاغدا مەن ئون ئالتە ـ ئون يەتتە ياشتا ئىدىم. مال دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم، شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭا ئون يەتتە مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل ـ مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىمەت ئېلىنغان مال، ئولجىنىڭ كۆپلىكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ» دەپ يازغان.

مەغپىرەتلىك، سېخى سۇلتان سەئىدخان، مۇسۇلمانلارنىڭ ئاجىز، گاداي، خاراپ بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال دۇنيادىن ھاجەتسىز بولغانلىقىنى پەھىم قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر خەلقىدىن تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرىۋەتتى. "ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن بىر نەرسە ئېلىنمىسۇن، ئالۋاڭ ـ ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارمۇ بىر نەرسە بەرمىسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش

① تەپرىقە ـ پارچە ـ پارچە، باشقا ـ باشقا.

يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خاراپلاشقىلى باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۆتنە ـ قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. بۇنىڭلىق بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى. خان ئۆز ئەمرىدىن يانسا، يۇرت خەلقىنە بىر نەپە دىگىلى بولمىسا، دەپ پۈتۈن دۆلەت ئەركانلىرى يەنى ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ مەسلىھەت قىلىشتى. ئاقىۋەتتە تۆرت يىلنى ئارتۇق ھىساپ قىلىپ "بىزلەر بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. مەسىلەن، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرت خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلدى. خان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ، پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكمىدە مۇۋاپىق باج ـ خىراج ئېلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خاننىڭ يارلىق، ئەمىر ـ پەرمانلىرىنىمۇ تۆرت يىلنى قوشۇپ ھىساپلىغان يىل يېزىلدى. پۇقرالارمۇ شۇ ھىساپنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل ھىساۋى باشقا شەھەرلەردىن تۆرت يىل ئىلگىرى بولىۋاقلىشىنىڭ سەۋۋى شۇنىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان يىگىرمە يەتتە يىل پادىشالىق قىلىپ، تارىخ ھىجرىيىنىڭ توققۇزيۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى① قىرىق يەتتە يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ياركەنتكە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدىرىشىتخان خان بولدى.

ئابدىرىشىتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىلىقتا تەڭدىشى يوق، ئۆلىما، پەزىلەتلىك شائىر كىشى ئىدى. پارس، تۈرك تىللىرىدا ياخشى شېئىر يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدا پىساغورس ئىككىنچى ئىدى.② «ئىشرەت ئەنگىزى» ③ ناملىق بىر مۇقام ئىجات قىلدى. ئۆز ۋاقتىدا خوجا مەھەممەت شىرىپ پىر دىگەن (ئىشان) كىشى كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭغا مۇرىد بولدى. مىرزا مۇھەممەت ھۆسەيىن كوراگانىنىڭ ئوغلى مىرزا ھەيدەر ئابدىرىشىت خاننىڭ نامىرىغا بىر تارىخ كىتاۋىنى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخى رەشىدى» قويدى. يىگىرمە يەتتە يىل پادىشالىق قىلىپ، تارىخى ھىجرىيىنىڭ توققۇز يۈز ئاتمىش يەتتىسى④ قىرىق توققۇز يېشىدا ۋاپات بولدى. يەركەنتكە دەپنە قىلىندى. ئورنىغا ئوغلى ئابدىكېرىمخان خان بولدى. ئادىللىق بىلەن يۇرتنى ئاۋات قىلدى. زۇلۇم ـ زورلۇقنى يوق قىلدى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەتخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سوپى سۇلتان قەشقەرغە ھاكىم ئىدى. ئوتتۇز ئۈچ يىل پادىشا بولۇپ تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭىنچى⑤ يىلى ۋاپات بولۇپ ياركەنتكە دەپنە قىلىندى.

ئابدىكېرىم خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىنىسى مۇھەممەت خاننى ياركەنتكە ئېلىپكېلىپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەتخان ھەم پادىشا ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. پادىشا بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرىپىدىن ھەق يولغا يېتەكلىگۈچىنىڭ ۋارىسى، يەنى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ياركەنتكە كەلدى.

مۇھەممەتخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىد بولدى. كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزۇرۇپ كېتىدۇ.

---

①مىلادى 1528 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

②پىساغورس ـ مىلادىدىن بۇرۇن ئۆتكەن مۇزىكاشۇناس

③«ئىشرەت ئەنگىزى» ئاتالغان مۇزىكاشۇناس ئامانىسا خېنىم ئىجات قىلغان بىر مۇقامنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئابدىرىشىتخان نامىغا يېزىلىپ قالغان.

④مىلادىيە 1556 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

⑤مىلادىيە 1586 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇھەممەت خان يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ئونسەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇجائىددىن ئەخمەت، خان بولدى. بۇ كىشىنى ئۆز ئادەملىرى شەھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدىلتىپ سۇلتان، خان بولدى. ئون ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يىگىرمە ئالتە ياشلىرىدا ۋاپات بولدى. تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىرمىڭ ئوتتۇز يەتتىنسى ① ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشا بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ چاغلاردا قۇمۇلدىن تارتىپ بۈگۈرگىچە ئابدىرىشىت خاننىڭ ئون ئىككىنچى ئوغلى ئابدىرىھىم خان پادىشا ئىدى.

سۇلتان سەئىد خاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى شەرقتە قۇمۇل، غەرپتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇپتا چەرچەن، لوپچىچە بولغان زېمىنلەرگە پادىشا بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىدى.

تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ قىرىق سەككىزىنچى يىلى ② سۇلتان ئابدۇرىشىت خاننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۆلۈنۈپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا-بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ،خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ،ئوتتۇز ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما رەھىمسىز،زالىم، قانخور، گۇمانخور ئىدى. ئىلگىركى خان،بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچلىك دۆلەتپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ، كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ،قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلىۋەتتى.

بىر ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ،قالغان ئىككى ئىنىسى - ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتانىنىمۇ قوغلىۋەتتى. ھېچ كىشىگە ئىشەنمەيدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمەيدى. باللىرىمۇ دادىلىرىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. يۇرتلەرگە قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويسارى بەگنى، ئاقسۇغا ئولجا تاي بەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالتەقورۇتقە بەگنى ھاكىم قىلىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقازدى. شۇنداقتىمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ،ناھەق قان تۆكتى. ئاخىرى ئارام ئالالماي تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ سەككىزىنچى يىلى ③ ئورنىغا ئوغلى يولۋاس خاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ "مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىمەن" دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىرنەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاغىسى ئابدىرىھىم خاننىڭ ئوغلى ئىسمايىلخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يۇرت ۋە پۇقرانى ئەدلى - ئادالەت بىلەن سورىغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خۇشال - خۇرام ئۆز ھالى بويىچە تۇرمۇش كۆچۈردى.

مۇشۇ دەۋردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ خوجام ۋە ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا خوجام مەشھۇر بولغان ئىسمى "ھەزرىتى ئاپپاق" ئاتا - بالا ئىككىلىرى پەيدا بولدى. بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن خوجا يۈسۈپ خوجام بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان ئون ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلىغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەت خاننىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن خوجا دانىيال خوجام

① مىلادىيە 1624 - يىلىغا توغرى كېلىدۇ.

② مىلادىيە 1635 - يىلىغا توغرى كېلىدۇ.

③ مىلادىيە 1668 - يىلىغا توغرى كېلىدۇ.

سەھچادە نېشىن ① ئورنىنى ئىگەللەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى يوغىناپ، نۇرغۇن چېرىك ئەسكەر ئېۋەتىپ، يەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى نومۇس دەپ بىلدى. يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا ئىخلاس قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ موڭغۇللار خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۈتۈشتى. ھەر شەھەردە موڭغۇلدىن بىر باش نازارەتچى ۋە بىر نەچچە ئەمەلدار تۇرىدىغان بولدى. ھەر يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلىغا نۇرغۇن ساندا خام ـ ماتا ئېۋەتىپ، موڭغۇللارغا باج تۆلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئەبەيدۇللا خوجا باشلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەۋلاتمۇ ـ ئەۋلات شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ كېتىۋەدى. ئەبەيدۇللا خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجىلار ئىتتىپاقلىشىپ يۇرتدارچىلىقتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا پايتەختنى ياركەندە، يۈسۈپ خوجا قەشقەردە، خامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلىدا موڭغۇللاردىن "قونتەيجى" دېگەن پادىشا بولۇپ قۇمۇل، قازاقىستان، موڭغۇلىيە، قىرغىزىستان، تۈركىستان ② چىمكەنت، سايرام، موغۇلىستان يۇرتلىرىغا ھۆكۈمران ئىكەن. خوجىلارمۇ قونتەيجىنىڭ ئەمرى ـ پەرمانىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر، ياكى ئىككى قېتىم نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇق ـ پېشكەشلەرنى ئېلىپ، ئىلىغا بېرىپ، قونتەيجىگە كۆرۈنۈش قىلىپ، رۇخسەت بەرگەندە قايتىپ كېلىدىكەن. قونتەيجى ھەر قايسى خوجىنىڭ بىردىن ئوغلىنى ئىلىگە ئېلىپ چىقىپ، بورون ئورنىدا تۇرغۇزىدىكەن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىر نەچچە يىل ئۆتتى.

يۈسۈپ خوجا ناھايىتى چارە ـ تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ئىلىغا چىقىپ، قونتەيجىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ بىر نەچچە يىل تۇردى. ئاندىن نۇرغۇن ئىلاج، تەدبىر بىلەن ئىلىدا بورۇن تۇتۇپ تۇرغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قونتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ، مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قونتەيجى ھېلىقى بۇيرۇقىدىن يېنىۋېلىپ، خوجىلارنى ياندۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋاندىن ئۆزلىرى ئۆتىۋالغاندىن كېيىن، توساپ تۇرۇپ باشقىلارنى ئۆتكۈزمەي، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. دەرھال شەھەر ـ شەھەرگە ئەھۋالنى بايان قىلىپ، شەھەردە تۇرۇۋاتقان موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، "شەھەرنى غەيرى دىندىكىلەردىن تازىلاڭلار" دېگەن مەزمۇندا خەت ئېۋەتتى. بۇ چاغدا خوجىلارنى "ئاق خان"، موڭغۇللارنى "قارا خان" دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار، موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. يەتتە شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلۇپ ئىسلام ئاشكارا بولدى. راۋايەتلەرگە قارىغاندا موڭغۇللار ئۆزلىرىنى راسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئېۋەتىپ، ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتىنى تاپقىچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتاردى.

---

① سوفىزىم كوز قارىشى بويىچە ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدىكى يېتەكچىلىك ئورنى.

② تۈركىستان ـ ئاپتور ھازىرقى ئۆزبېكىستاننى كوزدە تۇتىدۇ.

قۇنتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇققان، قەۋمى- قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ، داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جېدەل بولدى. دۆلەت ئەرباپلىرىمۇ ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار "ئامۇرسىنا" دېگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭگە ئەۋەتىپ، خانغا مۇنداق دەپ ئەرز قىلدى. "موغۇلىستاننىڭ خانلىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى، ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موغۇلىستاننى چىن خانلىقىغا تەۋە قىلاتتىم". شۇ چاغدا كاڭشى ① خان بولۇپ، موغۇلىستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. شۇڭلاشقا ئامۇرسىنانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خوش بولۇپ، نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، خەزىنە-دەپىنە، مال-مۈلۈكلىرىدىن قولىغا چىققانلىرىنى ئېلىپ، ئۈچيۈزچە تەييارتاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن قېچىپ چىقتى. قەيەرگە بېرىشىنى بىلەلمەي بېشى قاتتى. شۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمانى بىلەن بەلگۈلەنگەن خوجاسى بەگ دېگەن كىشى ھاكىم ئىدى. شۇنىڭدىن ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى مەككار كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەتلەپ ئۆردىسىغا، ئادەملىرىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جاي-جايىدا تۇتۇپ باغلىدى. "كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغا بولمايدۇ" دەپ خوجاسى بەگ داباچىنى ئادەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ، تېكەسكە بارغاندا كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى "ياخشى ئىش قىلىپ ۋاقتىدا ئېلىپ كەپسىز، داباچى ئۇلۇغ خاننىڭ چوڭ دۈشمىنى. ئۆزىڭىز ئېلىپ بېرىپ، قىلغان خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ". دەپ مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭگە يولغا سالدى. بېيجىڭگە بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان خوجاسى بەككە ۋاڭلىق مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇندىن تارتىپ نەۋرىسى قادىر بەككە كەلگىچە ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن يۈسۈپ خوجا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشەلمەي ئوتتۇرىدا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمايىل خان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەن ئىدى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغا، بەزىلىرى ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ، ئېتىقات قىلىپ مۇرىت بولغان ئىدى. ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرىگە مۇنداق مەسلىھەت كۆرسەتتى: "قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى، ئىلىدا ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرنى "خوجا" ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ." بۇ مەسلىھەت كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئىلىدىكى ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىددىن خوجىنى خوجا تىكلەپ، بىللە ئېلىپ، ئاقسۇغا بار-

① كاڭشى — مانجۇلارنىڭ 7 - قېتىملىق خانى.

دى. ئۇ يەردىن ئۈچتۇرپانغا ئۆتۈپ، ئۈچتۇرپاننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا، ئوغلى سىدىق خوجىنى باش قىلىپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىنى توساش ئۈچۈن ئۈچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۈچتۇرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. ئاخىرى يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ ئارقىسىغا ياندى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى. ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغىچە ۋاپات بولدى. كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى. ئۇندىن ئۆتۈپ، يەكەن، خوتەننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ياقۇپ خوجا باشلىق ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خەلقى چىن خانلىقىغا تەسلىم ۋە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى ① كۇچاردا راشىدىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، كاپىرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قومۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقۇردا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ سەكسىنىنچى يىلى ئابدۇللاخان پادىشالىقنى ئوغلى يولۋاسخانغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەن ئىدى. ئابدۇللا خاننىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمايىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەت ئىمىنخان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى، ھەم كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس، ئەمما ئابدۇللا خاندىن كېيىن راشىدىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر ئىككى يۈز يىل ئۆتۈپتۇ. مۇشۇ ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان - پادىشالارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى. ئابدۇللا خاندىن كېيىن خان ئەۋلاتلىرى ھەم خوجىلارنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن قىرىق يىل، كۆپ بولسا ئەللىك يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا يەتتە شەھەرنى چىن خانلىقى بىر يۈز ئەللىك ياكى بىر يۈز ئاتمىش يىل سورىغان بولىشى مۇمكىن. بۇ خىل چوڭ ھادىسىلەرنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپ ئۆتكەن كاتتا بالا - قازالارنىڭ ۋاقەلىرىنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار، تارىخ كىتاپلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلىدىغان، زاماننىڭ بىرەر داناسى، دەۋرنىڭ بىرەر فازىل ئۆلىماسى تارىخ يازغان بولىشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنە ياكى كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش - جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ۋاقىتلىرىدا زايا بولۇپ كەتكەن بولىشى، ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايىدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولىشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئوي - خىيالى، ئىش - ھەركىتى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىيلىگەر، كۆز بويامچى، غەيبەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچىلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولىۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرسى بىر "بۆرى" بولۇپ، خۇددى بۆرى قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا جان - ھاياتىغا ھوجۇم قىلىپ، خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم-

① مىلادى 1864 - يىلغا توغرا كېلىدۇ.

جاپا قىلدى. خالايىق بۇلارغا «ئۇششاق» دەپ ئات قويدى. ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراپ بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋرىدە خار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىر نەچچە كىشى يىغىلىپ مەسلىھەت قىلىشتى. ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقتا قالدى. ھوكۇمەت ئىشىنى بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ ـ پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھوكۇمەت بېشىغا چىقتى. شۇڭلاشقا يۇرت، خەلق خانىۋەيران بولدى. بىز بىر نەچچە ئادەم چىن خانلىغىنىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ، ئەرز ـ ھال ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، كېلىپ خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، چىن خانلىغىغا تەۋە بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلاتلىرىمىز خاتىرجەم بولىدۇ، دېيىشىپ يەتتە كىشى يولغا چىقتى. چىن خانلىغىنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، ئاقىۋەت يېتىپ بېرىپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز ـ ھال ئېيتتى. چىن خانلىغى بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلىپ، نۇرغۇن چېرىك بىلەن قايتۇردى. بۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى ئۇرۇش ـ جەڭ قىلمايلا ئالدى. بۇ يەتتە كىشىنىڭ قىلغان خىزمىتىنىڭ بەدىلىگە ۋاڭ، گوڭ، بەگلى، بەيسى قاتارلىق چوڭ ئۇنۋان بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر بىرىگە يەر ـ سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىر نەچچە ئۆيلۈكتىن دېھقاننى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەنلىكى ئۈستىگە، ھەر يىلى ھوكۇمەت غەزىنىسىدىن نۇرغۇن كۆمۈش مۇئاش بېرىشنى بەلگىلىدى. ئۇششاقتالدا كاتتا بۇتخانا ياساپ، بۇ يەتتە كىشىنىڭ بۇت (ھەيكەل) لىرىنى ياساپ توختۇتۇپ، «بۇلار بولسا يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەر قانداق مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ چىن خانلىقى پەرمان چۈشۈردى. شۇندىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار قولىغا ئۆتكىچە بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر قانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپ ساتارلارمۇ بۇتخانىغا بېرىپ، ھەتتا قونۇپ ئۆز رەسمى بويىچە قەغەز كويدۇرۇپ، باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن. ئۇنداق قىلمىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆينى «ئۇلۇغ ئۆي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۆزلىرىنى «ئۇلۇغ ئۆي» كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادى بىز، دەپ ناھايىتى پەخىرلىنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ، بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىمۇ يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئارىدىن ئون نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مانجۇلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالدى. بۇ چاغدا يۇقۇرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خاننىڭ ئوغلى خان ئىكەن. «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ؟ ياكى ئەۋلاتلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان كەلدى. بۇلارمۇ ئەۋۋەلقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغان ئىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختۇتۇلغان مۇئاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭگە بېرىپ، خانغا تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، ئاندىن ئىززەت ـ ھۆرمەت، خۇشال ـ خۇرام قايتىپ كېلىدىكەن لېكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلات شۇ تەرىقىدە ئۆتتى. بۇ ئىشلار رۇشەن، مەلۇم ئەمەس.

چىن خانلىقىنىڭ چىرىكلىكى ۋە ئۈلۈغلىقىنى شۇنىڭدىن بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ، نەچچە ئەۋلات مۇئاش ئېلىپ يەپ يېتىپتۇ. تەكرىم... ھەممە پادىشالارنىڭ ھەقىقى پادىشاھى سەن. بەندىلىرىڭنىڭ ئەلىنىڭ - ئاتىمىش يىل ئىچىدە بىرەر قېتىم قىلغان بەندىچىلىك، ئىبادەت-لىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر قىلغان گۇنالىرىنى ئەپۇ قىلىپ، بېھىشكە كىرىش-نى نېسىپ قىلىشلىق سېنىڭ ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايىغۇچى ۋە كۆيۈنگۈچى كەرەملىك سېخى سەن. كىشىلەرنىڭ تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىل-غۇچىسەن. ئامىن!

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى، مۇھەممەت ئىلى خان كېلىپ، قەشقەرنى ئالغانلىقى، نۇرغۇن مانجۇ چىرىكلىرى كېلىپ، يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ، بېيجىڭگە ئېلىپ كەلگەنلىكى، مۇھەممەت ئىلى خان ئەلچى ئېۋەتىپ ئەسىرلەرنى چىن خانلىقىدىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكىنىڭ بايانى

راۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولىشىچە، ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى ① مۇھەممەت ئېلىخان ئۆمەر خان ئوغلى (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەند ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق سەككىزىنچى يىلىغا ② كەلگەندە جاھانگىر خوجا قوقەندلىك ۋە قەشقەرلىك ئىخلاسمەنلىرىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۇرۇپ، پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن قەشقەرغە كەلدى. قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش نىيىتىدە، قەشقەرغە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مانجۇ چىرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى مۇھەممەت ئېلىخان ئاڭ-لاپ، غەزەپكە كېلىپ، غەيرىتى ئۆرلەپ، دولەت ئەرباپلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىشتى. پۈتۈن ئا-لەمنىڭ تەڭرىسى بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشالىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي، سۇسلۇق ۋە بىخۇتلۇق قىلىش، ھۆكۈمەتدارچىلىق ۋە پادىشالىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىر نەچچە باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرغە بېرىپ، كاپىرلارنى قورشاپ، ۋىلايەت ئېلىشنى داۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەر كەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يىغىپ توپلىغان خەزىنە - مال - مۈلۈكلەر باش - باشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈ-

① مىلادى 1819 - يىلىغا توغرى كېلىدۇ.

② مىلادى 1826 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

شۇپ زايا بولۇپ كېتىدۇ . چۈنكى خائىنلىقى بولسا چوڭ پادىشا، بېيجىڭدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بېسىۋالسا ئۇلارغا غەزىنە ، مال ـ مۈلۈك لازىم بولىدۇ . ئەگەر مانجۇلار كۆچلۈك كېلىپ ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ . ئۇ چاغدا چىن خائىنلىقى بىزگە گەپ ـ سۆز قىلالماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسىلىنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى ، غەلىبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق ناھايىتى ياخشى . ئەگەر ئالالمىساق غازات ـ جەڭ قىلغانىنىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز، دېيىشىپ ئۈچ مىڭ ئەسكەر بىلەن مۇھەممەت ئېلىخان قەشقەرگە كەلدى . جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشالىق قائىدە ـ يوسۇنلىرى بويىچە تازىم قىلىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەتى بىلەن بىر چوڭ باغقا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ مانجۇ چېرىكلىرى تۇرغان خەنزۇ شەھەردەۇ يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا مۇھاسىرە، قورشاش ئىشىنى مۇھەممەت ئېلىخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مۇھاسىرگە قاتناشقان قەشقەرلىقلەرنى ياندۇرۇپ ئالدى . مۇھەممەت ئېلىخانىنىڭ بۇيرىقى بىلەن قوقەند ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ، خەنزۇ شەھىرىنىڭ سېپىلىنىڭ تۆۋىگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقتى . بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ بىر تەرىپى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ ، كۈنىنىڭ نۇرىنى توساپ ، ئالەمنى ئىس ـ تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغاندەك، شەھەر سېپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى . كاپىرلار: ”مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ “ دەپ ئويلاپ يولنى توساپ قارشىلىقنى كۈچەيتىپ توپ ، زەمبىرەكلەرنى ئاتتى . تاشقىرىدىن مۇھەممەت ئېلىخانىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ ، زەمبىرەك ئاتتى . كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، بىر ـ بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سېپىلنىڭ ھەر تەرىپىگە شوتا قويۇپ خۇددى داۋازدەك سېپىلغا چىقتى . كاپىرلار مىلتىق ، تاش ، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ، ئۈچ قېتىم سېپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى . جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا مۇھەممەت ئېلىخان قارىسا ئۆلۈك ، شېھىتلەرنىڭ جىقلىقى ، يارىدار ، زەخىمدارلارنىڭ كۆپلىكىدىن سېپىلغا بارىدىغان يول قالماپتۇ . بۇنى كۆرۈپ ، مۇھەممەت ئېلىخانىنىڭ دىلى ئېرىپ يىغلاپ كەتتى . يارىدارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى . ئۆلۈكلەرنى ئاپپاق خوجا مازىرىغا ئېلىپ چىقىپ كۆمۈپ دەپنە قىلدى . ئائىلاج مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ ئەسكەرلىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەندگە قايتىپ كەتتى .

بىر ئايدىن كېيىن ھەممە قىيىن ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى تەڭرىنىڭ رەھمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا مانجۇ چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى . بۇ غالىبىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەت ئېلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ ، نۇرغۇن سوغا ـ سالاملارنى قوشۇپ، ئىشەشلىك خىزمەتچىلەردىن قوقەندگە ئېۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، ياركەن، مارالۋېشىلارنى قولغا ئېلىپ ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى . ئاقسۇغا ئېۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ، بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى . ئەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالىمىز دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى .

ئەمما بۇ چاغدا ئىچكىردىن ئۇرغۇن مانجۇ چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ئىدى. مانجۇ چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ، بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەن جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. نۇرغۇن مانجۇ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، قەشقەر، يېڭىسار، ياركەنتنى يەنە بىر قېتىم تارتىپ ئالدى.

مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئۇرغۇنلىغىنى بەزلەر ئون تۈمەن (يۈز مىڭ)، بەزلەر يىگىرمە تۈمەن (ئىككى يۈز مىڭ)، دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا چىن خانلىغىنىڭ پايتەختىدە "داۋگاڭ" دىگەن ئولتۇرغان بولۇپ، ناھايىتى كۈچلۈك، قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق - دورا، قورال - ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىدىن باشقا، ھۆل يېغىن بولۇپ ئوتتۇن تېپىلمىغاندا، ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئىككى يۈز ھارۋىغا ياغدا قورۇغان قوينىڭ مايىغىنى بېسىپ ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇ مايا قالارنىڭ ئالدى قاراشەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولىغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ بېرىش بىلەن ماياقالارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن ئىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلىگىنى چىن خانلىغىنىڭ كۈچلۈكلىگىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى: مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ باشلىغى ئاي جاڭجۇن دىگەن كىشى بولۇپ، ئۇنى كۈچارلىق ئوسمان بەيىسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاق بەگ يول باشلاپ قەشقەرگە باردى. جاھانگىر خوجا قېچىپ "ئالاي" دىگەن يەرگە بارغاندا، ئازاق بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجىسىزلىغىدىن "قولۇمنى باغلاپ، مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ باشلىغىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار" دىدى. ئازاق بەگ "ئۆزلىرىنى باغلاش مىنىڭ ھەددىم ئەمەس" دەپ يىغلاپ تۇرۇپ، ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قول ياغلىغى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ "مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن" دىگەندە، ئازاق بەگ ماقۇل بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن: "ئۇلۇغ چىن خانلىغىنىڭ دۈشمىنى جاھانگىر خوجىنى ئازاق بەگ تۇتۇپ كەلدى" دىگەن مەزمۇندا ئېلان چىقىرىپ جاكالىدى. ھەم "جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭگە ئۆزەڭ ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ يان" دەپ ئادەم قوشۇپ ئازاق بەگنى يولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭگە ئېلىپ بېرىپ، خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان ئۆلۈمگە بۇيرۇپ ۋاپات قىلدى، دىيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە بېيجىڭگە بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھوزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دىيىلىدۇ.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى: ئازاق بەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭگە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، چىن خانلىغى ئازاق بەگنىڭ ئۆزىگە "ۋاڭ" لىق، خوتۇنىغا "فوجىن" لىق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە يىگىرمە تۆت يامبۇ، خوتۇنىغا ئون ئىككى يامبۇ مۇئاش بەلگىلەپ، پەرمان چۈشۈردى. ئازاق بەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاق بەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا، قەنەدىن - قەنەگە ئۈزۈلمەي ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن مۇئاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاق بەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەت بەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغان ئىكەن.

مانجۇ چېرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان، ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ، يەر، سۇ، مال - مۈلۈك، چارۋىلىرىنى بۇلاپ، ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، ئون مىڭدىن ئارتۇق، ئوغۇل - قىز، كىچىك بالىلارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئىلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، مانجۇلارنىڭ ئىشلىتىپ، خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى پادىشا مۇھەممەت ئېلىخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ، " بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەپ بولغان بىز "دەپ بىلىپ، چىن خانلىقىغا قوقەند خانلىقى نامىدىن ئالىباي پاچچە باشلىق بىر نەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، تۇرغۇن سوغا - سالام، تارتۇق پىشكەشلەر بىلەن ئەرزنامە يېزىپ ئەۋەتتى. ئەرزنامىدا : " ئۇلۇق چىن خانلىقىغا تىغ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى. كىچىك بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق يامانلىق ئۆتمىگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيمىز، يەنە بىرى يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلەرگە مەن " ئاقساقال " بەلگىلىسەم، بۇ ئاقساقال ھەمىشە تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ تۇرسا، ئەگەر يەنە يامان ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال تۇتۇپ ماڭا ئەۋەتىپ بەرسە، جازاسىنى بېرىسەم، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ خانىنى ئاۋارە قىلىدىغان ئىش بولمىسا " دىگەن مەزمۇنلار يېزىلدى. ئەلچىلەر ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن بېيجىڭگە يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ مانجۇلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن، قېرى، ياش، ئەر - خوتۇن ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى تەستىقلاپ يارلىق چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن - مەنزىلگە، ئۆتەڭدىن - ئۆتەڭگە ئات - ئۇلاق، ئاش - تاماق بېرىپ، ئۆز ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئارىدا تۆت يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ، مانجۇلار ئەمرىگە ئېلىپ بالا تاپقان ئىكەن. مۇشۇ بالىلارنىمۇ ئانىلىرى ئېلىپ، بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىپ - مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىرىگە خوش بولۇپ، چوڭ - كىچىك ھەممىسى بىرلىكتە « نازۇگۇم » دىگەن ناخشىنى ئىجات قىلىپ، ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن يول بويى ئوقۇپ مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايىقلار ناخشىنى ئاڭلاپ، بۇلارنى كۆرگىلى كېلىشىپتۇ. چىداپ تۇرالماي يىغا - زارە قىلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ « نازۇگۇم » ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلەر ئۈستىگە ئاقساقال بەلگىلەش شۇچاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىرى موھەممەت ئېلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلۇشۇپ ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىر مۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بىر قىسىم پۇقرا ۋە توپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى مەللە خاننى تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى. تۆت يىلدىن كېيىن مۇللا ئالىم قۇل دىگەن قىرغىزنىڭ پادىشا بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا بىر مۇنچە قىرغىز، قىپچاقلارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى. پەرغانە دۆلىتى كۈندىن - كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

هىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز يەتمىشىنچى يىلى ① تاشكەنت ھاكىمى قانائەت شاھ دىگەن تاجىكنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ، ئىككىنچى قېتىم خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى .

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى يەتتە شەھەر چىن خانلىقىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى . ئەمما شۇ ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. يېزا ـ سەھرالارنى ئۆزىگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپاردى . رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىگى ئون گەز كېلەتتى، دەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە نۇرغۇن مانجۇ ، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ تارتىپ ئېلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەرنى قىرىپ ئۆلتۈردى . ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتا خان تۆرەم ، كىچىك خان تۆرەملەر كېلىپ، قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ مۇھاسىرىگە ئېلىپ ، ئالالماي ئاخىرى ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى . بۇلارنىڭ قىسسە ھىكايىلىرىنى تەپسىلى بايان قىلسام سۆزلۈم ئۇزۇرۇپ كېتىپ ئەسلى مەقسەتتىن يىراقلىشىپ كېتەرمىكىن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم . ئۇلارنىڭ قىسسىسىدىن قايتتىم.

خاقان چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىغى ، تۇڭگانلارنىڭ چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىغى، خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جىدەل ـ ماجرا يۈز بېرىپ چىن دۆلىتىگە زىيان زەخمەت يەتكەنلىگىنىڭ ۋە مۇقەددىمىنىڭ تۈگىگەنلىگىنىڭ بايانى

هىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرى② ، يىلان يىلى سەۋرى پەسلىنىڭ ئاخىرى ، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسىدە ، كۇچاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۇڭگانلاردىن ماشور ئاخۇن ، مالوڭ شەمسىدىن خەلپىلەر باشلىق بىرمۇنچە تۇڭگانلار كوجە ـ شاڭ كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق يېقىپ ئىسيان كۆتەردى . كۇچاردا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، چىن خانلىقىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى . ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چىن خانلىقىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىقىغا باھانە بولغان بىر سەۋەپ ۋە بىر ئىشنى نەقلى قىلغۇچى ھەم رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم . ئەمما ھەر ئادەم ھەر قىسمى نەقلى، رىۋايەت قىلىپ، مەزمۇنى بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدۇ . شۇنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك ، ئەقلىغا سىغىدىغان توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم .

① مىلادى 1854 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
② مىلادى 1865 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇرۇنقى زاماندا، خاقان چىنىدە ئادالەتلىك ، پۇقراپەرۋەر " تاڭ ۋاڭ خان » دىگەن خان بولۇپ ، كېچىلەرنىڭ بىر كېچىسى چۈش كۆرسە ، خاننىڭ ئوردىسىغا بىر ئەژدىها پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۈرۈكىگە يۆگىشىۋېلىپ خاننى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ ھالەتتە ئۈستىگە يېشىل چاپان كەيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن ، ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەژدىهانى بىرنى ئۇرسا ، ئەژدىها ئىككى پارچە بولۇپ ، ئۆلۈپتۇ. خان قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ . ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ ، كېچىسى كۆرگەن چۈشىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىپ، تەبىرىنى سوراپتۇ. ۋەزىرلەردىن دانىراق بىرسى ـ " مۇشۇ كۈنلەردە قىبلە تەرەپتە خۇددى ئۆزلىرى چۈشلىرىدە كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ ، پەيغەمبەرلىك داۋاسى قىلىۋاتقانىمىش ، كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغاي، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەڭ» دەپتۇ . خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار ـ دۇردۇن، چاي، سوۋغا ـ سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك ، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ ، نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش يول راسخودى بېرىپ ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ . بۇلار يۇرتمۇ ـ يۇرت، شەھەرمۇ ـ شەھەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىرى خان چۈشىدە كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە يەنى ئاخىر زاماننىڭ پەيغەمبىرىگە (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرىشىپ، ۋاقەنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەپ ـ مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، پەيغەمبىرى ئاخىر زامان بىر پارچە خەت يېزىپ، خاقان چىنىدىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ "سىزگە رۇقسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ» دەپتۇ. بۇ كىشى ئېيتىپتۇكى "مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەن ئىدىم» ـ دەپتۇ. پەيغەمبىرى ئاخىر زامان جاۋاپ بېرىپ " سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپ كېتىۋېرىڭ ، يولدا ئاچماڭ. پادىشايىڭىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن . شۇ چاغدا مەن ھازىر بولىمەن » دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقان چىنىدىن كەلگەن كىشىلەر قايتىپ، بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ، بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ، خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ، خەتنى شۇنداق ئېچىشىغىلا خەتنىڭ ئىچىدىن پەيغەمبىرى ئاخىر زامان چىقىپ، غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى شۇنداق رۇشەن كۆرۈنۈپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ. ئەمما ئورنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەسلىدىكىدەك يەلىمەپ، خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، كۆرگەن ـ بىلگەن ۋاقەلىرىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېلىپ ئېچىپ كۆرسە بۇ خەتچىن چە (خەنزۇچە) يېزىلغان ئىكەن . خان ھەيران قىلىپ " بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سوراپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى " بىلمەيمەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. دەرۋەقە بۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەن ئىدى. خان : " خەتنى كىم ئاچتى ؟ راستىنى دىسەڭ گۇنايىڭدىن ئۆتىمەن ، يالغان ئېيتساڭ ھەرگىز تىرىك قويمايمەن » دەپتۇ. بۇ چاغدا ئىلاجىسىزلىقتىن خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئادالەتلىك پادىشا " گۇنايىڭدىن ئۆتتۇم ، ئەمما قىلغان گۇنايىڭ ئۈچۈن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل ، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل » دەپ ئەمرى قىلىپ قايتا يولغا سالپتۇ. بۇلار يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپ، پەيغەمبىرى ئاخىر زامان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبىرى ئاخىر زامان كۆرۈپلا "شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، پادىشايىڭغىمۇ قىلدىڭ» دەپتۇ ھەم "پاس» ، "قاس»

"ئاس» نامىلىق ئۈچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە يەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمرا قىلىپ، جەمئىي ئون كىشىنى خاقان چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا سالىپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ - يۇرت، شەھەرمۇ - شە-ھەر يول يۈرۈپ، دەشتى باياۋانلارنى كېزىپ «جايۇگۇەن» گە يېتىپ كەلگەندە "پاس"دىگەن كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىپتۇ. مازىرى ھېلەمۇ بار. جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن " ئاس " دىگەن كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلەمۇ مەشھۇر.

خاقان چىننىڭ ئەلچىلىرى " قاس " دىگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ، قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ، خاننىڭ پايتەختىگە يېتىپ بارغاندا، خان ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بى-لەن شەھەرگە ئېلىپ كىلىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئەمما "مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ" دەپ خاننىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇش - بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خاننىڭ ئون ئىككى ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بو-لۇشقا قوشۇلۇپ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ. ئەمما خاننىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيت-تىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپتۇ. ئېلىپ كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قېلىپ، بۇ ئازغىنە ئادەم غېرىپسىنىپ قاپتۇ. خان- "قەيەردىن بولسىمۇ بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ، ئۆلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار " دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. خاننىڭ ئىشەنچىلىك بىر ئادىمى خەنزۇ خەلقىدىن سەكسەن ئۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەمەرقەنت دۆلىتىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن سەكسەن ئۆيلۈك ئادەمگە قىرىق نەپەر مۇسۇلماننى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ، قىرىق سەككىز نەپەر كىشى بوپتۇ.

سەمەرقەند پادىشاھى ھېلىقى سەكسەن ئۆيلۈك ئادەملەرگە كەڭرى بىر يايلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ، كۈندىن - كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خەنزۇ قىپچاقلىرى (تۇڭگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى دەپ رىۋايەت قىلىنىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پەيغەمبىرى ئاخىر زامان ۋاقتىدا سەمەرقەند دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇچاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ پەيغەمبىرى ئاخىر زاماننىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىدى. تۇڭگانلار شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، پەيغەمبىرى ئاخىر زاماننىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ بار ئىدى، دىيىلىدۇ.

يەنە بىر راۋايەتتە، پۈتۈن تۇڭگانلار يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن قىرىق سەككىز نە-پەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان. يۇرت - يۇرت، شەھەر - شەھەرلەردىكى خەنزۇ خەلقى يو-شۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغان. ئەمما تۇڭگانلار ئىسلام دىنىنى تاش-لاپ، بالدۇرقى خەنزۇ دىنىغە قايتمىغان. شۇڭلاشقا تۇڭگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ؛ دىيىلىدۇ. ھەقىقى ئەھۋالنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت دۆلەتلىك خاقان چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن " ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسىمۇ ئىختىيارى، ئاتا بوۋىلىرىمىزنىڭ دىن - يوسۇن-

لىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ ئىختىيارى » دەپ يۇرت ـ يۇرتقا ، شەھەر ـ شەـ ھەرگە يارلىق چۈشۈردى .

خاقان چىنىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە ـ قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا ئۇنىڭ بىلەن ئىشى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ، ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى . ھەركىم ئۆز دىن ، ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۇردۋەرسە بولاتتى .

خاقان چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىرلارنى رام قىلىپ ، بېيجىڭدە تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ ئىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ ، نۇرغۇن ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرىلارنى يىغىپ، ئۆز رەسىمى ـ قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن ـ تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈردى . مۇسۇلمانلارغا بولسا » مۇشۇ ئويۇن ـ تاماشاغا كەلگەن چوڭ ـ كىچىك،خوتۇن ـ قىزلاردىن قايسىسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارگە ياقسا شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. ئەگەر سىلەرگە ياردىنىڭ ئېرى،ياكى باـ لىسى بولسىمۇ رۇئايە قىلمايمىز » دەپ ئەمىر قىلدى. مۇسۇلمانلار خانىنىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭـ لىگە ياردىغاننى ۋە ئۆزى خالىغاننى تۇتتى . ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئۆز ئەمرىگە ئېلىپ، ئۆي تۇتۇپ، ئولتۇراقلىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار » تۇڭگان » دەپ ئاتالدى. لېكىن ئېرى بار ئايال ، يېشى كىچىك قىزلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خەنزۇ پۇقرالار نارازى بولۇپ، بۇلار »سۇ خۇي-خۇي » ئىكەن دېدى . بۇ سۆزنىڭ مەنىسى "يۈزى يوق » (يۈزسىز) دىگەن بولۇپ، شۇندىن تارتىپ خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل ـ ماجرا قىلىشىپ قالسا » سۇ خۇي-خۇي » دەپ،دەشنام،ھاقارەت قىلىدىغان بولدى. ئەللىك خەنزۇ پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرەتتى. بىر تۇڭگان ئەللىك تۆرلۈك گۇنا ئۆتكەزمىگىچە جاۋاپكارلىققا تارتىمىدى. تۇڭگانلارنىڭ چوڭچىلىق قىلىپ، خەنزۇلارنى كۆزىگە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۇڭگانلارغا ئاشۇنداق خاتىرە ـ رۇئايە قىـ لىنغانلىقتىن بولدى.

خان بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى . ئورنىدا ـ خانلىق تەختىدە ـ ئوغلى ئولتۇردى. بىر نەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتتى. ئەمما ئاخىرىغا كېلىپ، خان توغرا يولدىن ئېزىپ، ئەسلىدىكى دىنىغا يېنىپ كەتتى ، قاسىـ مۇ ئالەمدىن ئۆتتى، ئازىرى مەشھۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە قەنە، بىر نەچچە يۈز يىل ئۆتكىـ چە تۇڭگانلەر ئەركىن ئۆتتى. كېيىنكى چاغدا "شى نى فۇ" دىگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۇڭگانلار مەدرىسكە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپ،بىر مۇنچە بىنام زىمىننى خاندىن سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلىپ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ،خانىقاغا ۋەخپى قىلدى. ھوسۇلىنى شۇ مەدرىستە ئوقۇغان تالىپلارغا بەردى. بۇ ۋەخپى يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خەنزۇلارنىڭ توڭـ گۇزلىرى كىرىپ يەپ بۇزۇپتۇ، بىر نەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل ـ ماجرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىرى بۇغدايىنى خامان قىلىپ، يۇمشۇتۇپ چەچ قىلغاندا، يەنە توڭگۇزلار كىرىپ، چەچنى يەپتۇ. توڭگۇزنىڭ ئىگىسى خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار ماجرا قىلىشىپ، بىر ـ بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توڭگۇز ئىگىسى خەنزۇغا يەنە بىر مۇنچە خەنزۇلار ھامى، يار ـ يۆلەك بولۇپتۇ. تۇڭـ گانلارغا مەدرىستە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۇڭگانلار ھامى، يار ـ يۆلەك بولۇپ، جېدەل چوڭىيىپتۇ.ۋەـ قەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتتىسىغا مەلۇم قىلىپ، مۇنداق

دەپ خەت يېزىپ ئېۋەتىپتۇ. "بۇ ۋەخپى يەرنى نەچچە يىلدىن بېرى تېرىپ، ھوسۇلىنى ئال-
دى. ئەمدى يەرنى خان بېجىنى ھېساپلاپ ئېلىپ، سېتىپ پۇلىنى خەزىنىگە ئالساق". بۇنىڭغا كات-
تىسى قوشۇلۇپتۇ. يەرنى ساتىدىغان بولۇپ، ئۈستىگە ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ، نەرق توختىتىۋاتقاندا
مەدرىستىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار قوزغۇلۇپ چىقىپ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەت-
چىلەرنى قوغلاپ شەھەرگە يېقىنلاشقاندا، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇ-
رۇش - جەڭ بولۇپتۇ. تۇڭگانلار گورۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە "مافۇلۇڭ" دەپ بىر ئا-
تاغلىق ئۆلۈماسى بار ئىكەن. ئۇنى "خان" لىققا تايىن قىلىشىپتۇ. "چىڭجۇفۇ" دېگەن كاتتا بىر شە-
ھەرنى بىنا قىلىپ، خاننى شۇ شەھەردە پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق
يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقان چىنىنىڭ مەملىكىتىگە ئېنگلىز - نىسارالار تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ، بىرمۇ ۋىلا-
يىتى ۋە يەتمىش ئىككى شەھەرنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلغان. بىر تەرەپتە «ئۇسۇڭكۇي چەنموزا»
خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۇڭگانلار جېدەل چىقىرىۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.
ئاقىۋەت تۇڭگانلار چىڭجۇفۇدا تۇرالماي، چەت ياقا - يۇرتلارغا كېتىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ،
غەرپ تەرەپكە يۈزلەندى. بۇ ئىش خانغا مەلۇم بولۇپ، خان غەرپ تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باش-
لىقلىرىغا "تۇرغۇن تۇڭگانلار بىر مۇنچە ۋەدىلەرنى بېرىپ نەسىھەت قىلسىمۇ ئۇنىماي، ئىستائىتىن-
دىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەيىبى ۋە بىشەدەپلىگىدىن قورقۇپ تۇرالماي، غەرپ تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تە-
رەپكە بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ پۇقرالارغا زىيان كەلتۈرۈش ئېھ-
تىمالى بار، مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن شەھەر - شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ، يو-
قۇتۇپ ماڭا ئۇچۇرىنى بېرىڭلار." دەپ يارلىق چۈشۈردى. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنرالى) بۇ يارلىقنى
تاپشۇرۇپ ئېلىپ ھەيران بولۇپ، مەسلىھەت قىلىشىپ "بۇ تۇڭگانلار تولا خەلق، خۇي - پەيلىمۇ
باشقىچە بولۇپ قالدى. خاننىڭ يارلىقىنىڭ ئازراقلا پۇرىقىنى ئالسا، بىز ئاخشامدا يوقىتىمىز دې-
گىچە، ئۇلار ئەتىسىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۇڭگانلارنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن. ئۇ-
نىڭغىچە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەندى نەسىھەت قى-
لىپ توختام تۈزۈشسەك ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادارچىلىقىنى قىلىدۇ" دېيىشتى. شۇ-
نىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى قىچقىرىپ كېلىپ، زىياپەت بېرىپ، پەندى-
نەسىھەت قىلدى. ھەم ئەھدى-پەيمان، ۋەدە-توختاملار تۈزۈشتى. لېكىن تۇڭگانلار خاتىرجەم بولال-
ماي كېچىلىرى ئۇخلىمىدى. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىرە قىلىپ، بىر ئايدا بىر قېتىم غۇسلى تاھارەت
قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەر كۈنى نەچچە قېتىم غۇسلى - تاھارەت قىلىپ، كۈندىن - كۈنگە غەم - ئەندى-
شىسى كۆپىيىپ كەتتى.

جاڭجۈن تۇڭگانلارنىڭ خۇي - پەيلىگە قاراپ، خاننىڭ يارلىقىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شە-
ھەر - شەھەرنىڭ ئامبال(شەنجاڭ - ھاكىم) لىرىغا "پالانى كۈن، پالانى سائەتتە تۇڭگان تايىپىس-
نى قەتلى - ئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار" دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

ئۈرۈمچىدە سودا لويى دېگەن تۇڭگان مانجۇلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى
ئۆتەڭدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلى - ئام قىلىش بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، دادى-
سىغا خەۋەر بېرىپتۇ. دادىسى شەھەر - شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۈننىڭ بۇيرۇ-

ىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئېۋەتىپ، جاڭجۇنىنىڭ بۇيرىقىنى بىسىپ قويۇپتۇ. سودالويىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇپ ئېلىش بىلەن تەڭ كوچىدىكى تۇڭگانلار بۇزۇلۇپ، مانجۇلار ئولتۇراقلاشقان جايغا ئوت قويۇپ، مانجۇلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقان چىنىنىڭ دۆلىتىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ يەنە بىر سەۋەپلىرى ھەققىدە مۇنداق نەقلى ـ رىۋايەت قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ خانلىق زامانىدا خاقان چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شىلىڭ فۇخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. پەرەڭلەر نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئېلىپ، تاراج ـ پارات قىلىپ، خوجايىن بولىۋالدى. يەنە بىر تەرەپتىن قارا خىتايلار خانلىق تالىشىپ، خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭگى ـ جېدەل توختىمىدى. تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقان چىنغا بويسۇنمىدى. ئەتراپلاردىكى خوشنا پادىشالارمۇ ھەر بىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ، خاقان چىننى ئارامىدا قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ بېشىدىن تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

خاقان چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كوۋەي (قاپقانىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقۇرقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كوۋەيدىن خەۋەر ئالالمىدى. بەلكى كوۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار چىرىكلەرگە ”مۇنىڭدىن كېيىن 'كولىياڭ' يەنى تەمىنات ئېۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى، خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ، كوۋەيدىكى مەنسەپدار ـ چىرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت ـ پايدا يەتمىدى. كوۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

ئەمما بۇ تەرەپتىكى مانجۇلارنىڭ چوڭ جاڭجۇن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى، قۇمۇل ۋېڭى ئەھمەتۋاڭ بەگ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ، خانغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا ئەرز بەردى: ”بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خانىنىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان تېپىپ، ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس كولاپ، چىرىكلەرنى باقىمىز. بىز ئاتا ـ بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىققا ئەمەل قىلىپ (كوۋەينى) تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقان چىنىنىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن» ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خان ماقۇل كۆرگۈدەك بىر مۇنچە سۆزلەرنىمۇ كىرگۈزدى. ئەرزىنى خاقان چىن كۆرۈپ: ”جونلى قىلدىم. (تەستىقلىدىم) ئانداق بولسا ئۆزۈڭلەر كان تېپىپ چىرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالەرگە جەبرى ـ زۇلۇم بولىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار» دەپ يارلىق كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ شەھەر ـ شەھەردىكى مەنسەپدارلار تاغمۇ ـ تاغ، دەشتمۇ ـ دەشت كان ئىزدەپ، پۇقرالارنى ھاشا قىلىپ ئېلىپ بېرىپ، تاغ باغرىلىرىنى ساچقان تەشكەندەك ھوتمۇ تۆشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبرى- جاپا بولۇپ كەتتى. ئىشلىگەنلەرگە ھەق بەرمىدى. ئاخىرىدا چىققان كانلارمۇ خاراپ بولدى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولۇپ، تۈز پۇلى دەپ ئالدى. ھەر ئايدا ئادەم بېشىغا چوقا پۇلى دەپ ئالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئالۋاڭ ـ ياساق كۆپىيىپ، تىنچلىق ۋە ئاراملىق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر ئىلاجىسىزلىقتىن مانجۇلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۇتۈن ئالۋاڭ ـ ياساق پۇلى يوق، بىچارە، غېرىپ ـ غۇرۋالارنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتىرەلـ

مەي يەر - سۇ، ئۆي - ۋاقە. سەرەمجان، چار پايلىرىنى خەنزۇلارغا گۆرە قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغى - زارى قىلىشتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چېرىكلەر داقا - دۈمباقلىرىنى چېلىشىپ، مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىگىگە كېلىپ: "بىزلەرنىڭ مائاش، تەمىناتلىرىمىزنى بەرسۇن، بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز، ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ - تالايمىز" دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۈشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ "ھەر قانداق پۇلى بار ئادەم كۆمۈش پۇل سوغا قىلسا مەنسەپ بېرىمىز" دەپ، بازار - كوچىلارغا ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تاما قىلىپ، پۇل بېرىپ ئەمەل تاپتى. خەلق - پۇقرالار زۇلۇم - جاپا تارتتى. ھەر قانداق نامى نىشانى يوق، ئوغرى - قىمارۋازلار، سەرگەندارلار بولسىمۇ، پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بەردى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقىنى يادىغا كەلتۈرمىدى. جەبرى-زۇلۇم كۈندىن - كۈنگە زىيادە بولدى. مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا ئەرز بەرسە "چانتۇ (يەرلىك خەلق - ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىم بەگ بىلىدۇ" دەپ سورىمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەرز بەرمىدى. تۇغچى - تىلماچلار دەللاللىق ئوخشاش مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، ئاشكارا كۆمۈش پۇلغا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقان چىنىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ئاتا-بوۋا، ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابروي تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

مۇنداق نەقلى رىۋايەت قىلىدۇ: يەركەنگە ئەپەردون ۋاڭ بەگ ھاكىم، بىلى مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بەگ ئىشكاغا ئىدى. بىر كۈنى قويۇپ ئەپەردون ۋاڭنى يەركەننىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەم بەگدىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئېلىپ، يەركەنگە ھاكىم قىلدى. رۇستەم بەگ دىگەن مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. پۇل بەردى دەپ ۋاڭنىڭ ئۈستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭنى ئىشكاغالىق مەنسىپىگە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ ئار - نومۇس قىلىپ، "مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم ياخشى" دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.

كۇچارلىق ئازاق بەگ ۋە ئەھمەت ۋاڭ بەگلەرنىڭ ئالدىدا خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچارلىق قۇتلۇق بەگ قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايىت بەگ بىر مىڭ بەشيۈز يامبۇ بېرىپ، ئاقسۇغا ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولۇپ يۇرت سورىدى. ياخشى - پەزىلەتلىك كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمىدى. پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلماي، "ئۇۋال بولا" دىگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى. مەنسەپ، ئارزۇ - ھەۋەسنى ۋە بەرگەن پۇل كۆمۈشلىرىنى ئوندۇرۇپ ئېلىشنىڭ غېمىدىن باشقىسى خاتىرىگە كەلمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى بېقىپ، يۇرتقا ئىگىدارچىلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بىخ-يىلتىزىنى كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەپ بولدى. پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەر، بەگزادە ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ، بۇلۇڭ-پۇچقاقتا قالدى. ئاجىز پۇقرالارنى-ئاتىنى بالا بىلەن، بالىنى ئاتا بىلەن قويۇشتۇرماي، ئالۋاڭ-ياساق، ھاشاغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالماي، پۇلنىڭ ۋە جاننىڭ ئاچچىقىدىن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، كۆزلىرىدىن قەترە-قەترە بەلكى دەريا-دەريا ياش ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش، دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، قۇرۇشىغا سەۋەپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا بارماي، كاتتا مانجۇ مەنسەپدارلىرى ۋە يۇرتنىڭ ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ، يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانە جالالىدىن رومىنىڭ ئېيتقانلىرى يۇقۇرقى ئىشلارنىڭ راستلىقىغا گۇۋا بولالايدۇ.

مەسنەۋى

تا دىلى مەردى خۇدا نايەد بەدەرد
هىچ مەردىرا خۇدا رەسۋانكەرد①

دىگەندەك، بىرەر دىلى ئاگا، غەپلەتتە ئەمەس كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە ـ پەريادى، ئاھۇ ـ زارى هەممىگە كۈچى يەتكۈچى رەهىمى، شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆز كۈچ قۇدرىتى بىلەن «پادىشالىق تاجىنى خالىغان كىشىنىڭ بېشىغا قويىدۇ. خالىسا ئېلىۋېتىدۇ» دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزىگە خاس سۈپىتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام ـ نىشانسىز مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك، ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھېمىشە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۇرۇھ خەلقنى ئۈستۈن ۋە ئېزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئىزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېهتىيات قىلىپ، ئاجىز، بىچارىلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە كاتتا ئەجرى بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ چىرايلىق نام، ياخشى سۈپەت بىلەن ماختايدۇ. «ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش، پۈتۈن ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ قىلغان ئىبادىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ». بۇ ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا پەقەت پادىشا، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا مۇيەسسەر بولالايدۇ. باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئۆز قۇدرىتىنىڭ بىلەن پادىشا، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن. ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى ھۆرمىتى ئۈچۈن ئامىن.

(داۋامى بار)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن سىدىق.

① كىشىنىڭ دىلى بۇزۇق بولمىسىلا ، تەڭرى رەسۋا قىلمايدۇ.

غازى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا

ئابدىرېھىم ئىسمايىل

يېقىندا ئىسمى نامەلۇم بولغان بىر قولىيازما كىتاپتىن « غازى »تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ 21 پارچە شېئىرىنى كۆرۈپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدۇم . بۇ شېئىرلار قەدىمقى شەرقىنىڭ دىۋان تۈزۈش ئەنئەنىسىگە ئاساسەن ئالپاۋىت تەرتىۋى بويىچە ۋاراققا ئېلىنىپ " ت " تاۋۇشى بىلەن قاپىيىلەنگەن غەزەللەردە توختاپ قالغان . شېئىرلارنىڭ ھەرپ تەرتىۋى بويىچە كۆچۈرۈلگەنلىكىگە قارىغاندا ، غازى شېئىرلىرىنىڭ ئەسلىدە مۇكەممەل بىر دىۋان ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن . قولىيازما ـ خەت ـ ئىملا جەھەتتىنمۇ توغرا ، شۇنداق چىرايلىق ، نەپىس بولۇپ ، ئۇنى ئۆز دەۋرىدىكى خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىسى ، دەپ قاراشقا بولىدۇ .

ئاپتورغا كەلسەك ، غەزەللەرنىڭ باش ـ ئاخىرى بولمىغانلىقتىن شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمىنىڭ كىملىكى ، قاچان ياشىغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىدى . لېكىن ئۇنىڭ تۈركى شېئىرلارغا خۇشتار ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلغان پىكىرلىرىدىن ۋە خوتەن دەشتىسىنى تىلغا ئېلىپ سېلىشتۇرما قىلىشتىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر شائىرى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ .

غازى غەزەللىرىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇقى ، ھېسسىياتنىڭ قىزغىنلىقى ، تىلىنىڭ گۈزەل ، نەپىس بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىز شائىر قەلىمىنىڭ خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن كامالەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز .

غازى غەزەللىرىنىڭ ئومۇمى تېمىسى ۋەتەنپەرۋەرلىك ، خەلقپەرۋەرلىك ، دوستلۇق ، مۇھەببەت قاتارلىق تەرەپلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ ، شائىر ئۇنى ئىجابى تەرەپتىن ئىزاھلاپ ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلغار قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ .

5 ـ غەزەلدە :

غازىيا ئەسكى ھىسىر ۋە ئاھى سەردۇداغى دىل
تەختى دارا ، تاجى جەمشىد ، خىسرو ۋە جەمدۇر ماڭا

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ تۇرغان جايىدا كەمبەغەللىك ، غەم - مۇشەققەتتە ياشىسىمۇ ، بۇنى قەدىمقى ئىران پادىشالىرىدىن دارانىڭ تەختى ، جەمشىدنىڭ تاجى ، كەيخىسراۋنىڭ يىققان باي - لىقىدىن ۋە شان - شەۋكىتىدىن ئەلا كۆرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىزھار قىلسا

8 - غەزىلىدە :

ھىجرى دەردىنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن، مۇشكۇل ئىرور،
قان يۇتۇپ، مېھنەت چېكىپ، ئۆلمەكلىك ئاساندۇر ماڭا.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق، ۋەتەنىدىن — سۆيگەن يارىدىن ئايرىلماسلىق ئىرادىسىنى بىلدۈرىدۇ .

18 - غەزىلىدە :

باغ ئارا شەمشاد ئەيلەر دەئۋي - يۇ، ئازادەلىق،
بەردى قول قۇل بولغىلى سەرۋى خارامانىڭ كۆرۈپ.

بۇ مىسرالاردا شائىر شەمشات ۋە سەرۋى دەرەخلىرىنىڭ قامىتى بىلەن يار مەھبۇبىنىڭ سىياقىنى سېلىشتۇرما قىلىپ، ۋاپادارلىق ، چىن مۇھەببەتكە بولغان چوڭقۇر ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ .

تېپىلغان 21 پارچە غازى غەزىلىنىڭ توققۇزى تۈركى (ئۇيغۇر تىلى) بىلەن ، ئون ئىككى - سى پارس تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ ، كاتىپ ئىككى خىل تىلدا يېزىلغان بۇ شېئىرلارنى ئارد - لاش كۆچۈرگەن . شائىرنىڭ شېئىرنى تۈركى تىلىدىلا ياخشى يېزىپ قالماي ، پارس تىلىدىمۇ ياخشى يازالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت — ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدە بىلىم ۋە تەرجىمە ئىشلى - رىدا يېتىشكەن، قابىلىيەتلىك ئالىم ۋە شائىر ئىكەنلىكىدىن گۇۋالىق بېرىدۇ .

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا نامى ھازىرغىچە مەلۇم بولماي كەلگەن بۇ شائىرنىڭ ئاز بولسىمۇ بىر قىسىم شېئىرلىرىنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات غەزىنىسىگە قوشۇلغان مۇھىم بايلىق ھېساپلىنىدۇ . شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئەسەرلىرى ئامما ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان بولىشى مۇمكىن . بۇنى تېپىپ يورۇقلۇققا چىقىرىش ئۇچۇن تىرىشىش ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ بۇرچى ، ئەلۋەتتە .

مەن قولۇمدىكى قولىيازما كىتاپتىن شائىر غازىنىڭ پارس تىلىدىكى غەزەللىرىنى قالدۇرۇپ ، تۈركىي تىلىدىكى شېئىرلىرىدىن يەتتىسىنى كۆپچۈلۈكنىڭ دىققىتىگە ھاۋالە قىلدىم . نەشرگە تەي - يارلاش جەريانىدا سەھۋى - خاتالىقلار كۆرۈلگەن بولسا ، كۆپچۈلۈكنىڭ تۈزىتىپ كىتىشىنى ئۈمىت قىلىمەن .

غەزەللەر

غازى

5 - غەزەل

كىچە - كۈندۈز دەرد يارى غۇسسە مەھرەمدۇر ماڭا،
پۇرقەتىڭدىن سۇبھى ئىشرەت ، شام ماتەمدۇر ماڭا.

سايە ئەيلەكەندۇر ھۇمايى ئىشق كۈن - تۈن باشىمە،
بولسە تا بىر ئۈستىخان شاھلىق مۇسەللەمدۇر ماڭا.

ئەتمىگىل كاپۇر ئىلە زەخمىم ئىلاجىم ئەي تەبىب،
چوخ مۇشەققەتلەر ئىلە ئالماسۇ مەرھەمدۇر ماڭا.

نالە ئۇلسام دائىما ئەھلى خىرەدنىڭ سەخىرىسى،
دائىما بىر كۈچلۈ ئاتلىغ تەلبە ھەمدەمدۇر ماڭا.

قىسمىتىم جامۇ شارابى ئەيشىدىن ئىرمىش تەھا،
لىك مەملۇ ھەر قايان يۈزكاسەئى غەمدۇر ماڭا.

غازىيا ئىسكى ھىسىر ۋە ئاھى سەردۇ داغى دىل،
تەختى دارا ، تاجى جەمشىد، خىسرۇ ۋە جەمدۇر ماڭا.

— ‹0› —

6 - غەزەل

ساقىيا بولدى گۈل ئەييامى كىتۇرگىل سەھبا،
كىم ھاۋامۇ ئىتدىلۇ، گۈلشەن ئىرور روھ ئەفزا.

غۇنچە خەندانۇ ، چەمەن سەبزە ، بۇلۇت قەترەفشان،
بەزمە ئەسبابىنى تۈز ، بۇلبۇل ئىلە نەغمە سەرا.

بولسا گەر بىر دىلبەرى سەيخارىيۇ بىر كۇشە باغ،
بەگزىمىز ھور ئىلە ئىر دەۋسى خۇدا شاھىد ئاڭا.

مۇندىن ئارتۇق نەئىمىش ھەشمە تۇدەۋلەت ئاڭا كىم،
ئاۋۋالا بىر مۇترە بۇ بىر جامى لەبىالەپ مانا.

كۆزنى يۇمۇپ ، مەستە ئۆلۈپ ، نازۇ بىرلە قەۋۋەلى،
تۆركى ئەشئارلار ئوقۇبان چالسە قەۋزى ۋادىلا.

بادە ئىچىپەكتىن ئوشۇلكىم بۇ مەھەل تەۋبە قىلۇر،
بىخەبەر غولى ئىرور ، ئادەم ئەمەستۇر ئەسلا.

غازىنى مەستۇ كۆرۈپ، يارى ئىلە زاھىدى ھەم،
ئەيلەدى سەيغە كىرۇ سەبەھ ئى دەستار راۋا.

— <0> —

8 - غەزەل

گۈل يۈزۈڭسىز ئەي پىرى روباغ زىنداندۇر ماڭا،
پۈرقىتىدىن غۇنچىلەر بىر دەستە پەيكاندۇر ماڭا.

خەستە كۆڭلۈمنىڭ ئىلاجىنى قىلا ئالمايدۇ ھىچ،
شەربىتى لەئلى لەبىڭ ئەي شوخى دەرماندۇر ماڭا.

گەر جاھان دەرجىنى مەملۇ ئەيلىسەم ئىبرەس ئەجەب،
ئىشقىدىن ھەردەم يېشىم بىر دوررى غەلتاندۇر ماڭا.

شاھى مەن غەم مۇلكىنە ئاستىمدا ئەسكى بورىيا،
مەسنەد كەيخىسرو ۋە تەختى سولايماندۇر ماڭا.

مىھرو فەخلىن ئاسىردىم كۆڭلۈمدە كۆز ياشىم ئىلە،
ھاسلى دەردۇ بالا ۋە ئاھۇ - ئەپغاندۇر ماڭا.

ھىجىر دەردىنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن مۈشكۈل ئىرۇر،
قان يۇتۇپ ، مىھنەت چېكىپ ، ئولماغلىق ئاساندۇر ماڭا.

غازىيا مىھنەت ئىلە جەۋرۇ - جاپاسىن مەن چېكىپ،
ئۆزگىلەر كۆرسە ۋاپا رەسمىنى ئارماندۇر ماڭا.

— <0> —

9 - غەزەل

ئۆتتى ئۆمرۈم ئەرزى ھالىم قىلمىدىم پاش ئالدىدا،
ئەرزى - ھال ئىتكاچ زامان ئۆلكى ئىدىم كاش ئالدىدا.

ئۆلكى ھەركۈنجدا يۈزھارۈتى دائىم سەرنىگۈن،
قالدى ھەيران بابىلى چاھى زەنەخدانىڭ كۆرۈپ.

قاچتى زاھىد كۆشەئى مېھرا بەيۈز ئەفسۇن ئىلە،
نەرگەسى ئاتىلىغ تەركى شوخى نا مۇسۇلمانىڭ كۆرۈپ.

ۋامىقۇ، پەرھات ئاشىقلىقتا تەھسىن قىلدىلەر،
غازىنى مەجنۇنۇ بى پەرۋانى ھەيرانىڭ كۆرۈپ.

غۇسسە — غەم
مەھرەم — يېقىن، ئۇلپەت
پۇرقەت — يىراقلىق، جۇدالىق
ئىشرەت — ئىچكىچىلىك
سايە ئەپكەن — سايىتاشلىغان، پاناھ بولغان
مۇسەللەم — تاپشۇرۇلغان ھوقۇق
كاپۇر — پۇراق چاچىدىغان بىر خىل ماددا
ئەھلى خىرەد — ئېقىل ئىگىلىرى
سەخىرە — مەسخىرە
كاسە — قاچا، جام
ھەمسىر — ئورۇن
ئاھى سەرد — سوغاق ئاھ
دارا، جەمشىت، خىسراۋ — قەدىمقى، ئىران. پادىشالىرى
گۈل ئەييامى — گۈل پەسلى
سەھبان — اران، دوستلار
روھ ئەفزا — جان ئاۋۇتقۇچى، جان ھوزۇرلاندۇرغۇچى
بولۇت قەترەفشان — يامغۇرنىڭ بۇلۇتى
نەغمە سەرا — نەغمە ئاۋازى
كۇشە — بۇلۇڭ، خالى جاي
فىردەۋس — جەننەتنىڭ بىر تۈرى
قەۋۋەلى — ناخشا ئوقۇغۇچى.
ھەشەمەتۇ دولەت — ئۇلۇغ دولەت، ئالىي دولەت
قەۋزى ۋادى — ئاسالغىلىرى ساز نوتىلىرى
غول — ئىزەتقۇ.
پەرى رۇ — پەرى يۈز
پەيكان — يا ئوقى
خەستە — ئاجىز
دەرجىدىنى — مەرتىۋىسىنى
دۇررى غەلتان — يۇمۇلاپغان گوھەر.
سەنەد — يۆلىنىدىغان جاي، يۆلەنچۈك.
نەخىل — دەرەخت
كاش — كاشكى
بى ناۋا — مۈڭلۈق، خاپا.
دەرەم — پۇل
قەللەش — ئالتۇن ـ كۈمۈش سودىگىرى
خۇرشىد — قوياش

خەپپاش — شەپەرەڭ
ئوباش — ئەسكى، يامان
باز — يەنە
مەسىھا — تىرىلدۈرگۈچى
مەۋجى ئەئجاز — زامانى سۆيۈندۈرگۈچى، بويسۇندۇرغۇچى.
سەرەپراز — باش كۆتەرگەن.
غەممار — چېقىمچى
چەرخى سىتەم — دەۋر زۇلۇمى
ماھ — ئاي
ئەپسەر — بىكار، بىھۇدە
مەپرشەم — كورپەم
دۇررى ئەشمەك — ياش ئۇنچىسى
كۆلبەم — ئويۇم، كەپەم
شام زۇلفى — قاراچاچ
چاشنى — تېتىق، تەمىنى.
مۇكەررەر — تەكرار، پۈتمەس
خارمۇ غەيلان — يانتاق تىكەنى
بەستەر — كورپە، كىرلىك
ئاۋەر — كەلتۈرۈش
خۇبلەر — ياخشىلار
جەۋزى مۇقەددەر — تەقدىر قىلىنغان زۇلۇم.
تابان — نۇرلۇق، يورۇق.
چاك ئەتەر — پارەقىلار
خەندان — خوشلۇقلار
مۇشك — ئىپار
دەشتى چىن — خوتەن دەشتى
زۇلفى پەرىشان — چېچىلغان چاچ
زەنەخ — زىناق
دەئوى يۇ ئازادەلىق — كەڭ كۆشادىلىقنى تەلەپ قىلىش.
سۇخەندان — سۆزمەن
كۈنج — بۇلۇڭ
ھارۇت — مالائىكىلارنىڭ بىر خىلى
سەرنىگۇن — بېشى تۆۋەن
بابىل چاھ — بابىل شەھرىدىكى زىندان تۈرمىسى.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدىرېھىم ئىسمايىل

تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار

مۇھەممەت سىدىق زەلىلى

مۇھەررىردىن: «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار» — 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەندە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، مۇھەممەت سىدىق زەلىلى (1674 - 1750 - يىللار) يازغان «ھەزرىتى ھەتپە مۇھەممەدان بۇزرۇكۋار»، «تەزكىرە چىلتەن»، «سەپەر نامە» قاتارىدىكى تۆت چوڭ داستانىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 1155 - يىلى (مىلادى 1744 - يىلى) يېزىلغان. شائىر 770 بېيىت، 1540 مىسرا ھەجىمگە ئىگە بۇ ئېپىك خاراكتېرلىك تارىخى داستانىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەيخۇلئىسلامى، سەئىدخان، ئابدۇرىشىتخانلارنىڭ پىر ئۇستازى، تارىخى شەخس خوجا مۇھەممەت شېرىپنىڭ تارىخى ۋە ھايات پائالىيەتلىرىگە دائىر ۋاقەلىكلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ھۆرمەت بىلەن ئەسكە ئالىدۇ ھەمدە بۇ خانلىقنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ خوجىلارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتى ۋە نارازىلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

داستان ھازىر يەكەن شەھىرىنىڭ غەربى شىمالىدىكى "ھەزرىتى پىر" مازارلىقىدا كۆمۈلگەن، "ھەزرىتى پىر" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان خوجا مۇھەممەت شېرىپتەك بىر تارىخى شەخسنىڭ ھايات پائالىيىتىنى ئاددى تىل، يېنىك شېئىرى ۋەزىن ئارقىلىق راۋان، ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇشتىن سىرت، شۇنداقلا يەنە سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىلىرىغا دائىر مۇھىم تارىخى پاكىتلارنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن ئۇ

تارىخ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەمدىن - كەم تېپىلىدىغان قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالىشىدا شەك يوق. بىراق ئۇنىڭ مەزمۇنىدا دىنىي پۇراق بىر قەدەر قويۇق تۇسلىنىپ بولۇپ، ئۇ داستانىنىڭ باشلىنىشىغا ئالاقىدار بولغان كىرىش قىسمى بىلەن تارىخى ئالغان بولۇپ، ئۇ داستانىنىڭ باشلىنىشىغا ئالاقىدار بولغان كىرىش قىسمى بىلەن تارىخى شەخس خوجا مۇھەممەت شىرىپقا بەرگەن باھا، كۆز قاراشلاردا ئېنىق گەۋدىلىنىدۇ. داستاندا مۇنداق پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئورۇن ئېلىشى بىرىنچىدىن ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئىرادىتسىيىلىك ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئىككىنچىدىن، شائىر ياشىغان دەۋردە جەمئىيەت كەيپىياتىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۈچىنچىدىن شائىرنىڭ ئىدىيىسىدە بىر مەزگىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دىنىي نىجاتلىق ئىزدەش ئىدىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ئۇنىڭ ھەممىسى داستانىنىڭ شەكلىگە تەئەللۇق ئامىلدۇر ئەلۋەتتە.

يېقىندا پارتىيە مەركىزى كومىتېتى ئىزى ئۈچۈپ، يوقۇلۇپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش يۈزىسىدىن ئارقا-ئارقىدىن ھۆججەت چۈشۈرۈپ، ئۇنى يىغىش - رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇردى. بىز پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ سەممىي غەمخورلىقى ۋە قىزغىن مەدەتكارلىقى ئارقىسىدا شائىر مۇھەممەت سىدىق زەلىلى يازغان، سۆزلۈك (مەتنىمىن توختىنىياز) نەشرگە تەييارلىغان قەدىمقى كىتاپ «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شىرىپ بۈزرۈكۋار» نى ئەينى تېكىستى بىلەن بېسىپ، جاماڭەتچىلىككە تەقدىم قىلدۇق.

بېسىشتىن مەقسەت — مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدى ئاساستا ۋارىسلىق قىلىش، يەنى شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىش، كونىدىن يېڭىنى يارىتىش، شۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت. پېپەنىلىك ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن كىتاپنىڭ ئەسلى تېكىستى قولىمىزدا ئەينەن بولۇشى ۋە ئۇ جاماڭەتچىلىك بىلەن يۈزكۆرۈشۈشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا يۇقۇرقى مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا يولداشلارنىڭ بۇ كىتاپتىن يۇقۇرقى مەقسەتتە پايدىلىنىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

ئى خۇدايا ئەكرەمول ئەكرەم جود:
جۇملە ئى ماۋجودغا بەردىڭ ۋۇجود.
گەنجى پەنھان ئىردىڭ ئولكىم بىرۇ بار،
ئەيلىدىڭ ئاخىر ئۆزۈڭنى ئاشكار.
تاپتى سەندىن زىننەتى كۇرسى ۋە ئەرش،
يارىلغىدا ئەرشىدىن تاتەھتى پەرش.

سەندىن ئولدى ھەم خازانى ھەم باھار
سەندىن ئۆلدى مەستو - كۆڭگۈ ھوشيار.
قىش كۈنى دەريانى قىلدىڭ شىشە پوش،
بىر ئاۋۇچ تۇپراقتىن يۈز ئەھلى ھوش.
ئاسمانى، ئەرزۇ - بىرۇ ئاپتاب،
ئاپەرىنەش بەھرىدىن گويا ھاباب.

شەمئى نۇرانى ئۆزرە دۇر ئەيلەدىلەك،
روھى ئالەمنى مۇنەۋۋەر ئەيلەدىك .

خەلق قىلدىلەك ھەممەئى دىۋە، پەرى،
ئەيلەدىك ھەر قەۋمى ئۆز پەيغەمبەرى .

نەئت ھەزرىتى رەسول سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم

سەرۋەرى، سەر دەپتەرى پەيغەمبەران،
ھەزرىتى پەيغەمبەرى ئاخىر زامان.
ساھىبى مىراجو - نەئتى مەنقەبەت،
ئاسمانى - ئاپتابى مەرىپەت.
چەكتى شەيتان خىلىنىڭ ئەينى غەمىل.

ھەم ئانا نىدە يۇرۇپتۇر جەبرائىل،
كۆپۈر ئىلىگە كۆرگۆزوبان مۆجىزات.
سۇندۇرۇب لاتو - مانات سۆيى مانات،
ساچتى ئىمان گەۋھەرىنى سەرھازار.
ئۇممىتى ئىچرە خوسوسەن چاريار.

مەنقەبەت چاھاريار رەزىياللاھۇ ئەنھو

ھەزرىتى بۇبەكرۇ، سىددىقو، ئۆمەر،
نائىبى بەرھەق ۋە لىيۇبەھروبەر.
بەئدە ئوسمان زەھى ئالى جاناب،
ھەيبىتى ھەقدىن ئىدىلەر مىسلى ئاب .

يارتورتىنجى ھەدىۋى زولپىقار،
شاھى مەردان ھەيدەرى دۇلدۇل سۇۋار.
جان بىلەن ئەيتۇر زەلىلى سۇبھو شام،
ھەر بىرىگە مىڭ دۇرۇدى، مىڭ سالام.

دەر زامان تەزكىرە كىتابەت قىلدۇرغۇچى ۋە قىلغۇچىلارنىڭ سۇپەتلىرى

ساقىيا شىرىن زابانى ياركەند،
جامى مەي تۇتقىن بۇگۇن تەبەسسۇم بەلەند.
شوخلۇقتىن ئەندەكى پەرۋاز ئېتەي،
ھايۇ - ھويو ئەيلەبان ئاغاز ئېتەي.
ئادەم ئارامىدا بەلكىم مورو - مار،
يۇرت ئەمەنىيەت مەھەللى نەۋ باھار.
دەۋرى - دەۋرى ھەزرىتى خامۇش غوجام،
زىنەتى ئىسلام - ئىقلىمى ئەجەم.
بۇ موغۇلىستان ئولەرگە چاھار باغ،
دىنى سارايىغا يورۇتۇرلەر چىراغ.

كىچە - كۈندۈز بولۇپ مەئنى دە غەرق،
قويدىلەر ياخشى يامان ئاددەمگە پەرق.
كۆرگۆزۈپ كەشپى - كارامەتلەر بەسى.
ھەزرىتى مەخدوم ئەئزەم نەۋرىسى،
مۇستاپانىڭ مەسنەدىدە بەر قارار.
خوجا ئىبىساقو ۋەلى دىن يادىگار،
زۇلمە - تۇربەتنى بى بونياد ئېتىپ،
ئاجىزو - مىسكىننى ئەدلو- داد ئېتىپ.
تىكتىلەر ئىسلام ئىچىندە بارگا،
زاھىرو - باتىن ئېرولەر پادشاھ.

نەچچە كۆن تەخت ئۈزرە بولغايلەر ھايات،
يا رۇسۇلىللا مەھەللى ئىلتىپات.
ئاستانىدا موردىي كەمتەرىن.
ھەم مۇسۇلمان قەۋمى ھەم غالدان ھەزىن.

شاھىدا گۈلگون قابايى غۇنچەلەب،
تۇتمىدىڭ ساغىر تۇتۇپتۇر نىم شەب.
مەي پەرەستان بۇ كېچە ھوشيار ئەمەس.
ھەم موغەننى ئۇيقۇدىن بىدار ئەمەس.

بەھرۇلئەنساب ، شەجەرە تۇسسادات ، نەسەب نامەئى ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت شېرىپ قۇددۇس سىررە ھو ئەزىزرەھمەتۇللاھى ئەلەيھى

مەن بايان ئەيلەي بۇ پىرنىڭ نەسلىنى،
يىگىرمە ئىككىنچى ھەمە باباسىنى.
ئىپتىدا ئول سەرۋەرى خاتەم نەبى،
پاتىمە زوھرادۇر ئول پەرزەنتلىرى.
پاتىمەنىڭ ئوغلىدۇر ـ ئىمام ـ ھۈسەيىن،
بۇ ھۈسەيىننىڭ ئوغلىدۇر ـ زەينۇلئابىدىن.
مەھەممەت باقىدۇر ئىمام ئوغلانلىرى،
جەئپىرى سادىق ئىمام پەرزەنتلىرى.
بۇ ئىمام پەرزەنتىدۇر كازىم مۇسا،
بولدىلەر غۇنچەلىرى مۇسا ـ رىزا.
ئوغلى ئەردىكىم ئىمام مۇھەممەت تەقى،
بۇ ئىمام پەرزەنتىنىڭ نامى نەقى.
ئىمام مۇھەممەت ھەسەنۇل ئەسكەرى،

ئىندىيىلەر كىم بۇ ئىمام دىلبەنلىرى.
تالىپ ئابدۇللا ئەئراج پەرزەنتلىرى،
ئوغلى ئەردىكىم ئابدۇللا ئەپزەللىرى .
سەييىد ئابدۇللا ئەئراج نەبىرەسى،
سەييىدشا ھۈسەيىن پەرزەندىسى.
سەييىدشا ھۈسەيىن دىلبەنلىرى.
سەييىدشا جالالىدىن ئوغلانلىرى
سەييىد باھاۋىدىن پەرزەنتلىرى.
سەييىد ئابدۇللادىلبەنلىرى.
سەييىد ئەبەيدۇللا پەرزەندىدۇر،
سەييىد مىر ئەشرەپ ئوغلانىدۇر.
سەييىد خوجا پازىل ئېرۇر،
خوجا مۇھەممەت شېرىپ پىرى ئېرۇر.

ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت شېرىپپىر قۇددۇس سىررە ئەزىزنىڭ زىكىرلىرى

ئى مۇسۇلمانلەر نىچۈك تەدبىر ئېتەي.
زىكرىدىن مەھەممەت شېرىپ ئېتەي.
خوجانىڭ پەيزى ـ پۇتۇھى ئام ئېرۇر.
مەنزىلى ـ مەئۋالدىسايرام ئېرۇر.
يەتتە ياشتا ئەردىلەر بۇزرۇكۋار.
بى پەدەر قالدىلەر ئاندا خار ـ زار
بىر نەچچە كۈن بۇ يېتىملىككە چىداپ،
خىزمىتى ۋالىدە ئەيلەپ بى ھساپ.
ھېچ تەقسىر ئەتمەيىن خىزمەت قىلىپ.

خىزمىتى ۋالىدە نى دۆۋلەت بىلىپ.
خوجانى مەكتەپكە ئېلتىپ بەردىلەر.
خەرج ئەيلەرگە يوق ئېردى سىمۇزەر.
چەرخ ئىگىرىپ ـ يىپ ساتىبان ۋالىدە.
خوجا مەكتەپتە ئوقۇبان ئۆز ھالىدە.
يەتتە پەشەنبە ـ ئەگەر پەشەنبىلىك.
بۇ مۇشەققەت بىرلە سىمغۇزدى يىلىك.
ياشلىرى ئونغا يەتتى بى پەدەر.
ۋالىدە قالماي ئۆلەر ھەم ئۆلدىلەر.

تەئزىيەتتىن كۆزلىرى گىريان بولۇپ.
قالدىلەر سايرامدا سەرگەردان بولۇپ.
دەردى بىرلەن ئولتۇرۇپ لەيلى ناھار،
يىغلار ئەردى كېچە-كۈندۈز نەۋباھار.
شەربەئى كەلدى ئىشكىدىن ناگىھان،
كۆردىلەر نۇرانىيە مەردى كالان.
جىلۋە ئەيلەپ نۇرھەق رۇخسارىدىن،
دانە - دانە دۇر تۆكۈپ گوپتارىدىن.
ئەيتتى ئى پەرزەند غاپىل بولماغىل،
پەششەئى ئاجىز بولۇپ پىل بولماغىل.
تەگرى كۆز بەردى، قۇلاق بەردى ساڭا،
بەھرى بەردىيو - بولاق بەردى ساڭا.
قاشۇ - كىرپىك، ئاياغۇ - قول بىرىپ،
مۇندا كەلتۈردى ئەدەمدىن يول بىرىپ.
ئەزبىرايى بەندەلىك قىلماق ئۈچۈن،
ئۆز قىلىبان بىزگە ئۆرگەتمەك ئۈچۈن.
كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە ئايا ئۆمرى بار،
جۇملەنىڭ كى مەنزىلى دارىلقارار.
ھېچ كىشى ئۆز ئادىدىن بولماس كىشى،
تۆشمىگىنچە ئەۋلىيالەرگە ئىشى
بەس، سەمەرقەندىكى دۆرلەر ئاندا بار،
ھەم مۇرادىڭ بار كۈشايىش لەر تاپار.
ئەيتىبان بۇ سۆزلەردىن مەردى كالان.
بولدى ئولدەمدە پەرى يەڭلىغ ناھان.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋارنىڭ ئانىلىرى چۈشلىرىدە بىشارەت بەرگىنى

خوجا بۇكېچە تۈنەپ ئولتۇردىلەر،
چەزبەدىن تەگدى ئەجەپ ۋەقتى سەھەر.
سۈبھى سادىقتىن بۇرۇن مادەرلىرى،
چۈشلىرىدە ئەيتتىلەر كەلگىن بىرى.
ھەرنە ئول مەردى كالان ئەيدى ساڭا،
ئاڭلىغىن گويا كى جان بەردى ساڭا.
تەربىيەت تاپقۇڭدۇر ئاخىر غەيبدىن،
پەيزى بولغاي ۋاھىدى لارەيبدىن.
ھەردەمى تازە تاھارەت ئەيلىگىن،
دىن سارايىنى ئىمارەت ئەيلىگىن.
پىرى كامىلدۇر ئۇشۇل مەردى كالان،
ھەرنە ئول ئەيتتى قىلغىن راۋان.
بىزلەرنىڭ ئەرۋاھىمىز ھەم ياردۇر،
يار ياۋەر ئەۋۋەلەن جەبباردۇر.
قۇپ سەپەر قىلغىن مۇبارەك دۇرسەپەر.
ئۈچ ئۆرىغاي بىرگۈن ساڭا سايىپ نەزەر.
بۇ بىشارەت بىلەن ئويغاندى خوجا،
سۈبھى ئىدىكىم ھوجرىدا ياندى خوجا.
تۈشەئى ئالقان كۆلبار ئالدىلەر،
ھەرنە جابدۇقى سەپەر بار ئالدىلەر.
ھەققى ھەمسايە ياربىلان خوشلاشىپ.
يۇردىلەر ئەل قالدى ئۇندا يىغلىشىپ.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار بۇ بىشارەت بىلەن سەمەرقەندگە بارغانلىرى

نەچچە كۈندىن سوڭ سەمەرقەند باردىلەر،
پۈتلىرى ئابىلە ئەيلەپ ھاردىلەر.
كىردىلەر دەرۋازىدىن ھويى چىكىپ.
كۆزلىرىنىڭ ياشىدىن جۇيى چېكىپ.
ۋەقتى شام خەلق ئۆيلەرگە كىتىپ،
ھەم دۇككانلەرنىڭ ئىشكىن بىكتىپ.
ئوتتۇز ئىسكىي ھۆرپەگەردىن يوق كىشى.
خوجا ئەيتتىلەر بۇ غۇربەتنىڭ ئىشى.
قايدا قونغايمەن قاراڭغۇدا بىرىپ.
ھەم مۇساپىر ھەم يىتىم ھەم غېرىپ.

بۇ تەپەككۇردا پەرىشان ئەردىلەر،
بىلمەيىن ھىچ يەرنى ھەيران قالدىلەر.
ھەرتەرەپتىن شەھنە پەرياد ئەيلىدى،
پىتنەئى غەۋغانى بۇنياد ئەيلىدى.
ئەيتتى شەھەر ئىچىدە مۇساپىر تۇرماغىل،
رەستەئى بازاردە ئولتۇرماغىل.
ۋەرنە زىندانغا چۈشەرسەن دوزۋار،
دوزدەپ ئەيلەيلەر تاڭلا سەڭگى سار.
قۇرقۇبان خوجا ئەسەسدىن قاچتىلەر،
مەسچىت ئۇچراشتى ئىشكىن ئاچتىلەر.
كىردىلەر مەسچىتكە ئەيلەپ ئىزتىراپ،
ئارقالىرىدىن ھەم مۇئەززىنمۇ ماراپ.
كەلدىلەر ئەيتتى نىچۈك دەرۋىشسەن،
مۇندا ياتماق خوپ ئەمەس بى رىشسەن.
ھەرنىمەرسەڭ بولسا بەرگىن ئىلتايىن،
سود ئەتەس ئوغرى ئالىغاندىن كىيىن.
يايوقار مەسچىت ئىچىدىن بىر بىيسات،
قالمىغاي بۇرادەر سەندە ياخشى ئات.
ئوشبۇ سۆزدىن بولدىلەر بى ئاپتاپ.
ئىلىكىگە بەردىلەر كۇلباز، كىتاپ.
قوپتى مەسچىتنىڭ ئىشىكىن ئەتتى ئول،
قالدىلەر يالغۇز ئۆيىگە كەتتى ئول.
كىچە تاڭ ئاتقۇنچە تائەت قىلدىلەر،
گاھى ناماز گاھى تىلاۋەت قىلدىلەر.
سۇبھى سادىق بولدى ئەزىم ئەتتى-شام،
ھازىر بولدىلەر مۇئەززىن ھەم ئىمام.
بەس ئادا ئەيلەپ ناماز بامداد،
جەمئەت تارقاپ چىقىپ كەتتى چۇباد.
تىز - تىز باقىپ ئىماھى بى تەمىز،
ئەيتتى ئىسۇپى قايەردىن كەلدىڭىز.
خوجا ئەيتتىلەركى مەن سايرامىدىن،
بى ھۇدە سۆز سورىما بى ئارامىدىن.
ئىلىم ئۈگەنمەك ئۈچۈن مەن بى قارار،
تەۋرىنۇرجان جىسمىم ئاراساپ ۋار.
ئەيتتىلەر موللامۇئەززىن ئى سوپى،
مەدرىسە بار ئاخۇنى تۆرپە سەخى.
بىل بىنا قىلغان ئىمرۇر مىرزا ئۇلۇغ،
يۇرت ئاتاسى، ساھىبى كارنايۇ - تۇغ.
بارسىڭىز ئۇندا مۇساپىردۇر دىگەي،
ھوجرا بەرگەي، ياخشى پەرۋا ئەيلىگەي.
گاھى - گاھى كەلسىڭىز بىزنى سوراپ،
يەتكۇرۇرمىز ئالدىڭىزغە نانۇ - ئاب.
مۇنچە ئىلمى - مۇنچە پەزلىنى بىلىپ،
كەتتى تەكلىپى سەمەر قەندى قىلىپ.
خوجا ئول ھىندا قىلىبان ئىزتىراپ.
يۈردى ئاخۇنىڭ ئوتاغىنى سوراپ،
ئاخىرى بى ئاشنا-ۋە بى دەرەم،
ئىستەي - ئىستەي تاپتىلەر ئاخۇننى ھەم.
كۆردى ئاخۇن بىر يىگىتۇ - ھەق پەرەست
زاھىرى، باتىن مۇھەببەت بىرلە مەس.
غاپىل ئادەم ئەرمەس ئول ئەھلى ھوزۇر،
چەھرەسىدىن نۇرھەق ئەيلەرزۇ ھور.
ماساۋادىن خوجا پارىغ بولدىلەر،
ھوجرائى خالى بار ئىبردى بەردىلەر.
يوق ئىدى سەرپ ئەتكىلى ئەسۋابى ئۆي،
شەمئى ئورنىدا ئىدى مەھتابى ئۆي.
تاپمىدىلەر بىر بىساتى لاجەرەم،
بورىياسى كوھنا بولدىيۇ بەھەم.
بىر سۇنۇق ئىبرىق بىرخىشتى پۇچۇق،
دەستە جورغىسى ئىبرىقنىڭ ئۇچۇق.
خەرجى ئەيلەرگە يوق ئەردى سىمو، زەر،
ئولتورۇبان خوجا يىغلار ئىبردىلەر.
كۈندۈزى ئىلىم ئۈگىنىپ ئاللا مەدىن.
كىچە تەكرارى قىيامەت نامىدىن.
گاھى ئىستىغراق ئىچىدە مەس بولۇپ،
زەھدۇ تەقۋا بىرلە ھەمدەم غەرق بولۇپ.
ھالىدىن ئەرمەس ئىدى شاھۇ - گاداي،
ئىلىم ئۈگەندىكى مۇنداق يىلۇ - ئاي.
ھىچ نىمەرسە يوق ئىدى قاللاچ ئىدى،
خوجا ئون تورت كىچە كۈندۈز ئاچ ئىدى.

ھەزرىتى بۈزرۈكۋارنى بىر سودىگەرنىڭ خاتۇنى چۈشىدە كۆرۈپ غايىبانە مۇخلىس بولغىنى

كېچە نىمشەپ ئەردىلەر كىم لاجەرەم،
بىر كىشى قاقتىلەر ئىشىكنى دەمبەدەم.
ئاچتىلەر ئىشىكنى ئۇشبۇ چىن،
كۆردىلەركى بىر دىدەكى پاكىزەدىن.
ھوجرىگە كىردى سالامى ئەيلىدى،
ھەم بى بى سىدىن پايامى ئەيلىدى.
ئەيتتى بى بىم ئۆزلەرىنى چۈش كۆرۈپ،
كەلگۈسى خىزمەتلىرىگە ئۈلگۈرۈپ.
غايىبانە مۇخلىس بولدىلەر موردى،
بەس دۇئالىرىدىن ھەم ئەيلەپ ئۈمىد.
بۇ دىدەكىنىڭ ئىلگىدە بار داستۇرخان،
بىر سۇغۇدا چۈچىرە، بىر دەستە نان.
خوجانىڭ ئالدىدە ئىلتىپ قويدى ئول،
ھەم بۇلەر تويدىلەر ھەم تويدى ئول.
قالغىنىنى خوجائى ساھىپ نەزەر،
نامرادۇ، كەمبەغەلگە بەردىلەر.
كەتتى دىدەك خوشلۇشۇپ بەئىداز تائام،
بى بىسى بولدى كىنىزەك ھەم غولام.
ئالتە كۈندە يەتتە كۈندە بۇ دىدەك،
كەلتورۇبان مىۋەئى، نانۇ ـ نەمەك.
گاھ دىدەك كەلمەس ئىدى بىر نەچچە كۈن
ئاچ يۈرەر ئېردى خوجا تۈن، ۋەكۈن.
گاھ ئاشپەزلىكتە ئاشتىن بوي ئېلىپ،
نەپسى ئەژدەرھاسىنى يەرگە چېلىپ.
بورىيازەت بىرلە تاپتىلەر كامال،
ھاسىل ئەيلەپ ئىلمۇ ھالو ئىلمۇ قال.
ئىلىم بابىدا چۇدەريا بولدىلەر،
زاھىرۇ ـ باتىن مۇسەپپا بولدىلەر.
ھەم پەتىلەر راست ئەيلەپ ھەم چىراغ،
رۇشەن ئەيلەرگە كىشى يوقدۇر ئاياغ.
تەربىيەت ئەيلەرگە بىر پىرى كېرەك،
پىرى پۈر پەيزى جاھان گىرى كېرەك.

توقسان توققۇز مىڭ ماشايىخلارنىڭ سەرۋەرى سۇلتان خوجا ئەھمەد ياسەۋي، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى ئۆزلىرىنى زاھىر قىلىپ بىشارەت بەرگىنى

نەچچە يىلدىن سۆڭ ئىدى ۋاقتى تومۇز،
مەدرىسە خالى ئىدىكى نىسپى روز.
موللالەر سەھراسىرى چىققان ئىدى.
خوجا يالغۇز ئولتۇرۇپ گىريان ئىدى،
كەلدى بىر ئاتنىڭ تاۋىشى ناگىھان،
پەيكىر قىلدىلەر، نىچۈك ئاتلىق دىبان.
تاشقىرىدىن قىچقىرىپ ئەيتۇر بىرەۋ،
يىل ـ ئاي غەم مېھنەت ئىلگىدە گورەۋ.
تاقەتو ـ سەبرۇ تەھەممۇلغا ھېرىپ،
مۇندا چىقتى خوجائى موللا شىرىپ،
ھالىتى رۇبەردى بۇ ئاۋازدىن،
بەس خەبەر ئالماقچە ساھىپ رازدىن.
چىقتىلەرنى كوردىلەر بۇزرۇكۋار،
تۇرمىش ئالدا ئىككى ئاتلىق شەھسۋار.
بىر قارا قاشقا ساۋارە ئەۋلىيا،
بەللىرىدە تەركەشۇ، تەركەش دىپا

ھەم قارا خۇپتان كىيىپ ئالتۇن كەمەر،
ھەم مۇبارەك باشلىرىدە تاجۇزەر.
سەلتەنەت مەيدانىدە ئالى نىشان،
يۈزلىرىدە نۇر ھەق پەرتەۋ پىشان.
بىرلەرىنىڭ ئاتلىرى ئەردى قارا،
ئۇشبۇ تەرىزلىك يوق ئىدى يىلقى ئارا.
توم قارا رەڭگى سىمەن ئەردى ئاق،
سۈرەتىدىن چۇن قۇنچاقى ئىراق.
ئۆزرەسىدە ئەلۋىليابى ئولتۇرۇپ،
مەدرىسە سەھنىدە بۇ يەڭلىغ تۇرۇپ.
تىترىشۇر ھەيبەتلىرىدىن ماھومىھىر،
باشلىرىدىن ئايلىنۇر دەۋرى سۇپەھر.
چەھرىدىن پەيدا ئىرور نۇرى خۇدا،
بويلىرىدىن كەلدى بويى مۇستاپا.
خوجا تەزىم بىرلە ئەيدىلەر سالام!
كۆزگە سۈرتۇبان ئىزاڭگۇبى لىجام.
ئول قارا قاشقا توپچاق مىنگەن ئەر،
ساھىبى شەمشەر تەركەش بىرلەنەر.
ئەيدىلەر - بۇ غەمدە غەمكىن بولماغىل
ئاخىرەت ئالدىدا دۇنيادۇر ئىخىل.
بولدى ئوتتۇز يىل بۇ يەردە بارىسىز،
نەپسىنى تائەت بىلەن قىينارسىز.
يـاتـايىن ئوتتۇز يىل ئىچرە بىر كېچە،
چەھەر ئەيلەك ئىش ئۇشبۇدۇر ئۆلگىچە.
هارماك، ئاچماك بۇ مۇشەققەت بىرلەسىز،
مۇنچە مېھنەت، مۇنچە كۈلپەت بىرلەسىز.
سىزدە بىر ئىبرىقۇ، خىشتۇ، بورىيا،
كوڭلىڭىزدە قالمىدى بويى رىيا.
بىز ئىكويلەن رويى ئالەم سەير ئېتىپ،
كۆن تۇغۇشتىن پىتىشىغە يېتىپ.
تاپمىدۇق قابىلى سىزنىڭچە كىشى،
ئاينە ساپ ئەيلىگەن ئەركەك چىشى
ئىلكىرى كەلمەك كېرەك موللا شىرىپ،
بارچە مەقبۇل، زىباۋۇ - زەرىپ.
نەپسى شەرىدىن بولۇڭ ئەمدى ئەمىن،
بەس بۇ دەپ بەردىلەر بىر قۇرس چۈن.
خوجا پەرياد ئىلە قىلدىلەر سوئال،
سىزلەر كىملەر بولدىلەر ئى ئەھلى ھال.
ئول قارا قاشقا توپچاقلىق جاۋان،
دىدىلەر بىل مەن سۇتۇقى بۇغراخان.
كاشغەر مۈلكىنى ئىسلام ئەيلىگەن،
دىن دىيارىنى سەرەنجام ئەيلىگەن.
مەنزىلىمدۇر قىبلە رويى كاشغەر،
سەرگو روھى غازىيانى بەھرۇ - بەر.
بىرلەرى ئەيدىكى بىزنى بىلمىسەڭ،
سۆرتىمىدىن مەردى پۇرھەيبەت دىسەڭ.
مەندۇرمەن سولتان ئەھمەد ياسىۋى،
ھەم كارامەت ھەم ۋىلايەتتە قەۋى.
رەھنەمونى ئەسىرمەن يوق غالىبىم،
بار ئىرۇر يۈز مىڭ ماشايىخ تالىبىم.
جوملە ئەھلۇللانىڭ دىھقانى مەن،
بارگاھى ئىشقىنىڭ سۇلتانى مەن.
كەل كۆزۈڭنى يۇم قولۇڭنى بەر ماڭا،
كۆزلىرىنى يۇمدى قول بەردى خوجا.
باز ئۇن كەلدى كۆزۈڭ ئاچقىن بۇ دەم،
ھەق يولىدا ساھىبى دەردۇ-ئەلەم.
كۆز ئەچىبان كۆردىلەر بۇزرۇكۋار،
ھەر تەرەپتە دەشتۇ بايابان - غۇبار.
دەشتە ئۈزرە ئىككى ئاتلىقى جاھان،
قولزەمى ۋەھدەتتە گويا كەشتەبان.
قارا قاشقا ئارغىماق مىنگەنلىرى،
ئەيدىلەر موللا شىرىپ كەلگىن بىرى.
گەر مېنى ئىستەرسەن بارغىل كاشغەر،
ئاينە دىل سەيقەلى ئەتسەڭ ئەگەر.
ۋە بولەرنى ئىستەسەڭ بى ئىختىيار.
تۇرمىغايسەن موندا توركىستانغا بار.
غايىپ بولدىلەر بۇ سۆزلەردىن كېيىن،
مۇشكو ئەنبەرگە تولۇپ رويى- زىمىن.
ھىچ زى جاندىن يوق ئەردى ئول زامان،
خوجا ئەردىبۇ زەمىنۇ - ئاسمان

يۇرتلەر ئاندا سارىسىمە بولۇپ،
كۆزلىرى ياش ئورنىدا قانغا تولۇپ.
ئاخىر ئۈچ كۈندە سەمەرقەند باردىلەر،
ھوجرەنىڭكى كەنجىنى ئاختاردىلەر.
مەھەپۇ، كولىبار بىر نەچچە كىتاب،
بۇريا ۋە خىشتىن، ئىبرىق خاراب.

چىقمادى دۇنيالىقتىن بىر دەرەم،
روزىگارى ئۆتكۈزۈبان لاچەرەم.
تاكى جابدۇقى سەپەر قىلغاي ئۇلەر،
ھىچ نەرسە يوق ئىدى باقسا ئەگەر.
تەشنە ۋە ئاچۇ - غەرىبۇ ناتىۋان،
ھوجرا ئىچىرە ئولتۇروبان ناگىھان.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار سەپەر جابدۇقىغا ھەيران بولغانلەردا ئولسودىگەر - نىڭ خاتۇنى دىدىگىدىن نىيازمەنلىك ئىبەرتىپ دۇئا تىلىگىنى

كۆردىلەركىم ئىلگىرى كەلگەن دىدەك،
بىر تەبەق ئاشۇ، سەرۇپايى كىرەك.
ئەردى بىر ھەميانىدا بەش يۈز تەڭگە پۇل،
كەلتۈرۈپ قويدى، دىدى بىز پارچە قۇل.
بەندىلىك ئىبىتتى بى بى مۆھتەرەم،
پاتىھە ئۆمىت ئېتىپ ئى باكەرەم.
قىلدىلەر نەزرى نۇزۇلىغا دۇئا،
ئەيلەبان ھاسىل تامامى مۇددىئا.
ئادەمىيانە سەروپا كەيدىلەر،
ھەمدى رەببىلئالەمىن كەلتۈردىلەر.
ھەمدى رەببىئالەمىن ئەيلەپ خوجا
سەجدەئى بىرىسى زەمىن ئەيلەپ خوجا
ئالدىلەر بىر مەركىبى بازاردىن،
يۈكلەبەككە رەختىنى ئەتتاردىن.
قالغىنىنى ئەلگە بەردىلەر تامام،
نى مۇئەززىن قالدى نى موللا ئىمام.
دەۋر ئۇرۇبان ئەھلى سەھرا ۋە شەھەر،
مەجلىسى ئالى قىلىپ ئولتۇردىلەر.

بەزى ئادەم ئەزىبىراھى ئىمتىھان،
مۇشكۇلاتنى قىلىبان دەرمىيان.
ئەيىۋھەيناس دىبان بەھىس ئەيلىدى،
كىمدۇ بۇ مۇشكۇلنى ھەل قىلغاي دىدى.
باش كۆتۈرۈپ خوجائى ئالى جاناپ،
بەردىلەر بىر بەھىسكە مىڭ بىر جاۋاپ.
پىشلى بىرلە قۇۋۋەلىنى ئەيلەپ دۇرۇست،
قىلدىلەر ئاللامەلەر ھەرپىنى سۇست.
ئاپىرىن-يۈز ئاپىرىن دەپ ئالدىبان،
ھەيرەت ئىچرە قالدىلەر مەردى كالان.
ئىشتىياقى ئەيلىبان خۇبان شەھەر،
ھەم ئەمىران يەتتىلەر ھەم خان شەھەر.
خەلقنى تاشلاپ بۇ يەردە بى قارار،
قايدا بارغايلەر ئايا بۇزرۇكۋار.
خوجا ئۆزرە ئەيلەپ بارىنى قىلدى شاد،
ھىچكىم قالمىدى قىلماي خەيرى باد.
سەپ سەپ ئادەم قالدى يىغلاپ ئۇلۇسول
يۇرتلەر خوجا يولۇقتى ئىككى يول.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى پادىشاھىم تەزەپلەرىگە كۆڭلى مايىل بولۇپ، كاشغەرگە بارغانلىرى

پىكرى قىلدىلەر ئاڭا ھادى راھ،
قارا قاشقا ئارغۇماقلىق ئەۋلىيا.
تەربىيەت قىلغان پەقىرنى ئول ئەزىز،

ئىشقىشلىك مەيدانىدا شەھسۇۋارى تىز،
مىندىلەر مەركەپ ئۈزە يەتۋىدىبان،
سەيرى ئېتىپ دەشتۇ باياۋانۇ بايان.

نەچچە شەھەر، نەچچە سەھرادىن ئۆتۈپ،
نەچچە نەھرى، نەچچە دەريادىن ئۆتۈپ.
تارتىپان يۈز جەبرى يۈز رەنجى سەپەر،
يەتتىلەر ئاخىر بى مۇلكى كاشغەر.
كىردىلەر شەھەر ئىچرە ۋەقتى شام ئىدى.
كىچە يۈرگەن ئادەم بەدنام ئىدى.
شەھەر ئالغايمۇ دىبان خۇرجىن خەر،
بىر سارايغا يېتىپان تۈشتىلەر.

ئەرتىسىگە سۈردىلەر ئەلدىن قايان،
مەشھەدى سۇلتان سۇتۇقى بۇغراخان.
ئېيتتىلەركىم مەشھەدى سۇلتان پاك،
چاھار باغىدۇر بىر ئاز ئەنجىر تاك.
چۈش بىلەن يەتكەيلەر ھالا بارسىلەر
لەنگەرۇ- لەنگەرچى باردۇر ھارسەلەر.
كىردىلەر يول ئۈزرە ئەيلەپ ئىز تىراپ،
يەتتىلەر ئاتوشقا تۈش بىرلە سوراپ.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار ئالتىن ئاتۇشـقا بېرىپ، باي ئەھمەدنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ، بەتەراز ئەتتاران كۈندىزى سەير قىلىپ، كېچىلىرى بايدىن يوشۇرۇن ھەزرىتى سۇلتانىنىڭ تەۋەججوھلىرىدە بولغىنى

باي بار ئەردى ئۆيىگە چۈشتىلەر،
باغلىبان قويدىلەر ئۇقۇر ئۆزرە خەر.
ئەيتتىلەر ئى باي ئۆيىڭىز سايەدادۇر،
مەرقەدى سۇلتانى ئالەم قايدادۇر.
كۆڭلىدە ئەيدى بۇ سوپى يا گاداي،
كۆرسۈتىپان ياندى بىر تاشلىقنى باي.
خوجا ئۈچ كۈن مۇتتەسىل ئەيلەپ پىنھان،
ئولتۇرۇپ تاشلىقتا تاپماي ئابۇ- نان.
زار- زار يىغلار ئىدى ۋەقتى سەھەر،
ھەزرىتى سۇلتان نامايەن بولدىلەر.
ئەيتتىلەر ھارماڭ كىلىڭ سىز ئىلگىرى،
كوھۇسارى جەزبەنىڭ شىرۇ نەرى.
خوپ رىيازەت چەكتىڭىز مەردانەۋار،
ئەۋلىيا خىلى بۇ خىزمەتتىن تاپار.
يىزنى ئىزلەپ كەلدىڭىز خوپ كەلدىڭىز،
تەربىيەت قىلغانىمىزنى بىلدىڭىز.
مۇندا نى دەپ ئولتۇرۇپسىز بى قارار،
كۆڭلىڭىز ئەندىشە ئىچرە شورى بار.
ئەيدىلەر شاھا مۇبارەك قەبرىڭىز،
تاۋاپ ئىتىپان كەلدى بوبى سەبرىڭىز.
تاپمادىم ئۈچ كۈن ئۆتۈپ ھەيراندۇرمەن،

ئىشتىياقىڭ ئىچرە سەرگەرداندۇرمەن.
شاھ ئەيدىلەركى ئى موللا شىرىپ،
بارچە غەم مەقبۇل ۋەزىبا ۋەزىرىپ.
خوجا بىر نەچچە قەدەم ھەمرا ئىدى،
ھەر نە تەلقىن قىلدىلەر ئاگاھ ئىدى.
مەخسەدىنى خوجا ئەرىز ئەتمەك ھامان،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
مەنزىلىم بۇ يەردە دەپ كۆرسەتتىلەر،
كۆزلىرىدىن غايىپ بولۇبان كەتتىلەر.
خوجا يىغلاپ ياندىلەر بىخود بولۇپ،
بادە يەڭلىغ مەۋجىدىن خۇمغا تولۇپ.
رەختى بار ئىبردى بارىنى ئالدىلەر،
دەۋر ئورۇبان ئۆزنى يولغا سالدىلەر.
تارتىبان گاھ ئىززەتو گاھ خارلىق،
ئەيلىبان ئاخشامغىچە ئېتتارلىق.
كىچە باي ھويلاسى ئىچرە ياتىبان،
باي ئوغلانلىرىنى ئۇخلاتىبان.
نىم شەب بولغان مەھەل بۇراھبەر،
مەرقەدى سۇلتاندا ھازىر ئەردىلەر.
مەستۇ - مۇستەغرىق بولۇپ پىرى رىشاد
ھەزرىتى سۇلتان بىلەن تا بامداد.

باي بەد گومان خوجا شەبدارنىڭ ئارقالىرىدىن ماراپ يارغىنى، بۇ شەك - كاكنىڭ باشىسىدىن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق دەر غەزەپ بولۇپ، خوجانى مەك- كە تۇللاغا بۇيرىغىنى

بىر كېچە باي ئەيدى بۇ سۇپى ئەمەس،
ئوغرىمىكىن تۇتىمىغاي نەگاھ ئەسەس.
يا قاراقچىدۇ خالايىقنى بۇلار،
يا ئىشەككە بەرگىنى ئاشلىق بولار.
بولمىسا تۈن كېچەلەر قايدا بارۇر،
كەنت يېقىن ئەرمەس بۇ ھويلا سايداتۇرۇر
ئەمدى ئەلۋەتتە بۇ سوپىنى ماراي،
قايدا بارسا ئارقىسىدىن مەن باراي.
غاپىل ئەردى باي بۇلەر ئەسرارىدىن،
ھەزرىتى سۇلتان بۇزرۇكۋارىدىن.
بىر كېچە تۈن يېرىمى ئەردى ناگەھان،
رەوزەئى ئالىغە باردىلەر راۋان.
باي ئاستا قوپۇپ يۈزدى ماراپ،
ئارقالىرىدىن يۈرۈپ يولىغا قاراپ.
كۆردى سۇلتان تەربىيىتىغە باردىلەر،
نالە ۋە پەرياد ئېتىپ يالباردىلەر.
باي ھەم ئولتۇردى بىر يەردە مۆكۈپ،
ياشىنى يامغۇردەك يەرگە تۆكۈپ.
خوجا بۇ بايدىن ئىدىلەر بى خەبەر،
بار ۋۇجۇدى ئەركەچە ئەيلەپ ھەزەر.
قەھرى ئېتىپ بولدىلەر پەيدا ناگەھان،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
ئەيدىلەر بىز مەھرەمى ئەسرار ئىدۇق،
سەھۋەنى گوياكى شەھباز ئەيلىدۇق.
بۇ نىچۈك ئېقىل، نىچۈك ئىدراكدۇر،
ھەم قەدەم بىگانە ۋە شەككاكدۇر.
ئارقىدىن غەممار كەلدى تۇيىمىدىڭ،
ئەۋلىيالەرنىڭ ئىشىن ئاسان دىدىڭ
خوجا باقتى ئارقىسىغا ئالدىراپ،
ئولتۇرۇپتۇر باي بى مەنى قاراپ.
بايغا باقىپ خوجا پەرياد ئەيلىدى،
ھەم ئۆزۈڭگە ھەم ماڭا قىلدىڭ دىدى.
باي بۇ ئەسرارىدىن كەتتى قېچىپ،
سىينەسىگە تاش ئۇرار ئېردى ئاچىپ.
يىغلىبان خوجا مۇناجات ئەيلىدى،
داد ئەيلەپ ئەرز ھاجات ئەيلىدى.
دىدى ئى ساھىب قىرانى كاشىغەر،
رەونەقى كانى دوكانى كاشغەر.
سەندىن بولدى مەۋجى دەريايى، ئولۇم
چىن - ماچىن مۇلكىدىن تا ھەددى رۇم.
شوھرىتىڭ پۇر شەھرى تۈركىستان ئارا،
ماجرا سالغان بۇ مۇغۇلستان ئارا.
خوجا بۇ نەسرى ۋەلىنىڭ تالىبى،
ھەم ۋەلى يۇھەم سەرى خوانى نەبى.
شەۋقى مەيدانىدىن سەن شەمشىرى تېز،
كېچەلەر قەندىل قەبرىڭ شوئلە رىز.
سەن كەرەم بەخشى خاتا پوشى ھەمە،
مەن كەمىنە قۇلنى نۇمىد ئەيلىمە.
ئۆتتى مەندىن بى ئەدەد سەھۋە خاتا،
رەھمە ئەيلەپ قىل ماڭا لوتپى ئاتا.
كەلدى ئاۋازى بۇلۇن پەرۋاز قىل،
مەككە تۇللا تەۋپىغا ئاغاز قىل.
ئاشنا، نائاشنانىڭ پەرقى بار،
باتىنىڭ روخسارىنى تۇتتى غۇبار.
ساپ بولمايدۇ بېرىپ ھەج قىلمىساڭ،
تېخى مېھنەت بىلەن تەنىنى تىلمىساڭ.
خوجا بۇ ئەۋازدىن بولدى خىجىل،
ياندىلەر بايىنىڭ ئۆيىگە مەنپە ئىل.

باي ئاياغلىرىنە باش قويدى كېلىپ ،
ئاھ ئۇروبان دەردىرلە ئولتىنىپ،
بى خەبەر ئەردىم دەرىغا بىلمىدىم .
مەھسىزى بىر مولا ۋەيا سوپى دىدىم .
بۇ نى رەسۇالىقتۇرنى شەرمەندىلىك،
ھەددىدىن ئۆتتى جەرىم قىلماي بەندىلىك.
خوجا باينى ئەيدىلەر ئى بى قارار ،
ئەمدى جاروبكەشلىك ئەتكىل ئىختىيار.
كېچەلەردە ياتمايىن بىدار بول،
مەستى غەپلەت بولمايىن ھوشيار بول.
قىل تەۋەججۇھ رەۋزىدە تۈنى ۋەكۈنى ،
تاساڭا رەھمە ئەيلىگەيلەر بىر كۈنى .
باينى بۇ سۆزلەرنى ئەيتىپ سەربەسەر ،
تۇشەئى تالقانۇ كولبار ئالدىلەر.

ھەزرەتى بۇزرۇكۋار بەندەئى سۇرەتكە كىرىپ كەشتىدە ئولتۇرغانى

يۈز مۇشەققەتلەر بىلە ئى دوستان،
نەچچە كۈندە يەتتىلەر ھىندوستان .
گاھى ئاچىز ، گاھى زارو ھاردىلەر .
بەندەئى سۇرەتكە ئاخىر باردىلەر ،
ئولتۇرۇب بەندەر ئىچىدە بىر زامان،
كۆردىلەر كىم بەشيۈز ئاتلىق كارۋان.
ئەزپەيى ئى كەشتىگە كىرگەيلەر ھەمە،
ھەربىرىنىڭ كۆڭلىدە يۈز زەمزەمە.
يەتمىش ئىككى قەۋم ئەردى ھەم سەپەر،
جەم بولۇپ كەشتىگە بىر - بىر كىردىلەر.
ھەيئەئى كەشتە ئىچىدە كارۋان،
بارۇر ئەردىلەر چىقىپ ناگاھ بوران.
ھەم قاراڭغۇ بولدى كۈندۈز كېچىدەك،
خەلق ھەيران بولدى تەرك ئەتتى نەمەك.
مەۋج ئۇردى قەھرىدىن دەريايى شور،
ئەيلىدى مەۋجى بوران كەچتىغە زور.
باش چىقاردى ھەر تەرەپلەردىن نەھەڭ،
كەشتىنى ھەم كەشتىبانىنى قىلدى تەڭ.
جۈملە پەرياد ئەيلىبان يىغلاشتىلەر،
جوش ئۇرۇپ قاينار قازاندەك تاشتىلەر،
دوربىدىن قىچقىردى غەۋغا سالمىغىل،
سالما گىرداب ئىچىدە قالمىغىل،
كەشتى يۈردى جانىبى گىردابىغە،
تاشلىغىل مالۇ - پۇلۇڭنى ئابىغە.
بىر - بىرىڭگە نەزرە بەرگىل بۇ زامان،
ياتقۇزۇپ قويغىن سىتۇنى بادبان.
ئىش مەھەللىدىن ئۆتتۇپتۇر ھايى - هاي،
قالغۇمىزدۇر كەشتە ئىچرە يىلغۇ - ئاي.
تاشلىدىلەر قاپىلە ئەمۋالىنى،
سالدىلەر گەردەنلەرىگە غولىنى.
تەۋبە قىلدىلەر تامامى كارۋان،
كۆزلەردىن تۆكتىلەر ھەسرەتتە قان.
ئاقىبەت گىرداپقا چۈشتى بۇ كىمە،
جان شەرىدىن كۆڭۈل ئۈزدى ھەمە.
كۆردىلەر ئەل يىغلىشىبان زارۇ - زار،
كۈشەئىدە ئولتۇرۇپ بۇزرۇكۋار.
تۇرپە دەرۇشكى ھەرگىز قەيد يوق،
بول ئەجەپ سەييادلىكتىن سەيدى يوق.
تۇرپە تۇلغەيىندە كەشتىنى شامال،
مىل ئىسكەندەرگە يەتكۈزدى نى ھال.
كۆردىلەركىم مىل ئىسكەندەر بەلەند،
ئۇستىغانى كوھىدىن مىلى كەشتى بەند.
بۇرنا گىرداب ئىچرە قالغان كارۋان،
بەندى - بەنددىن جۇداۋۇ ئۇستىخۋان.
سەر ھازاران ھاجىلار قالغان ئىكەن،
روزىگارى مۇندا سەرگەردان ئىكەن.
قايىزۇل ئەرۋاھىدىن بولغان ئەمىن،
جۈملە ئىمان ئەيتتىلەر جان ۋەھمىدىن.

كەشتى گىرداپقا چۈشۈپ كارۋان ھەيران بولغاندا بىر ئوبۇشقا مىل ئىس كەندەردىكى زەنجىردىن خەۋەر بەرگىنىنىڭ بايانى

لېك كەشتىنىڭ ئىچىدە ئىنتىزار،
بىر ئوبۇشقا بار ئىدى سەكسەن ياشار.
قىچقىرىپ ئەيتتى قېرىنداشلار كېلىڭ،
پىر پورتەد قاشىغا ياشلەر كېلىڭ.
بىر سۆزۈم بار ئەيتايىن بولسۇن ئايان،
تىڭلە ئەردىم قىلدى ئۇستازىمدىن بايان.
كىمە گىرداپ ئىچرە چۈشسە زىنھار،
مىل ئىسكەندەردە بىر زەنجىر بار.
يۇقارىغە چىقسۇن ئول زەنجىر ئىلە،
چىققىلى بولماس يانا تەدبىر ئىلە.
خەلق ئاڭلاپ پىردىن بوكاروزار.
مىل ئەتراپىدە تۇردىلەر قاتار.
كۆپ كىشى سۇندى قولىنى يەتمىدى،
خەلق ئاراسىدىن بۇ غەۋغا كەتمىدى.
بىرسى ئەيتتى بۇ ئىشقا چارە يوق،
بىرسى ئەيتتى مەن كەبى ئاۋارە يوق،
نائۈمىت بولدى ھەممە بەرنا ۋە پىر،
كۆككە يەتتى ئاھۇ - ئەپغانۇ نەزىر.
خوجا قوپتى ئورنىدىن بىر جوش ئۇرۇپ،
ساقى ئى بەر يانىدىن مەي نۇش بولۇپ.
ئۇشبۇ ھالىدىن پىرىم ئاگا دەپ،
سەكرىدىلەر يانەبىيوللا دەب.
قەھقە ئەيلەب دەر چىنانچە كەبكى مەست،
تۇتتىلەر زەنجىردىن بۇ ھەق پەرەست.
چىقتىلەر مىل ئۈستىگە ئول زامان،
نەرە ئەيتىب خوجائى ساھىب قىران.
ھەيبەتى بۇ نەرەدىن دەريايى شور،
تاشلىدى ساھىل يۈزىگە مارۇمور.
مىل ئىسكەندەردە ئەندەك تۇردىلەر،
كۆسى ئىسكەندەر كۆرۈپ ئولتۇردىلەر.

تۆت تەرەپكە باقتىلەر دەريا راۋان،
يەر كۆرۈنمەيدۇ سۇ بارۇ ئاسمان،
مىل ئۈستىدە مۇسەللا ئۇردىلەر،
كۆز يېشى بىرلە تاھارەت ئالدىلەر.
ھەم ناماز ئەيلەپ خۇداغا ھەم نىياز،
جەزبەدىن غەرقى جۇنۇن دەريايى ئاز.
يۈزلەرىنى ئەيلىدىلەر قىبلەروي،
كارۋان ئەھلىگە چۈشتى ھايى - ھۇي.
ئاھ دەپ تاشلاپ بۇ دەريا ئىچرەدۇد،
ئەھمەدى مۇختارغە ئەيلەپ دورۇد.
بەدە تەكبىرى بى ئاۋازى بەلەند،
ئەيدىلەر بۇزرۇكۋارنى ھۆشمەند.
تەبلە چۈبىنى ئىلكىگە ئالدىلەر،
كوس ئىسكەندەرگە ناگا سالدىلەر.
بىر چېلىپ ئەردىلەر پەرياد ئەيلىدى،
سۇر ئىسراپىلنى بۇنياد ئەيلىدى.
جۇنبۇش ئەتتى ناگەھان دەريايى شور،
ئەژدەرھالەرگە سېلىپ غەۋغا ۋە شور.
قىچقىرىپان جانۋەرلەر مىسلى زاغ،
ھەم بېلىقلارنىڭ كۆزىدىن چىقلى چىراغ.
ئول مەھەلدە ھالىتى پەيدا بولۇپ،
سوقتىلەر ئىككىنچى بارە تەبلە كۆپ.
تەبلە چۈبىنى ئۈچ مارتىبە سالدىلەر،
ھۇشىدىن كەتتىلەر تامامى جانىۋەر.
مەۋج ئۇرۇپ گىردابىدىن سۇ ئەلھەزەر،
ئۆرلىدى دەريا ئىچىدىن يەتتە گەز.
قانچە كىم دەريا سۈيى بولدى ئېگىز،
كەشتى مىلتىنىڭ ئوقىدىن يۈردى تېز.
قوزغۇلۇپ يۈزمىڭ نەھەڭگى ئەژدەھا،
خەلقى گىردابىدىن قىلدى راھا،

ئى دەرىخا ئۆز غەممىزنى يېدۇق،
خوجانىڭ قەدىرلىرىنى بىلمىدۇق.

كىم قىلۇر بۇ مۇنچە مۇشكۇللەرنى ھەل،
ئۆزلىرى مىل ئۆزرە تەنھا چىقتىلەر.

خەلق گەردابىدىن چىقىپ خوجائى بۇزرۇكۋار مىل ئۈستىدە يالغۇز قالىپ مۇناجات بىدەرگاھى قازىيەل ھاجات قىلغانلىرى

ئەل كىتىبان خوجائى ساھىپ نەزەر،
مىلنىڭ ئۈستىدە يالغۇز قالدىلەر.
ناتاۋانۇ زارۇ ھەيرانۇ غېرىپ،
زار - زار يىغلار ئىدىلەر سارغىيىپ.
ئەز بىرايى شىددەتى تۇغيانى دەرد،
جان مىسكىندىن چىقارىپ ئاھى سەرد.
باش يالاڭ ئەيلەپ ياقانى چاك ئېتىپ،

ماسەۋەللادىن كۆڭۈلنى پاك ئېتىپ.
ماتەم ئەھلىدەك قىلىپ ئاھۇ پىغان،
كۆز تىكدىلەر ھەم بەسۇيى ئاسىمان.
سەربە سەجدە قويدىلەر ھاجات ئۈچۈن،
جەزبەدىن كۆڭلىدە پۇر ھالات ئۈچۈن.
ئول مۇناجاتنىكى قىلدىلەر بۇدۇر،
ئەرز ھاجاتنىكى قىلدىلەر بۇدۇر.

مۇناجات بىدەرگاھى قازىيەل ھاجات

خالىقا پەرۋەردىگارا پاك سەن.
ساھىبى ئىدراكى خاكى پاكسەن،
بولمىسا ئەمرىڭ چۇشەرمۇ بى ھىجاب،
ئاسماندىن يەرگە ئەكسى ئاپتاپ.
يارلىقىڭ بىرلە راۋاندۇر بەھرلەر،
ھەر تەرەپتە جۇيبارو نەھرلەر.
رەھمىتىڭ دەرياسىدىن دۇر مۇنچە مەۋج،
ھەم پەرىشتىلەر سانا خاند پەۋج-پەۋج.
ئايىنى قىلدىڭ مەشئەلى رويى زېمىن،
ھەم مۇقەررەپ ئەيلەپ ئەسھابى ئېمىن.

ئەبرە گەر چەندىكى ياشنى تۆكەر،
قەترەئى يامغۇردىن سەن با خەبەر.
سەن تەجەللى ئەيلىدىڭ ھوسنى قەمەر،
سەن موھەييا ئەيلىدىڭ تۈرلۈك سەمەر.
جۇملەئى رىڭگو - باياۋان قانچەدۇر،
قانچە كاپىر بار مۇسۇلمان قانچەدۇر.
ئاشكارادۇر ساڭا پىنھان ئەمەس،
رەھمى شەپقەت قىل ماڭا پەرياد رەس.
باش كۆتەردى سەجدىدىن يىغلار ئىدى
سىنەسى گوياكى ئاتەش پار ئىدى.

خوجا بۇزرۇكۋارنىڭ مۇناجاتلىرى تامام بولماي ئەردى، پىرلىرى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى مىل ئىسكەندەردىن نىجات بەرگىنى

ئات تاۋۇشى كەلدى ھەر يان باقتىلەر،
كۆس ئىسكەندەرنى قورقۇپ قاقتىلەر.

نى كۆرەرلەر خوجائى بۇزرۇكۋار،
بىر قارا قاشقا توپچاقىقا سۇۋار.

سەكرىتىپان ئاتنى ئول ئەر چىمەن،
ھەر قەدەم ئادەمچە دەريادىن بەلەند.
چاك چىقىرىپ سۇ يۈزىدىن ناگىھان،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
ئاتلىرى دەريا ئۈزە كەلدى بەرى،
ھەم ۋەلىيۇ غازىلەرنىڭ سەرۋەرى،
دىدىلەر ئەۋۋەلقى كۈرگەن شاھ مەن،
باتىنىڭدا ھەرنە بار ئاگاھ مەن.
قورقما مەندىن تەربىيەت ئەيلەي ساڭا،
يۇم كۆزلۈڭنى - يۇ، قولۇڭنى بەر ماڭا.
كۆزلىرىنى يۇمدىلەر قول سۇندىلەر،
ئاتقە مىنگەشتۇردىلەر ئول راھبەر.
باز ئان كەلدى كۆز ئاچ سەھرانى كۆر،
قالدى گىردابى لىبى دەريايى شور.
كۆز ئاچىپان كوردىلەر بۇزرۇكۋار،
ھەزرىتى سۇلتان ئات ئويناپ تۇرار،
قوللەرىدە جىلۋەئى ئەڭگۇشتەرىن،
ئال دىپان بەردىلەر بىر قەرس چۆدىن.
ئەيلەر قىرىق كۈنگىچە بۇ يەردە تۇر،
ئاڭلىغايسەن بولغاي ئەسرارى زوھور.
تىنمايىن قىرىق كون ئىچىدە ھىچ سەن،
جەم ئېتىپ ئەيماقى قەۋمىنى رىش سەن.
تودە - تودە ئەيلىيىن قويغىن بۆگۈن.
قوتقارورغە نەچچە بەختى سەرنەگۈن.
تاڭلا يەتكەيلەر جەمىئى كارۋان.
تارتىپان بىر - بىر ئۆلەرنى ئال بۇيان.
سەن بۇ يەردە تۇردىپان كۆركەتتىلەر،
كۆزلىرىدىن غايىب بولۇپ كەتتىلەر.
خوجا ئارغامچا يىغىپ جەم ئەيلىدى،
كارۋان كەلگەندە لازىمدۇر دىدى.
يىغدىلەر-ئارغامچا ئەلدىن بى شۇمار،
كارۋان يەتكەينۇكەن دەپ ئىنتىزار...

تاڭلاسى ئاش ۋاقتى بولدى ناگىھان،
يەتتى كەشتى بىرلە بەشيۈز كارۋان.
ئون بىرلە ئەيتۇر ئىدى ئەركەك چىشى،
بارمۇكىن دەريا لە بىدە ھىچ كىشى.
بىزنى بۇندىن ئەيلىگەي ئازاد ئول،
يەتتىنى دەريا ئىچىدىن ساھىلغا يول.
خوجا بۇ ئارغامچىلەرنى ئالدىلەر،
ئىلتىپان دەريا ئىچىگە سالدىلەر.
چىقتى بىر - بىر ئۇشبو ئارغامچە بىلەن،
قالىندى دەريا ئىچىدە مەردو زەن.
كۆردىلەر دەرياله بىدە ئاشكار.
مىل ئوزرە قالغان ئول بۇزرۇكۋار
كارۋانو، كەشتى بانو دوربىن،
ئەيلەدىلەر ھەمدو رەببىل ئالەمىن.
چۈن بۇلەر بۇزرۇكۋارلىقىنى بىلدىلەر،
جەم بولۇپ ئولدەم ئىنابەت قىلدىلەر.
مالۇ ئەموالىن قىلىپ نەزرۇ - نىياز،
تاپقىنى گۈل، تاپمىغان بىرباش پىياز.
تاۋاپ ئەيلەر ئەردىلەر ھەر يان كېلىپ،
بەندە پەرمان بولدىلەر يەكسان كېلىپ.
بىز مۇرىدى موخلىس ئىقرارمىز،
جان بىلەن ھەر يەردە خىزمەتكارىڭمىز.
نەئرە تارتىپ جىگەرىدىن بەرق ۋار.
ئەيدىلەر رەھمە ئەيلەك ئى شەيخى كۇبار.
بىز ھەممە پەرۋانە ئى دىدارىڭمىز،
جان بىلە ئۆلگۈنچە خىزمەتكارىڭمىز.
خوجا يىغلاپ ئەيدىلەر ئى مۆئمىنان،
خالىسەن لىللا پىدا ئەيلەپ بۇ جان.
ئۇشبۇ جان تەندىن جۇدا بولغان كۈنى
ھەم جاھان ماتەم سەرا بولغان كۈنى
خابى غەپلەتدىن دەمى بىرار بولۇڭ،
مەستىلىكتىن ئەندەكى ھۇشيار بولۇڭ.

ھەزرەتى خوجا بۇزرۇكۋار دەريادىن چىقىپ، مەككە تۇللاغا بېرىپ ماقام قىلغىنى

ئېيتىبان تەلقىن گادا ۋە شاھىنا،
باردىلەر ئۈچ كۈندە بەيتۇللاھىنا.
مەككىگە چۈشتى ئەجەب ئەۋازەئى،
كەلگەن ئەرمىش بىرۋەلىيۇ تازەئى
يۇرتى تۈركستان ئىكەندۇق سەير ئېتىپ،
غەيرەتى ھەق بىرلە تەركى غەيرى ئېتىپ،
تاشلىبان سەھرا ۋە باغۇ - بوستان،
يۈز مۇشەققەتتە يېتىپ ھىندوستان،
بەندەئى سورەتكە كەلمىش تەي قىلىپ،
نالەسى ئەرغۇنانى نەي قىلىپ.
كارۋان بىرلە چۈشۈپ گەردابىنە،
ئىلمىدە ئەللامەئى ھەر بابىنە.
مىل ئىسكەندەرگە ئەل چىققان مەھەل،
ئەيلەپ ئەرمىش جۈملەئى مۈشكۈلنى ھەل.
مەككە تۇللاغە بۇ سۆز مەشھۇر ئىدى،
لېك خوجا خەلقتىن مەستۇر ئىدى.
ھەج مەھەللى بولدى يۇ تەۋپى ھەرەم،
چىقتى تاغ ئۈزرە شەرىپى مەككە ھەم،
ھاجىلەر تۈت بۇرجى ئالەمدىن كېلىپ،
يەتمىش ئىككى قەۋمى ئادەمدىن كېلىپ.
بەلخ، رۇم ئەتراپىدىن تا مىسىر، شام،
بەلكى ئىران بىلەن تۇرانى تامام.
سەربەرەھنە خا بەرەھنە جۈملە ئەل،
لوڭگا تارتىپ بەلسەرىگە تۇردىلەر.
يىغلىماق ئەردى خالايىقنىڭ ئىشى،
جەم بولۇب ئول يەردە يەتمىش مىڭ كىشى.
ھەم شەرىپى مەككە بولدى بى قارار،
تاغ ئۈستىدە تۇرۇپ ئۈستى سۇۋار.
قول ئاچىبان ئەيلىدىلەر ئەل دۇئا،
خەلقنىڭ ۋەردى زابانى رەببەنا.
بەس ھاۋا گەرم ئولدى مەۋسىمى تومۇز،
ئامىن- ئامىن بىرلە بولدى نىسپى روز.
ھاجىلەر ھەيرەتتە ۋە ئىش ناتامام،
كۈن قارايدىيۇ يېقىنلىشتى ۋەقتى شام.
تۇرغىلى ئول يەردە تاقەت قالمىدى،
بۇ دۇئا ھەرگىز ئىجابەت بولمىدى

ھەزرەتى خوجائى بۇزرۇكۋارغە ئەمرى ئىلاھى بولۇپ دۇئاغە مەشغۇل بولغانى

كەلدى ھاتەپتىن ناداي ناگەھان، -
ئى شەرىپى مەككەئى مۈلكى ئامان.
ئىندەگىل سەن ئۈشبۇ جەمئىيەت ئارا،
بىر غەرىبى نىڭ ئول قىلسۇن- دۇئا.
ئاتى مۇھەممەت شېرىپ ھەم پىردۇر،
شەھرى سايىرامىدىن ئېرۇر دىلگىردۇر.
بۇ نىدادىن خاتىرىن شاد ئەيلىدى،
قىچقىرىبان ئەلگە پەرياد ئەيلىدى.
ئەييۇ ھەنناس ئول غەرىبى ناتىۋان،
قايدادۇر چىرلايدۇر خەللاقى جاھان.
ھالا ئولسۇن تۇندا ھالا پىرمەردە،
كان ۋەھىرەت ساھىبى دەريايى زەردە،
بۇ خەۋەردىن خوجا بىرلە كارۋان،
كەلدىلەر تاغنىڭ تۈۋىگە بىگۇمان.
توشتى ئەشتەردىن شېرىپى سۇبھى خىز،
خوجا مەندىلەر چىقىپ ئۈشتۈرنى تىز.
خەلق ئامىن دەپ ئۈلەر قىلدى دۇئا،
ھەج قوبۇل بولدى دەپ كەلدى نىدا.
ھاجىلەر بىر - بىرلەرىنى شاد ئېتىپ.
خوجانى بارچە مۇبارەك ئېتىپ.
مەككەنى تاۋاپ ئەيلىبان تارقاشتىلەر،
بىرسى دەريا، بىرسى تاغدىن ئاشتىلەر،

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋار ھەجدىن پارىغ بولۇپ، مەدىنىگە بېرىپ، رەۋزەئى مۇتەھھەرى مۇنەۋۋەرى مۇقەددەس ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنى زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلغانلىرىنىڭ بايانى

كۆردىلەر خەلقىنى نۇرانە ھەمە،
بارچىسىنىڭ ئاغزىدا يۈز زەمزەمە.
خوجائى ئازادە شاتلىققا تولۇپ،
نەچچە سوداگەر بىلە ھەمراھ بولۇپ.
ھەم پىيادە گاھى ـ گاھى ھاردىلەر،
ئاخىر ئون كۈندە مەدىنە باردىلەر.
كۆردىلەر خەلقىنى نۇرانە ھەمە،
مەسجىدۇ مېھراپ ئىچىدە زەمزەمە.
مەككە تۇللادىن مەدىنە خۇش ساۋاد،
ھەم ھەبىبۇللا دەپ خەيرول بىلاد.
سوردىلەر ئەئرابىلەردىن كىم قايان،
رەۋزەئى پەيغەمبەرى ئاخىر زامان.
كۆركۈتىبان رەۋزەنى ياندى بىراۋ،
تەنلىرىگە كىردى گويا جان نەۋ.
خوجا ئۈچ كۈن رەۋزىدە ئولتۇردىلەر،
كۆز تىكىپ مەرقەدلىرىگە تۇردىلەر.
گاھ تىلاۋەت بىرلە گاھى ئىنتىزار،
تەشنا ۋە ئاچۇ پەرىشان روزىگار.
ئەۋۋەلى ئاخىشامى كەردى مۇستاپا،
گەۋھەرى رەخشان دەريايى سافا.

رەۋزەدىن شول ھەم دا پەيدا بولدىلەر،
شەمسىدىن رۇشەن ھەۋەيدا بولدىلەر.
لەيلى تۈل قەدرى كەردى ئايا تۈل كېچە،
خوجائى تەلقىن قىلدىلەر نەچچە.
ئەيدىلەر سۇلتان ئاندىغ ئەيلىگىل،
ئەمرى سۇلتاننى خۇدا ئەمرى دىگىل.
پىر ئەگەر سەندىن رىزادۇر بىز رىزا،
تارتىسەڭدۇر ئىككى ئالەمدە ئىزا.
خوجا ئەيدىلەركى يىغلاپ تۇردىلەر،
مەنزىلىم قايسى دىيار دەپ سوردىلەر.
بەردىلەر تۈل سەرۋەرى جەددى سافا،
مەنزىلىڭدۇر مۇئجىزە بەردى ئاسا.
يا رەسۇلىللا بىشارەت بەردىڭ ئاسا،
قايدا بارغايمەن ئى سىدىقى سافا.
بار بۇ يەردىن خۇدا ئەمرى ئەيلىسە،
مەنزىلىڭ تۈلدۇر ئاسا شانە ئەيلىسە.
ئەيدىلەر تۈل سەرۋەرى ئالى جاناپ،
مەنزىلىڭ تۈلدۇر دىبان ياندى جاناپ.
بەئدە رۇخسەت بەردىلەر غەيىپ ئولدىلەر،
خوجا دەريادەك ئۇ بالەپ تولدىلەر..

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋار مەدىنەدىن يورۇپ بەئىدى سورەتكە بېرىپ، ھىندۇستان بىلەن ياركەند زېمىن دىيارىغا كەلگەنلىرى

خەلقى ئالەم بىلەن ئەيلەپ خەيرى باد،
كىردىلەر يولغا سالى بەرق باد.
ئىككى ئايدا سەير ئېتىپ بولغانىدىن،
بەئدە ئى سۇرەت بىلە ھىندۇستان.

نەچچە ئاي ئۆتتىلەر كانجۇد كەلدىلەر،
پىشەئى مەقبۇل نىيەت شىر كەلدىلەر.
تورماي بىن كانجۇددا بۇ مىرات نۇر،
يۈردىلەر مەنزىل بىمەنزىل تاداۋور.

ئاندا داۋۇرنىڭ زېمىنى تارىشىدى،
ئولتۇروغلوق بىر جامائەت بار ئىدى.
ھەزرىتى بۇزرۇكۋانى كۆردىلەر،
بىر مۇساپىر ھاجى بىر خورجۇن خەر.
بەلگە باغلاپ بىرگىنە كولبارى بار،
لىك مەئىندەنى دەرسەن نار بار.
خەلق كەلتۈردى قەتىق، گوشت، ئاش نان،
ئاش نانىنى يەپ بولۇپ پىرى جاۋان.
ئۆيلەرگە تارقىشىپ كەتتى ھەممە،
خابۇ خائەيۋانىدا ئەتتى ھەممە.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار داۋۇرغا كېلىپ ئەللامەنىڭ ھالى كەشىپ بولۇپ، مازارىنى تەئمىر قىلىپ، ئەلگە نىشان بەرگەنلىرى. بىر تۇل خوتۇن يېپىرىمنى بۇزمىغىل دەپ ماجرا قىلغىنىنىڭ بايانى

قوندىلەر ئەلقىسە موندا بىر كېچە،
كۆردىلەر باتىن دە ئەسرار ئۆزگىچە.
ياتمايىن ئولتوردىلەر بوراھبەر،
روبىرۇدىن بىر ئېزىزى كەلدىلەر.
خوجاغا قىلدى سالام ئىكرام قىلىپ،
بارچە ئەھۋالاتىنى ئەئلام ئېتىپ.
ئەيدى ئى مەردى خودا خوپ كەلدىڭىز،
بولدى ئۈچيۈز يىل بىلىڭ زىندانىدا بىز.
جۇملەئى ئالەمگە مەن ئەئلەم ئىدىم،
پەھمەئى دانىشدە ھەم ئەئلەم ئىدىم.
ناگھان بىرلە بىزى پەتىۋادىن غەلەت،
بولغانىدىن يەيدورۇرمەن ھەركۈندە لەت.
قەبرى ئىچرە ھەق جازا بەردى ماڭا،
سەھۋە قىلغانىدىن ئىزا بەردى ماڭا.
ئوك كۆزۈمدىن ئۆندى بىر ئازغاندور،
يورگوشۇپتۇر شاخىغا مارانى كور.
ھەرمەھەللى كى چىقار ئەندەك شامال،
تەبرە نۇر ئازغان ئى ئەھلى كامال.
ئول سەبەبدىن بارھا ئازاردە مەن،
قوۋەتىم يوق تەۋرە نۇرگە مۇردە مەن.
تىنىچ ئەمەس دورمەن ماڭا ئارام يوق،
گوييا ئازغان كۆزۈمگە تەككەن ئوق.
نى بولۇر ئازغانىنى يولغا تاسىلەر،
پەنجى رىشتىمنى بولۇبان ئالسىلە.
قەۋرىمىز بۇ يەردە دەپ كۆرسەتتىلەر،
كۆزلىرىدىن غەيىپ ئولوبان كەتتىلەر.
بۇ ئەزىزنىڭ كى كارامىتىنى ياد،
ئەيلىبان بەئىداز ناماز ياماداد.
كەنت ئىچىدىن خوجائى ساھىپ نەزەر،
ئۈچ-تۆرت كەتمەن چىنى كەلتۈردىلەر،
ئەيدىلەر بۇ يەرنى كۆلاڭلار چۇقۇر،
كۆرگىل ئاندىن بوچۇقۇردىن نى چىقۇر.
ئالدىلەر كەتمەننى بۇ كەتمەن چىلەر،
پارەئى يەرنى قىلىپ زىرۇ - زەبەر.
ئوشبوھالەتتە ئىدى بىر تۇل خوتۇن،
ئىلكىدە چۆپ ۋە ئۈچاسىدا ئوتۇن،
قىچقىرىپ ئەيتۇر يېرىمنى بوزماغىل،
خانىقاھى سوپىلەر يامو ئېتىل.
خوجا ئەيدىلەركى سەبرى ئەتكىل مۇما،
مەن بىرەي تاۋانىنى كۆپ يىغلىما .
قىلمىدى ھەرگىز قوبۇل تۇل خوتۇن،
تاشلىدى يەرگە ئۈچاسىدىن ئوتۇن.
خانىغا ئەرز ئەيلەرمەن دەپ بولدى راۋان،
قاغىلىقتا تاپتى خانىنى ناگىھان.
يۇرت مەئمۇر ئەردى خەلق بىسيار ئىدى.
ئول مەھەلدە ئابدىرېشىت خان بار ئىدى.
پىرۇ زەن كەلدىيو پەرياد ئەيلىدى،
ئىككى تىزىنى پۈكۈپ داد ئەيلىدى،

ئەيدى ئى سۇلتانى ئالەم داد ـ داد،
قىلدى بىر سوپى مېنى مۇنداق بىداد.
قىنتەئى ئابى زىمىنىم بار ئىدى،
نەپسى ھەر يىلدا ماڭا بىسيار ئىدى.
بىر سوپى پەيدا بولۇپتۇر كەچقۇرۇن،
ئەلنى ئالداپ يەرگە سالۇسى ھورۇن.
جەم بولۇپتۇر سوپىلەر مىكرى ئەيلىگەچ،
خىر قەئى ئېگنىدە باشىدە سەپەنج.
نەچچە كەتمەنچى سېلىپ بۇزدى يېرىم،
سوپىنىڭ سۆز ئەيمەلى يوقتۇر ئېرىم.
ئاجىز و ئەۋارىمەن داد ئەيلىدىم،
ھەزرىتىڭگە مۇنچە پەرياد ئەيلىدىم.

ئابدىرىشىت خان ئۇل خاتۇنغە ياساۋۇل قوشقانلىرى

رەھىم ئېتىپ خان بىر ياساۋۇل قوشتىلەر،
يارلىغىم يەتكۈزگىل ئول يەردىن كىتەر.
سوپىمۇ ـ دەرۋىش مو دۇر بۇنى يوسۇن،
بىھودە كىشىنىڭ يېرىنى بۇزمىسۇن.
كەلدى كەمپىرى ياساۋۇلنى ئېلىپ،
خوجانىڭ قاشلىرىغا غەۋغا سېلىپ.
يەتكۈزۈپ خان يارلىغىنى پات ئىلە،
تۆشمەيىن يەرگە تورۇبان ئات ئىلە.
كورباتىن ئەردىيۇ زالىم ئىدى،
بى ئەدەپلىكتىن تەئەددى ئەيلىدى.
ھەزرىتى خوجا بولۇبان دەر غەزەپ،
ئاسمان سارى باقىپ تەبرەتتى لەپ.
زالىمى نادان يىقىلدى ئاتىدىن،
مىلك پۇشايمان قىلدى قىلغان باتىدىن.
بىر قولى سۇندى سۇنۇق قول بىرلە ئۆل،
ئۆپكەسىگە سۇ سىپىلدى تۇتتى يول.
ھەرنە كۆردى ئاشكارا ۋە ناھان،
قىلدى خان قاشلىرىدا بىر ـ بىر بايان.

ئابدىرىشىت خان ئىككىنچى ياساۋۇل بۇيرىغانلىرىنىڭ بايانى

خان بۇ يۇردىلەر ياساۋۇل كەلدىلەر.
ئاڭلىغىل سوپى نى يەردىن كەلدىلەر.
سەن تەئەددى قىلمايىن ئاھىستە بار،
بى ئەدەپلىك قىلمىغايسەن زىنھار.
كەلدى ئىككىنچى ياساۋۇل پەم ئىلە،
بەس سالامى ئەيدىلەر تەزىم ئىلە.
سوردى ئى بۇزرۇكنى يەردىن كەلدىلەر،
بىلمىدۇك قايسى شەھەردىن كەلدىلەر.
خوجا ئۆتكەن سىرنى تەقرىر ئەتتىلەر،
كۆلىغان يەرنى ئاڭا كۆرسەتتىلەر.
ئىلگىرى كەلدى ياساۋۇل تېز ـ تېز،
كۆردى تۇر بۇتنىڭ ئىچىدىن بىر ئېرىز:
ئوك كۆزىدە بىر تۇپ ئازغان تىكەن،
مۇندا ئۆچيۈز يىل ئېرور ياتقان ئىكەن.
خوجا ئالدىلەر يۇلۇبان شاخ ـ شاخ
قەبرىنى ئالىنە قىلدىلەر پىراخ.
ئەلگە بۇ ئەسرارنى كۆرسەتتىلەر،
تۇغ تىكىپ ياخشى مازارەت ئەتتىلەر.
ياندى ئىككىنچى ياساۋۇل يول بىلەن،
تاش ئۇرۇبان سىنەسىگە قول بىلەن.
باردىيۇ ـ خانغا ھىكايەت ئەيلىدى،
ئەيدى بۇ يەڭلىغ كارامەت ئەيلىدى.
سۇرىتى سوپىيۇ ئەھلۇللاھىدىن،
بىر نەپەس غاپىل ئەمەس ھىمدىن.
چەھرەسىدىن پەرتەۋى ئەنۋار نۇر،
ھەم ۋەلىيۇ ساھىبى كەشپى قوبۇر

ھەزرىتى بۇزرۇكۋارنىڭ ھەققەتلىرىنى بىلىپ ئابدۇرەشىت خان قول بەرگىنى

ئاڭلىغان ئابدىرەشىت خان ئۇل زامان،
بارچە بەگلەر بىلە بولدىلەر راۋان.
يۈكلۈتۈپ ئاتلەرگە كۆپ نەزرو - نىياز،
يۈردىلەر سۈرئەت بىلەن روزى دەراز.
ۋەقتى پېشىن ئەردىلەر يەتتى داۋۇر،
ھەزرىتى خوجام ناماز ئەيلەپ تۇرۇر.
يەۋج - يەۋج بەگلەر كېلىبان تۇردىلەر،
خان تەۋەججۇھ ئەيلەبان ئولتۇردىلەر.
پارىغ ئۆلدىلەر ناماز ئەيلەپ خوجا،
ھەق تائالا بىلەن راز ئەيلەب خوجا.
ئەگىشىپ كەلگەن سىپاھى بەگلەر،
خان ئادىل بىلە تەقسىر قويدىلەر.
بىر بىسىرىن ئۆتكەزدىلەر نەزرى - نىياز،
جۈملەنىڭ كۆڭلىدە يۈز سۆزى گوداز.
ھەر بىرىگە لوتپى ئېيتىپ بۇزرۇكۋار،
سۆھبىتى كەرەم ئەيلىدىلەر ئاشكار،
خان بىلەنى خان ئىدى بەگەر نىدەي،
مەسلىھەت شۇلدۇر ئۇلەرگە قول بىرەي.

كەرەم شامىنە ئۇلەردىن يەتسە بوي،
تاڭلا مەھشەردە تاپارمەن ئابىروي.
خىزمىتى پىر ئەيلىگەيمەن بەئىدەزىن،
تەيلەيىن بۆركۆت، شۇڭقار - لاچىن.
باشلىرىدىن بۆرك دەستارىن ئېلىپ،
خەلق ھەممە بويىنغا ئارغامچا سېلىپ،
ئىنتىپاق ئەيلەب ھەممە قول بەردىلەر،
قالىمىدى قول بەرمىگەن بەگزادىلەر.
گول - گول ئۆلدى خوجا پىر توفشان،
راست بولدىن كۆرگۈزۈپ ئەلگەنشان.
گاھ شەرىئەتدىن سۆخەن سۆيىنچ ئۆلدىلەر،
گاھ تەرىقەت دىن دۇرگۇنجى ئۆلدىلەر.
پەيزى بىر بالايى پەيزى تۈن - كۈن،
خەلقنىڭكى ئاھىدىن چىقتى تۈتۈن.
خانىقاھى سالدىلەر ئۇل يەردە ھەم،
ھەزرىتى بۇزرۇكۋار خان بەھەم.
ۋەختى ئۆتۈپ ئۇن بەش تاغارلىقچە زەمىن
تەيىن ئەيلەب شەيخ چارۋىكەشلەردىن.

خان ھەزرىتى بۇزرۇكۋارنى شەھەرگە تەكلىپ قىلغانلىرى

ئەيلىدى تەكلىپ خان ھۆشمەند،
ئەمدى سەيرى ئەتسۇنلەر يۇرتى ياركەند.
بۇ موغۇلىستان ئىچىدە شەھەرلەر
چاھارباغۇ، جويبارو، نەھرلەر.
خەلق جوشى، خوروشى چون قىران،
ھەر تەرەپ مەسجىد ئاۋازى ئەزان.
ھەزرىتىڭگە نەزرى بۇ تاج كەمەر،
پايى تەختى رەختى ئۇن سەككىز شەھەر.
بى تەۋەققۇپ بولسالەر ئاتقا سوۋار،

پاك ئەيلەپ شەھىرىدە گەردى غۇبار،
مەدرىسە تەييار ھەم ھەممالەر،
پاك سايى بىرلە سۈبھى شاملەر.
خوجا ئۆلدەمدە سوۋارە بولدىلەر،
لەشكەرو خان يول ئىچىگە تولدىلەر.
سەير ئېتىبان خان بىلەن بۇزرۇكۋار،
قارغىلىقنىڭ كەنتىگە چۈشتى غوبار...
كۆردىلەركىم كەنتلەر ھەريان ئېرۇر،
ئوترا سى مەيدانۇ خارستان ئېرۇر.

تۆرپە مەيدانىكى قۇملۇق تاشلىق،
ئۆتمىگەن ئول يەردە ھەرگىز ئاشلىق.
خانىغا ئەيدىلەرگىكى بۇ مەنزىلدە شاھ،
ئەيلەسەم بىر قەلئەيۇ يا خانىقاھ،
ۋاقىت تەگدۇر خانىقا ئەتمەك كېرەك.
دىن ئىسلام ئەلگە ئۆرگەتمەك كېرەك.

ھەزرىتى خوجائى بۇزرۇكۋار قاشلىق مەۋزەئىدە خانىقا بىنا قىلدۇرغۇنچە ئەسرار ئىلاھى بولۇپ، بىر ئەزىزدىن مۇشاھىدە قىلغانلىرى

چون ئىشارەت قىلدىلەر بۇزرۇكۋار،
جەمئى بولدى نەچچە سوپى پەيكار.
بىرسى بالچىق ئەتتى بىرسى قويدى خىشت.
كەلدى ئاندىن بوپى ئاسارى بىھىشت.
تۆت تامنى قوپاردى سوپىلەر،
كېچە ياتىپ ئەرتەسىگە كۆردىلەر.
بىر تېمى باشىدىن ئاياغ ۋەيران ئېرۇر،
سوپىلەر ئەيدى كىشى قىلغان ئېرۇر.
تام قوپاردىلەر يانا تا ۋەقتى شام،
تەڭ قىلىپ ئۈچ تامنە تا بالايى بام.
ياتتىلەر بەداز ناماز ياماداد،
بىر تېمى ئۆچتامىدىن ئەتىمىش خەيرىباد.
ئۈچ مارتەپ تام قوپاردى سوپىلەر،
كېچە قىلدىلەر كېلىپ زىرۇ-زەبەر.
خوجا تۆتىنچى كېچە ئولتۇردىلەر،
پاتىسى نىدوركى ئالغايەن خەۋەر.
كىم يىقىتۇر دەپ كېلىپ خەلقى جاھان،
قالدىلەر ھەيران تامامى سوپىيان.
نە كۆرۇرلەر روبىرودىن نىم شەپ،
ئەشتىرى ھەستىزى يېتىپ كەلدى ئەجەپ.
كېيىنى بىرلە تامنى ۋەيران ئەيلىدى،
خىشتلىرىنى يەرگە يەكسان ئەيلىدى.
خوجا پەرياد ئەيلەدىلەر ئى شۇتۇر،
تامنى يوق قىلغان نىجان سەن مۇنداتۇر.
ئۇشتۇر ئەسلىگە كېلىپ قىلدى سالام،
ئەيدى ئى موللا شىرىپى نىك نام،
موللا خوجا ئەھمىدى ھەر مىز مەن،
ئەۋلىيالەرنىڭ قىلمىچى ئىزىسەن.
شەھرى ھەرەمىزدىن كېلىپ ئەردىم بۇرۇن،
مۇندا قويدىلەر مېنى ئەل بى ئوروۇن.
ياتتى يانىمدا مېنىڭ بىر كاپىرى،
نەپسى شەيتانىنىڭ خەرى يۇ چاكىرى.
بىر چۆيۈن بۇت قامىتى ئادەمچە بار،
بىر كۆپ ئالتۇن لەبالەپ بەرق ئۇرار.
شۇملۇقىدىن بەسكى بى ئارام ئىدىم،
ھېچ كىشى بىلمەس ئىدى كەم نام ئىدىم،
قەۋرەم ئۈستۈن سىز كېلىپ تام سالدىڭىز،
ئىشنى پۇختا قىلمايىن خام قىلدىڭىز.
خوجا بولدىلەر جۇنۇندىن شۇئلەرىز،
ئەيتتى كىم بۇ سۆزنى غايىب ئۆلدى ئىزىز.
زۇلمەتى شەپ ئەزم ئېيتىپ ۋەقتى سەھەر،
سۆيىھى سادىق ئۆرلەپ ئولتۇردى قەمەر.
جەمئىيەت بىرلە توقۇپ ئاندا داراز،
خەتمە ئەيلەپ ۋەردى ئەۋرادى دارز.
تام تۈۋىنى كولا دەپ ئەمرى ئەتتىلەر،
خەلق كولاپ تۇرغۇچە خان يەتتىلەر.
ئەيدىلەر بۇزرۇكۋارىم نىتەر نەدۇر،
كولاتۇرلار تامىنىڭ ئاستىنى چوڭقۇر.
خانىغا مەلۇم ئەتتىلەر بۇزرۇكۋار،
راز پىنھاندۇر كۆرەرسىز ئاشكار.
بىر ئەزىزى شەھرى ھەرەمىزدىن كېلىپ،
مۇندا ياتىپتۇر كېچە بىزدىن كېلىپ.
سوردى قەۋرەم ئۈزرە تام قىلماق نىدۇر،
پۇختادىن سەۋدايى خام قىلماق نىدۇر.

قەۋرىم ئېچىلىك سىز ئىچرە گەنجى بار،
گەنج يانىمدا ئۇچۇن مىڭ رەنجى بار.
ھەمرايىم بىر بۇت ئېرۇرھەم بۇت پەرەست،
سىز كېلىپ سىزدەست بىر بالايى دەست.
تەختى بەندى تەندە سىز ھالا ھايات.
بۇت پەرەست بۇتىدىن مېنى ئەيلەڭ نىجات.
ئىلتىماس ئەتكەچ ئەزىزى مېھرىبان،
ئەمرى قىلدى يەرنى كولاڭلار دىبان.
ئۇشبۇ سۆز ئۇستىدە ئەردىلەر بۇلەر،
قىچقىرىپ كەتمەنچىلەر بەردى خەۋەر.
بولدى بىر قەبرى نامايان بۇ مەھەل،
سۇرىتى ساندۇق دەستۇرولئەمەل.
كۆردى قەبرە ئىچرە ئول ئەھلى ھوزۇر،
كاپىرى بۇت بىللە ياندىشىپ ياتۇر.
تازا يەرنى ئەمرى بىلەن ئويدىلەر.
ئۇستىخانىنى ئۇيەردە قويدىلەر.
خان بىلەن بۇزرۇكۋارى باخەبەر،
سەلتەنەت مەيدانىدە تاپقان نەزەر.
تازە ئولتۇرغۇزدىلەر ئول يەردە نەقىش،
ھەم مازارۇ- خانىقاھى پەيز بەخش.
روزەدار ئەھلىنى ئىپتار ئەتتىلەر،
خانىقاھى تەرز تەييار ئەتتىلەر.
موھۇر باسىپ بەردى شەيخ ئىلكىگە شاھ،
بىر كۆپ ئالتۇندۇر خىراجى خانىقاھ.
سەرپ قىلسۇنلەر بۇ ئالتۇننى تامام،
شەيخ، جارۇبكەش، مۇئەززىن، ھەم ئىمام.
ئون ئۆيلۈك قۇلنى ساتىپ ئالدىلەر،
ئون ئۆيلۈك قۇلنى ئازات ئەتتىلەر،
يەنە ئاتمىش پاتمان يەر ئالدىلەر.
ئاتمىش پاتمان يەر ۋەخپە ئەتتىلەر.
چوڭ چۆيۈن بۇتنى قازان ئەتتۇردىلەر،
كۈندە ئاشۇ- كۈندە نان ئەتتۇردىلەر.
باقى ئالتۇننى خۇدايى قىلدىلەر،
نەزرى ئىتىپ مىسكىن پەقىرغە بەردىلەر.

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋار ئابدىرىشىتخان بىلەن ياركەندگە كېلىپ چۈشكىنى

نەچچە كۈندىن سوڭ يەنە بۇزرۇكۋار،
خان- مۇخلىسلەر بىلەن بولدى سۇۋار.
يۈرگىلى خوردە كالان سەئيى ئەتتىلەر،
كۈن پېشىن ئەردى شەھەرگە يەتتىلەر.
كىردىلەر ئاخىر كېلىپ دەرۋازىدىن،
جەمئى بولدىلەركى خەلق ئاۋازىدىن.
ئەيلىدىلەر شەھەرنى ئايىنە بەند،
كۆشەگە ئالدى ئۆزىنى ھەرلە ۋەند.
مەجلىسى ئالىمى بونىياد ئەتتىلەر،
پىر ئالەم گىرنى ھەم ياد ئەتتىلەر.
كەلدى ئەتراپى جاھان تاۋاپ ئۈچۈن،
چۈن سىراتەلموستەقىم بى خەۋپ ئۈچۈن.
ئالىمان مولىك- دەرۋىشان مۈلىك،
بىر- بىرىنى كەلتۈرۈپ خوشان مۈلىك.
زالىمانۇ- ئالىمانۇ بى ئەمەل،
تەۋبە ئەيلەپ يىغلىشىپان ئۇشبۇ مەھەل.
ئاخىرى شاھۇ گادا قول بەردىلەر،
كىمكى قول بەردى ئاگا يول بەردىلەر.
كەتتىلەر ئاندىن كېيىن بىر- بىر سىپاھ،
خالى بولدى خەلقتىن خەرگاھى شاھ.
خانىغا ئەيدىلەر بۇ يەردە يىل-ئاي،
ئىززەتۇ ھۆرمەت بىلەن تاكى تۇراي.
بارماقىم مەشھەتكە جايىمدۇر بۈگۈن،
بولمىغاي بۇ تۇرماغىمدىن بۇرناكۈن.

خوجا بۇزرۇكۋار ياركەندىن مەشھەت تاۋابىغا بارغانلىرىنىڭ باياني

ئەيتىبان خانغا بۇ سۆزنى ئاشكار،
يۇردىلەر يولغا كىرىپ بۇزرۇكۋار.
خان بېرىپ بىر كۈنچەلىكتىن خوبلىشىپ،
جەزبەدىن قايىنار قازان يەڭلىغ تاشىپ.
راھ راۋان ھەق بىلە ئول راھبەر،
قەشقەر شەھرىگە داخىل بولدىلەر.
ياركەند شەھرىدە بولدى بەر قارار.
كەتتىلەر مەشھەتتە سارى بۇزرۇكۋار.
مىنمەي ئاتۇ، ئۇشتۇرۇ، تۇتمىۇ خەر،
ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچرە مەشھەت باردىلەر.
كېچە تىنماي يول يۈرۈبان ئاتتى تاڭ،
ھەم ئاياغلىرى يالاڭ ھەم باشى يالاڭ.
بەلدە ئاغرامچى تەندە بىر كەلىم،
خەلق ئالەمگە سەلىپشورى ئەزىم.
تازە غوسلو ئەيلەپ تاھارەت قىلدىلەر.
قەبرى سۇلتانىنى زىيارەت قىلدىلەر.
قەشقەر شەھرىدە ھەر خەلقىكى بار.
ئاڭلىبان ئاۋازەئى بۇزرۇكۋار.
كەلتۈرۈپ نەزرە ـ نىيازو قويدىلەر ،
نامرادۇ ـ كەمبەغەلگە بەردىلەر .
ھەر نىيازۇ ـ نەزرە كەلسە ئالدىلەر ،
خەرج ئىتىبان خانقاھى سالدىلەر .
شاھ ياتقان يەر ئۇزرە قەبىر ئەتتىلەر ،
توت تەرەپكە پەنجىرە تۈغ تىكتىلەر.

قىلدىلەر تەييار ئۇستا دان ھۇش ،
سەبزە مەرقەد ئۇزرە كاشى قەبىر پوش ،
مەسجىدۇ . كولۇ ، زىيارەتگا ئېتىپ .
بارچە سېنى پى سەبى لوللا ئېتىپ ،
يەتتە پاتمانلىق زىمىنۋەخىپ ئەيلىدى .
ئالتىن ئارتۇشداكى ۋەخىپ تەيىنلىدى ،
شەيخ جاروبكەشلەرىن ئولتۇرغۇزۇپ .
نەچچە قۇلنى خىزمىتىگە تۇرغۇزۇپ .
كۈندۈز ئەلگە تارقىتىبان نان بىلەن .
كېچەلەردە ھەزرىتى سۇلتان بىلەن .
سەرپ ئېتىپ كەلگەن تامامى سىم زەر ،
يەتتە يىل جارۇبكەشلىك قىلدىلەر .
ئىككى-ئۈچ يىلدا خانۇ مۇھتەشەم ،
تاۋاپ مەشھەت ئەيلەر ئەردى باھەشەم.
خوجادىن تەقسىر ئېلىپ ئاندىن كېيىن،
نەزىر ئىتىپ كىمخاپ بولغان تونىن .
خوجا خان ساھىپقا رۇقسەت بەردىلەر ،
يول يۈرۈپ ئۈچ كۈندە كەلدىلەر شەھەر .
شەھەر ئىچرە قالمىدى پىرو ـ جۇۋان ،
كۆرۈنۈشكە چىقتىلەر ياخشى-يامان .
ساچتىلەر خان باشلىرىغا سىم زەر .
پايتەخت ئۇزرە چىقىپ ئولتۇردىلەر .

ئابدۇرىشىت خاننىڭ پەرزەنتلىرى ئابدۇلتىپ سۇلتان قىرغىزغا چىقىپ شەھىد بولغانلىرىنىڭ باياني

ئول زاماندا بار ئىدى پەرزەندى خان ،
بىر نەپەس ئايرىلمايىن دىلبەند جان .
ئاتلىرى ئابدۇلتىپ سۇلتان ئىدى ،
قەشقەر سەر ھەدى ئۇزرە خان ئىدى .

ھەر يىلى يىل باشىدا بونىڭ زات ،
جۇملە قىرغىزدىن ئالۇر ئەردى زاكات .
ئابدۇلتىپ خان ئاتلىنىبان چىقتىلەر ،
قىرغىز ئۇزرە بارغىلى تاغ ئاشتىلەر .

قىرغىز ئايماقى تاپىپ تاغدا ئورۇن ،
جەمئى بولدىلەر ئالايۇ-تولۇك بۇزرۇن :
ئەيدىلەر بەرمە سەنمىز ئەمدى بىز زاكات،
كەلسە قورشاپ لەشكەرى گەر يەتتى قات.
بەلكى سۇلتان ئۆزلىرى ئاتلانسالەر ،
ئەيلىگەيمىز لەشكەرىن زىرۇ - زەبەر .
يەتتى سۇلتانغا بۇ سۆز باشتىن-ئاياغ ،
تىرە بولدى كۆزلىرىگە باغۇ - راغ .
شەھەر - سەھرا خەلقىدىن كەلتۈر چېرىك،
بولسا بۇ دەشتۇ باياۋان پۇر چېرىك .
بەگلىرىگە ئەيدى غەيرەت ئەيلىگىز ،
دىنى ئىسلامنىڭ ئىلىكى دۇر ئىگىز :
ھەددى بولغاي قىلغىلى بىز بىلە جەڭ ،
قىرغىزۇ - بى رەشدى مۇردا رۇدۇبەڭ .
يۆكلۈتۈپ خەرگاھ چەندان خىمەلەر ،
جۇبەبەيۇ جۇشەن كىيىپ قىل قىمەلەر .
ھەم سىپاھىدىن باھادىر مىڭ كىشى ،
ھەر بىرى ۋەقتى بالادۇر مىڭ كىشى .
مىلتىق ئوتىدىن جاھان دۇت ئەيلىبان،
نەيزەلەرنى زەھەر ئالۇد ئەيلىبان ،
باشلىرىغا تىكتۈرۈپ توغۇ-ئەلەم ،
يۈردىلەر قىرغىزنى ئىزدەپ لاجەرەم .
تاپمىدىلەر تاغلەرنى ھەم كەزدىلەر ،
ئاقىۋەت سۇلتان چاپاۋۇل ئىبەردىلەر .
تاغ ئۆزەسىدە قاراۋۇل بار ئىدى ،
چىقسالەرگەر توغ ئۈنى ئىلغار ئىدى .
ئولتۇرۇپ ئەردى قاراۋۇل نابىكار ،
كۆردى سەپ - سەپ لەشكەرى جەڭگى غۇبار .
چۈشتى تاغدىن ئىز نىراپ ئەيلەپ بۇقول،
بىر كىگىز قالپاق كىيىپ بىر ئەسكى جول.
باردى يايلاق ئۆزرە ئەيلەپ ئەلھەزەر ،
يەتكۈزۈبان جۇملە قىرغىزگە خەبەر :
بۇ خەۋەرنى ئاڭلىبان ئەركەك چىشى ،
يىغىلىپ يايلاققا ئون بەش مىڭ كىشى .
ۋەھىمىدىن بارچە ئىرانلەر قاچتىلەر ،
تاشلىبان مەزلۇمى قىز تارقاشتىلەر .
يول يۈزۈبان نەچچە كۈن بى ئاشۇ-نان ،
ئاخىرى پامىلدا قىلدىلەر ماكان .
بىر نەچچە سۆز ئەمدى سۇلتاندىن ئىشىت،
دەردىبىرلە ئەيتايىن جاندىن ئىشىت .
لەشكەرى سۇلتان ئوتۇبان تاغدىن ،
ئات سالىپ قىرغىزغا ھەر ئايىاقىدىن .
كۆردىلەر يايلاق ئىچىدە ھەر قايان ،
ئات-قوي ئۆشتۈرۈ قىزۇ - جۇۋان .
ھەر تەرەپتە قىرغىزۇ قويلەر سەمىز ،
مەۋج ئۇرۇپ ئۆيلەردە ئىرانۇ-قىمىز .
ھەم قىتىقۇ ھەم سىرىق ياغۇ - قۇرۇت ،
ياغلىدى لەشكەر سىرىق ياغدا بورۇت،
يوق ئىدى يايلاق ئىچىدە ئەر كىشى ،
ئولجا چۈشتى ، بىر كىشىگە مىڭ چىشى.
مالۇ ئەمۋالىنى تاراج ئەتتىلەر ،
سىلىقان ئالتۇنلىنى تاج ئەتتىلەر.
ئىلغىبان قىزۇ - جۇۋاندىن پىلھال،
ئالدى سۇلتان دۇختەرى ساھىپجامال.
كىچە-كۈندۈز ئولتۇرۇپ ئىشرەت بىلەن ،
بار ئىدىلەر ئۇشبۇ كەيپىيات بىلەن .
قىرغىز ئاڭلاپ جەمئى بولدىلەر ھەممە ،
جەم بولۇپ پامىلغا تولدىلەر ھەممە .
بەللىرىگە باغلىبان ساغداقلەر ،
نەيزىدىن بولدى نەيىستان تاغلەر .
يەتتىلەر يايلاق ئۆزە ۋاختى سەھەر .
لەشكەرى سۇلتان ئىدىلەر بى خەبەر .
ياتىپ ئىدىلەر سىپاھىلەر يايىن ،
ئاتلىنىپ جەڭ قىلغۇنچە ئۆلگۈرتەيىن .
ئارقا - ئارقادىن كىلىپ ئات سالدىلەر،
كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە قالماي ئالدىلەر .
بەزلەرنى تاغدىن تاشلاپ تۈۋەن ،
بەزلەرنى چاپتى ئاتىپ يالتۇ بىلەن ،
قەيزەسىدىن چىقققىچە بۇ ئاپتاپ .
لەشكەرى سۇلتاننى قىلدىلەر خاراپ .

بەلكى سۇلتاننى تۇتۇپ ئۆلتۈردىلەر ،
بى ھاياپۇ ، بى ۋاپا ، بى پەرلەر .
بۇ خەۋەر ئابدىرىشتخانغا يېتىپ ،
خان قارالىغ بولدى لەشكەر جەم ئېتىپ .

ھەزرىتى ئابدىرىشتخان پەرزەنتلىرى ئابدۇلتىپ سۇلتانىنىڭ شەھىد بولغانلىرىنى ئاڭلاپ مەشھەتكە بارغانلىرى

ئەيدىلەر مەن ئەۋۋەلا مەشھەت باراي ،
ئاندا سۇلتانۇ پىردىغا يالباراي .
ئىلتىپات ئەيلەپ مەدەتكار بولسەلەر ،
مۇشكۇلۇم ئاسان ئېتىپ يار بولسالەر .
بىر نەپەس ئۇلتۇرمىغايمەن سۇبھى شام ،
ئالمايىن قىرغىزلەردىن ئىنتىقام .
نەچچە مىڭ لەشكەر ئېلىپ ئەزىم ئەتتىلەر ،
سەئىيى ئېتىپ مەشھەت ئىچىگە يەتتىلەر .
تاۋاپ ئېتىبان مەشھەت سۇلتان ئىشىق ،
خوجانىڭ خىزمەتلىرىگە جان ئىشىق .
نى ئۆتۈپتۇر قىلدىلەر ساھىپ قىران ،
ماجارايى قىرغىزى بىر - بىر بايان .
خوجائى بۇزرۇكۋارى پاكباز ،
ئاڭلىبان بۇ قىسسەنى دەردو - داراز .
ھەزرىتى سۇلتانغا مەلۇم ئەتتىلەر .
خان ماتەمدارىنى كۆرسەتتىلەر .
سائەتىدىن سوڭ چەمئى ئەۋلىيا ،
كۆز ئىكىپ تابار گاھى كىبرىيا .
ئالەمى روھانىيەتتىن كەلدىلەر ،
ئاستانە پۇر بولۇپ دەھلىز دىۋار .
ھەزرىتى سۇلتان دىنپەرۋە چىقىپ ،
پىشەدىن گوياكى شىرى نەر چىقىپ ،
خاننى مەشھەت سەھنىدە ئولتۇرغۇزۇپ ،
جۇملەئى قىزغىزنى سەپ - سەپتۇرغۇزۇپ .
ئەيدىلەر كىم غازىلەر سەر دارى بىز ،
جىلۋەئى كەلتۈردىلەر شەمشىرۇ تىز .
نەئىرە تارتىپ باشىنى كىم چاپتىلەر ،
خانغا ئەيدىلەر جازاسىن تاپتىلەر .
جۇملە قىرغىزلەرنى بىز بەردۇك ساڭا ،
ئىختىيارىڭ قانچە دۇر بەرگىل جازا .
مالۇ ئەمۋالىنى مىسكىنلەرگە بەر ،
غەم يىمە مۇندىن كېيىن تاپتىڭ زەپەر .
بى قىلىچ ، بى نەيزە ، ۋە بى ئوق يا ،
خىزرى پەيغەمبەر بىلەن قىرىق ئەۋلىيا .
ھەمرايىڭدۇرلەر ھەمىشە يولىغا كىر ،
ئەۋۋەل ئەردىڭ كىرىپە بولدۇڭ ئەمدى شىر .
ھەم ئۇ چالىرىنى قويدىلەر سىلاپ ،
ھەم كۆتەردىلەر زىمىندىن بى ھىجاپ .

ھەزرىتى ئابدىرىشتخان لەشكەر ئېلىپ قىرغىزغا بارغانلىرى

يۈردى خان قىزغىز ئۇزرە تارتىپ چېرىك ،
تۈشەئى تالقانىنى ئارتىپ چېرىك .
ئىزدەبان قىرغىزنى ھەريان چاپتىلەر ،
ئاقىۋەت ئىسسىق كۆل ئۈزرە تاپتىلەر .
بولدىلەر دەريايى لەشكەر روبىرو ،
چىقتى قىرغىزلەر چېرىكىدىن غەرو .
خاھى پىرۇ خاھى بەرناۋە كۆزەل ،
بىر كىندىلەر خان كېلىپ قىلدى قەبەل .
ئالدىلەر بۇكوھ ھىسار ئىچرە قاماپ ،
ئوق ئىچىدە كەتتى قىزغىز بى ھىساپ .

قالغىنىنى ئەيلەدىلەر قەتلۇ-ئام،
بىر ئۇرۇق قىپچاقىلەردىن ئىنتىقام،
ئانچە ئەمۋالىكى بۇيا قالاقتا بار،
لەئلى مەرۋايىت، ھەمكىمخاپ تاۋار،
جۇملەسىنى سىزلەرگە ئىنئام ئەيلىدىم،
مۇددىئالەرنى سەرەنجام ئەيلىدىم.
ئۇن يىگىرمە چوڭلىرىدىن باغلىۋال،
ئاپتابى ئۆمرىنى ئەيلەي زاۋال،
كاشىغەر خەلقى تاماشا ئەيلىسۇن،
پادىشاھى رەھمۇتۇللادۇر دىسۇن.
ئەيلىبان بىر - بىر بۇ سۆزلەرنى بايان،
يەتھۇ نۇسرەتلەر بىلەن ئاتلاندى خان،
تۇغ - بايراق بىرلە خان چۈشتى شەھەر.
كاشىغەر ئىچرە كىلىبان چۈشتىلەر،
شەھەرگە پۇر بولدىلەر پەۋجى سىپاھ،
مىرغەزەپلەرگە ئىشارەت قىلدى شاھ.
ئۇنچە قىرغىزنىڭ تونىنى ئالدىلەر،
مۇردەسىن خەندەك ئىچىگە سالدىلەر.
باز ئۇنىنىڭ تىرەسىن سويدۇردىلەر،
ئولكى مەزلۇمدۇر تىرىك قويدۇردىلەر.
تاڭلاسى چۈش بىرلە مەشھەتگە بىرىپ،
تاۋاپ سۇلتان ئەيلەدىلەر يالبارىپ،
ئەيدىلەر مەرقەدگە باقىپ روبىروي.
دەۋلەتىڭدىن مۇنچە تاپتىم ئابىرۇي،

ئۆمۈر بى پەر ئۆتكەن ئەردى روز شەپ،
شۇكرى لىللاكى پىرىم بولدى سەبەپ.
ھەزرەتىڭ مەرقەدلىرىن قىلدىم تاۋاپ،
ئەيلەدىڭ ئاينەئى كۆڭلۈمنى ساپ.
بىزلەرگە پىر بولدىلەر بۇزرۇكۋار،
رۇقسىتى بولدى ئۆلەر ھەممە يانار.
غەيىپتىن ئۇن كەلدى بارغىل شاھ بول،
دىن دۇنيا يىرلەسەن ئاباد بول.
بولدىلەر خان ئول زامان ساھىپ نەزەر،
خوجانىڭ مەنزىل لەرىگە كىردىلەر.
ئەيتىپ ئى بۇزرۇكۋارى ھوشمەند،
قتى بولدى بارساق ئەمدى ياركەند.
ئۆمۈر خىزمەتكارلىقتا سەرىپ ئىتەي.
خىزمىتىڭ ئەيلەپ مىرادىمغا يىتەي.
خوجاخان سۆزدىن ئاگا بولدىلەر،
خان ئادىل بىرلە ھەمرا بولدىلەر.
ئالتىن ئاتىشتىن چىقىپ ئۈچ كۈن يۈرۈپ،
كەلدىلەر ۋەقتى پېشىنگە ئۈلگۈرۈپ.
چىقتى ئىستىقبال ئىتىپ ئەل بىشىمار،
ئوردىغا چۈشتى كىلىپ خان ھۇشيار.
شادىيانە چالدىلەر باڭ ۋە بەلەند،
نەرز دىگەر بولدى ئول كۈن ياركەند.
ياركەند شەھرىنى رۇشەن قىلدىلەر،
بوستانۇ - باغۇ گۈلشەن قىلدىلەر.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار سەيرى تاماشا قىلىپ، مىشارنىڭ لىۋىگە كىلىپ، مەنزىل جاى خانىقا قىلىپ، سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇرغىنى

نەچچە ۋەقىت نەچچە سائەتتىن كىيىن،
سەير ئەيلەپ يۈردىلەر يەر ۋە زىمىن.
بىلمىدى ھىچكىم بۇ پىرنىڭ سىرىنى،
خوجانىڭ ياتۇر يىرى يۇ جايىنى.
سەيرى ئىيتىپ بارا - بارا ئابى مىشار،
كوردىلەر ئاخىر كىلىپ لىبى مىشار.

پىر كىلىپ ئولتۇردىلەر بۇ ئەھلى ھال،
ئۇشبۇ مەنزىلدىن كىلۇر بويى ۋىسال.
بىر ئىرىق سۇ بار ئىدى ئول يەردە جار،
ئول سۇ يەردىكىم بۇلەك ئابى مىشار.
ئەيدىلەر تازا تاھارەت ئەيلەيىن،
مۇجىزە بەرگەن ئاسانى تىكلەيىن.

تون ۋە داستارىن ئېلىپ پىر تاشلىدى ،
ئۇل ئېرىق لىبىگە ئاسا تىكلىدى .
پىر ئەگەر تازا تاھارەت ئەيلىدى ،
ئىككى رەكئەت شۇكرى ۋۇ زۇ ئەيلىدى.
ئەتىنگەندە كۆردىلەر تىككەن ھاسا ،
شاخى بىرگەز بولدى ۋەبەركى راسا .
مەئلۇم بولدىكى دەرەختى خۇرمىدىن ،
بولماس ھەرگىز موجىزە مۇندىن كېيىن.
مەنزىلىم بۇ يەردە دەپ بۇزرۇكۋار ،
مەنزىل ئەتتىلەر لەبى ئابى مىشار .
خانقاھى ، مەسجىدۇ ، جۇي قازدۇرۇپ ،
گاھ تىلا ۋەت بىرلەسۇھبەتنى قۇرۇپ.
ھاجىتى مۇمنىلىگــە ئەيلەپ دۇئا ،
ئولتۇرۇر ئەردىيۇ خوجا ئەۋلىيا .
تــاۋاپ ئۇچۇن كــەلدى تۆرپان يۇرتىدىن ،
ئاقسۇ ۋە كۇچار دولاننىڭ يۇرتىدىن .
ھەم خوتەندىن ئالىدۇ - دەرىشلەر،
مەردەمى يېڭىھسارى كاشغەر.
جەم ئولۇپ سوھبەتكە داخىل بولدىلەر،
تەۋبەدىن تەقسىر ئۆزرىدىن قويدىلەر.
پىر رۇشەن دىل نەسىھەت ئەيلىبان.
كورسە ئاغرىقلارنى سـىھەت ئەيلىبان.
مەرىپەتتىن ئۆزگە ئۇرماي ھېچ ھەرپ.
گەۋھەر ئەپشان بولدىلەر دەريايى زەرپ
تالىبانى تەگرىگە ئەيلەپ بايان،
ھەم ماسايىل ھەم تەرىقى خوجاكان.
ئىككى ۋە ئۇچ كۈندە خان تەقسىر ئىلىپ،
خىزمىتى ئەيلەپ دۇئايى پىر ئىلىپ.
گاھى سەھراسەيرىن ئەيلەپ ئىختىيار،
بىلمەي ئەل قالغان مازاراتىگە بار.
توربىتىگە يەتكۈزۈپتوغۇ - ئەلەم،
شەيخ جارۇبكەش قويۇپ ۋەخىپنى ھەم.
سەيرى ئېتىپ بۇ تەرزىدە بۇزرۇكۋار،
خانۇ - بىگۇ يۇرتىدىنئەل سەد ھازار.
ئەرگە شىبان ئاغزىدىن چىققان ھاۋۇر،
يەتتىلەر ئاخىر مازاراتى داۋۇر.
بۇ داۋۇرنىڭ ئالدىدە سايۋاغ ئىدى،
تۆھمىتى يالغانچىغا يايلاق ئىدى .

ھەزرىتى بۇزرۇكۋارنىڭ قاغىلىقتا بېرىپ، داۋۇردىكى مازارنىڭ ئالدىغا بازار قىلماق ئۇچۇن سەئيى قىلغاندا، كەنتتىكى ئادەملەر كېلىپ، يىغلىشىپ، بالا-بارقىمىز قىماربار، لولى بولۇپ قالىدۇ دەپ، مەنئى قىلغاندا، بىر قولۇڭ كەينىگە بولسۇن دەپ، يانغىنى

كوردىلەر جايى چۇشۇپتۇر خوش ھاۋا،
خانىغا ئەيدىلەركى ئى زەررىن قابا.
قەلئە ئەتسەڭ كىم بۇ يەردە ئورنىبار،
بىز كىتەرمىز قالغاي ئەلگە يادىگار.
ئەزپەي ئەمرى ئەيلىگەيلەر كەنت ئىلى،
يىغىلىپ ئەيدىلەر ئى خان ۋە ۋەلى.
يۇرتۇڭ ئەمنىيەتئۇچۇن دارىل ئامان،
مۇندا شەھەر ئەتتۇر سەلەر بىزگە يامان.
بىز بولەك يۇرتدىن ئەمەس ياركەندىبىز.
جارەسىــكى بولغاي ھەمە پەرزەنتىمىز.
ياقــىمــار بازۇ زىناكارولەۋەند.
ناسازا كويى هورۇن خودپسەند.
ھەزرىتىبۇزرۇكۋار ئاچچىقلىنىپ،
قوپتىلەر خان بىرلە ئاندىن ئاتلىنىپ.
ئەيدىلەر بېپىلىغاي ئارقاڭ سېنىڭ،
جارەسىكى بولغاي بالا-بارقاڭ سىنىڭ
كىمكى بۇغداي تىكتى ئول بۇغداي ئالۇر،

كىمكى جاي بەرسە كىشىگە جاي ئالۇر.
ئۇنىگەندەكورمىدىڭمۇ بەد گۇمان،
ئارپاخانىنىڭ دانەسىدىن ئارپاخان.
خانۇ لەشكەر خوجائى بۇزرۇكۋار،

خانىقاغە يەتتىلەر ئەيلەپ شىكار.
ھەر تەرەپ ئاباد بولۇپ دۇرخانىقا،
توشتىلەر بۇزرۇكۋارى پادىشا.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار خان بىلەن بىر قەسبەھە بىنا قىلدۇرغانلىرى

ئەمرى قىلدىلەركى بىر مەيدان قىلىڭ،
خانىقا ئالدىنى شەھرىستان قىلىڭ.
قوپتىلەر خان باشلىغىن خىزمەت ئۈچۈن،
بەللىرىنى يەزىمدىلەر تۈن - كۈن.
شەھەر سەھرا خەلقى مولچەر ئالدىلەر،
يەرنى تەييار ئەيلىبان خىشت سالدىلەر.

سۇ يوق ئەردى قارغىلىق ئىچرە ھۇنۇز.
خەلق تەشنا سۇ ئۈچۈن ۋەقتى تومۇز.
ئەرز قىلدىلەر كېلىپ سۇ كەم ئىرور.
كەنتلەردە سۇ ئۈچۈن ماتەم ئىرور.
ھەر زىرائەتلەرگە سۇ يەتمەي قۇرۇغ،
ساچمادى ھىچكىم بۇ يىل يەرگە ئۇرۇغ.

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋارنىڭ مەھەممەت مىرۋەلى سوپۇمنى قىچقىرغانلىرى

بۇ ھىكايەتنى ئىشىتتى خەلقتىن،
خوجا قىچقىردى سوپى‌دەپ مەككىدىن.
بىر ئىنىز قىچقىردى ئول بۇزرۇكۋار،
سۆز ئىپىشىتتى غەيىپىدىن ئول پاك باز.
سوپى ئۆلدەمدە ئىدىكىم مەككەدە.
سوز ئىپىشىتتى‌غەيىپىدىن ئول مەككەدە،
باز قىچقىردى ئىككىنچى ئون قىلدىلەر،
سوپى مەككىدىن چىقىپ يول كىردىلەر.
خوجا ئەيدىكىم‌نى يەردە ئەردىڭىز،
مەككىدە ئىدىم، پىرىم قىچقىردىڭىز.
ئەيدى مۇھەممەت ۋەلى سوپى بارىڭ،
سۇ باشىدىن ئاسايىڭىز سودرەپ كېلىڭ.
بۇ ھىكايەتنى ئىشىتىپ ئول زامان،
سۇ باشىغە بولدىلەر يەلدەك راۋان.
ياندىلەر يۇلغا ھاسانى سودرابان،
بولدى بىر تاشلىق سۇ ئارقىدىن راۋان.

ئول زامان‌سۇ ئارقىدىن غار قارىدى،
نەبە غەۋغادۇر دەپ ئارقا قارىدى،
ئول جەھەتتىن بىر كىلور بىر يانغۇسى،
قارغىلىقنىڭ خەلقىغە سۇقايغۇسى.
قىل تاماشا قۇدرىتى‌ئاللاھىدىن،
ھەم كاراماتى ۋە لىيوللاھىدىن.
بىر نەزەر قىلغان بىلەن مەردانە كار،
بولدى پەيدا ئۆز - ئۆزىدىن جۇيبار.
ئۆتكۈزۈپ بازار ئىچىدىن‌قويدىلەر،
ھەم زىرائەت قىلدىلەر خەلق تويدىلەر.
نەچچە كەنت ئاباد بولدى بۇ سۇدىن،
كۆپ زىرائەت قىلدىلەر ئاندىن كېيىن.
قەريەئى ئۈچ يىلدا تەييار ئەتتىلەر،
ئاپىرىن دۇشەنبە بازار ئەتتىلەر.
ئولتۇرۇبان ئۆتتۇز ئىككى ھورپەگەر،
ھەم مازارى خانىقاھى جىلۋەگەر.

ئۇن بولۇرى قولنى ئازات ئەيلىبان.
قويدىلەر خىزمەتكە مۇئتاد ئەيلىبان.
ھەر نىيازى نەزرى كەلسە ساقلاماي
خانىقاغە سەرپ ئېتىبان يىلۇ ئاي.
شەيخ جارۇپكەشلىگە جاي بېرىپ،
سوپىلەرگە خوپ سەرۇپاي بېرىپ.
بەئدە بۇزرۇكۋار خان ئاتلاندىلەر،
ئەرتەسى چۈش بىرلە كەلدىلەر شەھەر.
خان چىقىپ ئولتۇردى بىر بالايى تەخت،
ئول مەھەل بۇزرۇكۋارى نىك بەخت،
مەنزىلى گەر ئەردى پەھلىۋى مىشار،
بولدىلەر ئون يىل ئۇ يەردە بەر قارار.
ئون يىل ئىچىندە سوپى ھەمخىزمەت قىلىپ،
خىزمىتى پىرنى ئەگەر دەۋلەت بىلىپ.
كېچە - كۈندۈز سوپۇم ھەمرا ئىدى،
ھەر نەئى ئەسراردىن ئاگا ئىدى.
سوپى پەرزەنتىم ماڭا دەر ئەردىلەر.
بۇ مېنىڭ ئورنۇم ساڭا دەر ئەردىلەر.
خان ھېمىشە تاۋاپ ئېتەر ئەردى كېلىپ،
خىزمىتى شايەستە ئەيلەپ ئەمگەلىپ.
جەم ئۆلۈپ ھەر سائەتى شاھوگادا،
ئەيلىبان پىرى مۇرىدلىقنى ئادا.
ئۆتكەرىبان كۈندە يۈز نەزرۇ - نوزۇل،
ساقلىماي بىر پۇلنى بۇ ئەھلى قوبۇل.
ئون يىل ئىچرە خوجائى دەرۋىش دوست.
مەسھەبى نەچچە كىتابى تەخت پوست.
تەركى دۇنيا ئەيلىگەن مۇنداق كېرەك،
ئەھلى دۇنيالەرگە باغۇ - راغ كېرەك.
تاپتىلەر خوجا كامالاتى ئەجەب،
تازە - تازە جەھد ھالاتى ئەجەب.
بىر كېچە قۇرئانىدە مەشغۇل ئەردىلەر،
كەلدى ئاۋازى خوشى ئەينى سەھەر.
سىپلەئى دۇنيا ئىچىندە تۇرمايىن.
غەپلەتى ئىسيان بىلەن ئولتۇرمايىن.
ئاخىرەت جابدۇقىنى ئەيلەپ دەمبەدەم،
بۇزرۇكانى دىنگە بولغىل ھەم قەدەم.
كىم ئىچەر بىر قەترە سۇبىر پارچە نان،
قابىزىل ئەرۋاھىدىن تاپماس ئامان.
سەد ھەزاران ئادەمى سەندىن بۇرۇن،
تاشلىبان كەتتىلەر دۇنيايى دۇن.
سەن سەپەر ئەنجامىدىن ئاغاز قىل،
ئالەمى بالا سارى پەرۋاز قىل.
خوجا بۇ ئاۋازىدىن مەست بولدىلەر،
مەستلىكتىن ئەندەكى پەست بولدىلەر
ئەمرى قىلدىلەر خەبەر قىل ئەلگە تېز
سىزلەرنى چىرلايدۇ ئول مەردى ئېزىز.
كەلدىلەر خانۇ - سۇپاھىي بارچە يۇرت،
قالمايىن ئادەم بىغەيراز قۇش قۇرت.
تەۋبە ۋە تەقسىر ئەيلەپ تۇردىلەر،
روبرودا خوجا خان ئولتۇردىلەر.
ئەيدىلەر ئى جەمئى بولغان مەردى زەن ،
مەركىدىن پارىغ ئەمەستۇر ھېچ تەن.
بىزگە نەۋبەت يەتتى بولغاي بۇ كېچە،
تاڭ سەھەر كەلدى نادايى ئۆزگىچە.
سىز قالۇرسىزلەر جاھاندا نەچچە كۈن،
چىقماغاي تاڭلا گورۇڭلاردىن تۈتۈن.
كېچە تاڭ ئاتقۇنچە تائەت ئەيلەڭىز.
كۈندۈزى خەيرۇ سا خاۋەت ئەيلەڭىز،
ئەيلەڭىز غوسلى تاھارەتنى تامام،
زىكرى تەسبىھى تىلاۋەت سۇبھوشام.
گور قاراڭغىدۇر ئىچىدە يوق چىراغ،
كۆز يېشىڭىزدىن قويۇڭ مەشئەلگە ياغ
تاتىرىك بارسەن جاھاندا ماھوسال،
تەۋبەدىن ئاغرامچىسنى بويىنۇڭغا سال
قوپ سەھەرلەردە خۇداغە نالە قىل.
ئەبرىدەك توككىل ياشىڭنى ژالە قىل.
مەغپىرەت قىلغاي مەگەر يەزدانى پاك،
ۋەرنە نەپسى ئىلگىدە بولغايسەن ھىلاك.
خان قوپۇپ ئەرز ئەتتى يىغلاپ زارو-زار،
كىم قالۇر مەسنەدە يا بۇزرۇكۋار.

ئەيدىلەر مۇھەممەت ۋەلى سوپى قالۇر،
ئول دۇئادا روبى ئالەمنى ئالۇر.
ئام ئەگەر بارسا قاشىغە خاس ئېتەر
كىم ماڭا مۇخلىس ئاڭا ئىخلاس ئېتەر.
مەرىپەت دەرياسىدىن چىققان كەھىر،
جۇملەئى دەرۋىشلەرگە تاجى سەر.
سىنەسى پەيزى ئىلاھى بىرلە پۇر،
تەشنەئى مەردان دىنغە چەشمىدۇر.
تەختى پوست ئۈستۈن چىقىپ ئولتۇرسۇن ئول،
مەن كېتەرمەن جان شىرىن تۇرسۇن ئول
يەتتى توقسان يىلغە ئۈمرى نازىنىن،
بولمادىم بۇ نەپسى شەيتانىدىن ئەمىن.
سىزلەنى قىلغاي ئەمىن پەرۋەردىگار،
بىزلە تا ئاخشامىغىچە بۇ يەردە بار.
ئوت سالىبان نەچچە مىلك پەرۋانىگە،
كىردىلەر زەۋق ئىلەتائەت خانىگە.
بورىيايى سالدىلەر ئاندا دەلىل،
قويدىلەر مەسھەپنى بالايى رەھىل،
رەۋنەقى جۇملە مۇسۇلمان ئەردىلەر،
ئولتۇرۇپ قورئان ئوقۇپ جان بەردىلەر.
ھوجرىدە بىر خىرمەنى گۈلدەك ياتىپ،
يۈزلىرى مەسھەپ يۈزى ئۈزرە پاتىپ.
خان بىلەن سوپى كىرىپ كۆردى بۇھال،
قالدىلەر ھەيران سەرگەردان لال.
بولدى مەھشەرگا مۇلكى ياركەند،
تۆردى ماتەمدىن خالايىق بەند-بەند.
ھىچ كىشى قالماي سىياپوش بولدىلەر،
ئات ئۈشتارغا قارا كەيدۇردىلەر.
ھەم شەبى يىلدا بولۇپ ئالەم يۈزى.
گەردئالتىن داقالىپ ئادەم يۈزى.
خەلقتىن چىقتى پىغانلار ھەر تەرەپ.
بولىمدى پەريادۇ - ئەپغان بىر تەرەپ
كەر بالادەك بولدى ئاخىر بۇ جاھان،
ئۆلتۈرۈپ مەھەممەت ۋەلىسوپى بىرلەخان.
سوپى رەختى بىرلە تېكىتلەر كېپەن،
سەپتىلەر سۇنبۇل بىلە مۇشكى خوتەن.
تەنلەرىنى يۇپ كېپەنگە ئالدىلەر،
بەئدەزان تابۇت ئىچىگە سالدىلەر.
قويدىلەر مەيداندا خانپاك باز،
جەمئى ئولدىبۇ ھەمە قىلدى ناماز.
ئۇستخانلەرىنى مەدپۇن ئەتتىلەر،
خانۇ سوپى ئۆزلەرىدىن كەتتىلەر،
نەچچە سائەتتىن كېيىن خان دىلىر،
ئەيدىلەر بىزلەرگە بولغاي ئەمرى پىر.
ئىتتىپاق ئەيلەپ تامامى ئوك ۋە سول،
بەردىلەر مەھەممەت ۋەلى سوپىگە قول.
تەختىپوست ئۈستىدە ئولتۇردى سوپى،
يېڭىۋاشتىن سوھبەتى قۇردى سوپى.
تالىبانى ھەق ئەيلەپ بەر قارار،
پەيز بەردى سۆھبەتىدىن سەدھازار.
ھەزرەتى مۇھەممەت ۋەلى سوپى خوجام.
پەيز تاپتى سۆھبەتىدىن خاس ئام.
بەش كەنت ئىچرە مەۋزەئى زەيلىك ئارا،
ئەيلىبان ئۆز مالىدىن بەيئى شارا،
خانىقاھى ئاندا بونياد ئەيلىدى،
ئەھلى دەرۋىش بىرلە ئاباد ئەيلىدى.
يانابىرنى قارغىلىق توگتاشتا،
قىلدى سىراپ ئەلنى نانۇ- ئاشتا،
خانىقاھى دىلكوشا قىلدى بىنا،
قارغىلىق دۇ كەنتىدە قىلدى يانا
سانجو كەنتىدەداغى تەدبىر ئېتىپ،
ئاندا ھەم بىر خانىقا تەمىر ئېتىپ.
ھەر بىرىگە بىر خەلىپە قويدىلەر،
شەنىگە لايىق ۋەزىپە قويدىلەر.
شەيىخ جاروبكەش ئاڭا تەيىن ئېتىپ،
ۋەخپى ئەۋقاپ ھەم ئاڭا تەيىن ئېتىپ،
خانىقا غە كەلدىلەر پىرۇ-جاۋان،
جەم بولۇپ ئاندا مۆھەببى خانىدان.
زىكرى ئىللەللانى تەلقىن قىلىپ،
سۇبھى دەمدە قول ئاچىپ ئامىن قىلىپ،

ھەلقە ئىچرە نەبھى ئىسپات ئەتتىلەر،
تەگرىغە يىغلاپ مۇناجات ئەتتىلەر.
ھەق رىزاسىدىن ئۆزىن ئەيلەپ پىنا ھ،
زىكرى تەسبىھى زەلەمنا زەببەنا.
روتبە ئىچرە بارچەدىن ھەم سەربەلەند،
ھەم سولۇك ئىچرە تەرىقى نەقشەبەند.
تاكى بۇلغۇنچە بۇ دۇنيادىن ئەدەم،
قويىدى پىرزون شەرىئەتدىن قەدەم،
ئۆمرى خورشىدى ئەجەل شام ئەيلىدى،
سۇبھىنى ماتەم سىيا پام ئەيلىدى.
جەم بولۇپ ئاندا خالايىق پەۋج - پەۋج،
يىغلىشىپ ئەلنىڭ سىرىشكى ئوردى مەۋج.
تۇشتى ئالەمگە ئاجايىپ ماجىرا
خەلق ماتەمدىن ھەمەكەيدى قارا.
شاھ باشلىق جۇملە قىلدىلەر نامازى
خاھى ئالىم، خاھى بولسۇن ئەھلى راز.
ئاستان ئالدا مەدپۇن ئەيلىدى،
قەبرىنى ھەق نۇرى مەمنۇن ئەيلىدى.
ھەزرەتى پىرنىم ئاياغىغە تۇۋاش،
ئەيلەكىم ياندا شتى ئاي بىرلە قوياش.
جەم ئولۇپ بىر ئاستانىدا ئىككى تەن،
شىرى غەرران بىرلە ئاھويى خوتەن.
قالدى بىر زاتى شەرىف ئەۋلادىدىن،
بىر نەپەس غاپىل ئەمەس ھەق يادىدىن.
ئاتلىرى چىپىپ خوجام ئاۋازەلىك،
تاپتى ھەر مىسكىن ئۇلاردىن تازەلىك.
ھەم شەرىئەت يولىدا ئاراستە،
ھەم تەرىقەت ئىچرە ئول پىراستە.
ئۆتكەرىبان ئۆمرىنى مېھمان بىلە،
خىزمەتى مېھمانىنى ئەيلەپ جان بىلە.
ئۆمرى خۇبلۇقتا ئۆتۈپ - ئۆتمەي ئەبەس،
بىر نەزەر ئاپقانلاردىن خالى ئەمەس.
ئەللىك-ئاتمىشغە يېتىشتى ياشلىرى،
ئاقىبەت ئىمان ئۇلۇپ يولداشلىرى.
ئول ھەم ئەتتى بۇ دۇنيادىن سەپەر،
روھى جەننەت باغىدا تاپتى مەقەر.
بەس ئۇلەردىن سۆگرە كىم مۇسا غوجام،
ئولتۇرۇپ سەججادە دە قايىم ماقام.
قول قويۇپ خىزمەتلىرىدە نەچچە تەن،
ھاجەت ئەھلى ئىشىكنى ئەيلەپ ۋەتەن.
ھەلقە ئىچرە ئولتۇرۇپ نەچچە مۇرىد،
ھەر بىرى ئەردى ھىدايەتكە كىلىد.
چەكتى دائىم زىكرىنى ئەللاھۇللاتى،
يولغا سېلىپ نەچچە يۈز گۇمراھلىنى.
شاھلەر خىزمەتلىرىدە ئەردى قۇل،
شاھ دىمە بەلكى ئەيغىل چىرۇ گول.
ئۆتتى نەچچە يىل ئۇشۇل مەنۋالىدە،
تاپمايىن تەغىرى ماھى سالىدە.
دۇنيادىن ئول ھەم غەرىمەت ئەيلىدى،
ئالەمى باقىغە رىھلەت ئەيلىدى.
زاتى ئالى بۇ جاھاندىن بولدى دۇر،
قىلدى ئاندىن سوڭ بارات خوجام زوھور.
خانىقادە بولدىلەر مەسنەد نەشىن،
ئول ھەم ئەتتى ماتە قەددەملەر ئىشىن.
ياندا ئەسھابلەر جەمئى ئولدىلەر،
بارچە پەرۋانە ئوزى شەمئى ئولدىلەر.
كېچىلەردە يىغلار ئەردى شەمئى ۋار،
ئاخىرەت ئەندىشىسىدىن زار - زار.
سوپىلەرغە كۆپ ناۋاز شىلەر قىلىپ،
ئۆتتى دۇنيادىن ئەجەپ ئىشلەر قىلىپ.
چۈنكى ئاندىن سوڭ مەھەممەتشاھ خوجام،
مەسنەدى ئالدا كىرگۈزدى قىيام.
بەردى ھەق ئەجدادىنىڭ ئورنىدا جاي،
مېھرى پىنھان بولدى گويا چىقتى ئاي.
بى ناۋالەرنى تاپىپ ئەيلەپ كەرەم،
مەتەكىپلەر بولسە بەزلى ئەيلەپ دەرەم،
ھەلقە ئىچرە كۈندە سۆھبەت ئەيلەمەك،
خەلق ئارا ۋەز نەسىھەت ئەيلەمەك.
نەچچە يىل تۇرئاغاز ئەيلىدى،
روھى ئۆز جايىغا پەرۋاز ئەيلىدى.
چۈن ئەزىز خەلپەم كىلىپ ئاندىن كېيىن،

خانىقادا بولدىلەر مەسنەد نەشىن.
ئالىمى مەنىا ئارا ماھىر ئىدى،
ھەم كارامەت ئىشلىرى زاھىر ئىدى.
مەرتىپەت دەرياسىدا ئەردى نەھەڭ،
ئالدىدا شاھۇ قەلەندەر ئەردى تەڭ.
ئەردىلەر ئۆز ئەسرىدە قۇتبى زامان،
خىزمىتىنى پەخرى ئېتىپ شاھۇ جاھان.
بىر نەچچە مۇددەتتىن ئول ساھىپ كامال،
ئەيلىدى دارىل باقاغە ئىنتىقال.
چۇن ھەسەن خەلپەم جاھانغا بولدى پاش،
يورۇتۇپ ئالەمنى ئانداغكى قۇياش.
شوھرىتى ئالەمغە ئەپشا ئەيلىدى،
شەيخلىق رەسمىنى بەرجا ئەيلىدى.
خانىقادا روز شەپ داش قاينىتىپ،
ھەر كۈنى شورپا بىلەن ئاش قاينىتىپ.
كارى دايىم ئەلنى مېھمان ئەيلىمەك.
خەلقلەرغە خەيرى ئىھسان ئەيلىمەك.
ھەلقەدە ئەلگە بېرور ئەردى سەبەق،
بەزمى ئىچرە پادىشاغا ھەم تەبەق.
گاھى دەرۋىشلەر بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ،
گاھى ئالىملەر بىلە ئىلپەت بولۇپ.
گاھىسەھرانى قىلىبان ئىختىيار،
گاھىدەشتى ئىچرە قىلۇر ئەردى شىكار.
ھەم ساخاۋەت ئىچرە ھاتەم بەندەسى.
تۆھمەتەن ھىممەت ئارا شەرمەندىسى.
دۆۋلىتىدىن شاھلەر قىلۇر ئەردى ھەۋەس،
سىم زەر ئالدىدا گويا خارۇ خەس.
مۇددەتى بۇ يەڭلىغ ئۆتكەردى جاھان،
ئۆمرى باغى ئاقىبەت بولدى خازان.
بار ئىدى پەرزەندىكىم كەلشامىلىق،
خەلق ئارا ئەمەت خەلىپەم ناملىق.
ئىلتىپات ئەيلەپ خۇداۋەندى كىرىم،
مەنسەپى ئالىدا قىلدى مۇستەقىم.
شەيخلىققە ئېنى مۇمتاز ئەيلىدى،
ئاسىتانى ئىچرە سەر ئەپراز ئەيلىدي.
تۇردىلەر ئەسھاپ بىلكۆل ياندە،
جۇملە بولدىلەر ئىنىڭ پەرماندە.
ئۆرلەدى ئانەن پائانەن ئىززىتى،
شەھەر سەھرالارنى تۇتتى شۆھرىتى.
ئالەم ئەھلى ئانچە ئەيلەپ ئىھتىرام،
جۇملە ئالەمغە بولۇپ مەقبۇل ئام.
نەچچە يەردە ھويلا باغۇ بوستان،
بەرگۇسى ھەر بىرىسى جەننەتتىن نىشان.
قايسىغە مەيلى ئەتسە ئول ئازادەۋەش،
ئەزىم ئېتىپ كۆڭلىنى ئەيلەر ئىدى خوش.
كى شىكار ئەتمەك تەمەننا ئەيلىبان.
گاھ سەھرانى تاماشا ئەيلىبان.
قايسى ئىشنى كۆڭلى ئەيلەر ئىلتىماس،
قىلدىلەر ئانداغ ئالا ھازەلقىياس.
با ۋۇجۇدى مۇنچە دۆلەت بىرلە ئول،
ئاخىرەت ئەندىشەسىغە تاپتى يول.
پەيزى ھەق كۆڭلىنى پىر نۇر ئەيلىدى،
پىرلىق مۇشكىنى كاپۇر ئەيلىدى.
بىلدىكىم دۇنيا ئىشى بىھۆدەدۇر،
كىم ئۆلۈمنىڭ خەۋپىدىن ئاسۇ دەدۇر.
ئاھۇ كىم ھۆكمى قازا مۇتلەق ئېرور،
جۇملەزى جانغە ئۆلۈم بەر ھەق ئېرور.
پەقىر ئىلى بولسۇن ۋەگەر ئەھلى غىنا،
قالمدى ئاخىر پانا بولماي يانا.
كىمكى كەلمىش ئاقىبەت بارغۇسىدۇر ،
كوكسىنى تىغ ئەجەل يارغۇسىدۇر .
كار دۇنيانى تەسەۋۋۇر ئەيلىدى ،
ئۆمرى ئۇقبانى تەپەككۇر ئەيلىدى.
بۇلدىلەر تەمىر ئىتەرگە مۇشتەغىل،
قەسرىكىم بۇئاستا نىغە مۇتتەسىل .
ئەيلەسەم دارىلباقاغە ئەزمە رامە ،
ناتاۋان جىسمىمغە بولسۇن دەپىنگاھ.
دوست يارانلەر زىيارەت ئەيلەسۇن،
قارىلەر ئاندا تىلاۋەت ئەيلەسۇن .
مەقبىرىستانلىق بىنا قىلدۇردىلەر .

تەڭرىگە شۈكرى سانا قىلدۇردىلەر .
گۈمبە زوبىر چەھرە ئايۋانچاق ئاڭا،
لاجۇدى كاشەدىن پەشتاق ئاڭا .
ھەر تەرەپتە تۆرپە ـ تۆرپە كۈڭگىرە.
رەڭدىكيۇ ـ رەڭدىكيۇ پەنجىرە.
ھەرستۇنى بىر ـ بىرىدىن ئۇستوار .
سەقەپ دىۋارى ھەمە نەقشى نىگار .
مەنزىلىدۇركىم ئاجايىپ خوش ھاۋا ،
ئاندا كىرسە جان قۇشى ئەيلەر ناۋا .
خالىقا قىلغىل ئىنىڭ ئومرىن ئۇزۇن ،
دەۋلەتىن دۇنيادا قىل مۇندىن پوزۇن.
يارەب ئۆز ئەسرارىڭگە گاھ قىل ،
ئۆلسە ئىمانىنى ئاڭا ھەمرا قىل .
سورىسا گەرتارىخىنى ھەم سالىنى،
بىرمىڭ ئۈچيۈز ئون بىرو تاۋۇق يىلى.
چۈن ئۆلەردىن قالدى ئىككى نەۋناھال،
ھەر بىرىسى پەزلىدە ساھىپ كامال .
چوڭلىرىنىڭ ئىسمى ئەمرىللا خوجام،
مەدەنى ئىلمى ئەمەل ساھىپ كەرەم.
رىغبەتەن تەرك ئەتتىلەر جاھى جالال ،
قال ھال شۇغۇل ئىتەرلەر ماھى سال.
كۆردى دۇنيابى ساباد بىمادار .
غەيرى ھەقنى تەرك ئېتىپ بوكامىكار.
كۆركۈزۈپ دايىم ئىبادەتتە قىيام ،
كۆشەئى غىزلەتتە دورلەر سۇبھى شام .
روزى شەب ھەققە قىلىپ زارى خوشۇ ،
جانىبى ئۇقبا سارى ئەيلەپ روجۇ.
پەيزى ھەقتىن ھەم يېتىپ شايەد كىشىش،
بىر نەپەس غاپىل ئەمەستۇر يازۇـقىش.
بىرلەرى ئىسمى ھىدايەتخان ئىدى ،
مەرىپەت سىزلەر تىنىڭگە جان ئىدى .
قىبلە گاھى ئورنىغا قايىم ماقام ،
شەيخىلىق توردە بىھەد با نىـزام .
دەخمەئى شاھانە ئەيلەپ ئۇستۇۋار ،
خىسرۇۋانە مەنزىلونەقشى نىگار .
دەرگەھى پىرنى گۇلۇستان ئەتتىلەر،
مەدرىسە يەڭلىغ بىھىشتان ئەتتىلەر.
خوش ھاۋالىغدا بولۇپ باغى ئىرەم،
چۈن ئەسىب رەھمەت نەسىمىدەمبەدەم.
ئاپىرىن ئەيلەپ ئاڭا شاھۇـگادا،
ئاش ناندىن سەير ئۆلۈپ ھەربى ناۋا.
بۇسۇپەت ئەۋساپى قىلسام ۋەسپى كۆپ،
سۆز مەتتول بولسا ئەرمەس ئانچە كۆپ.
چۈن بۇ يەردە ئەيلىدىم سۆزنى تامام،
مۇختە سەر قىلدىم كالامىم ۋەسسەلام .

نەشرگە تەييارلىغۇچى : سۇزۇك ،
ئومەر ئىسمايىل

ئەسەردە ئۇچرايدىغان تىرمىنلەرگە ئىزاھات.

(1) ئەكرە مۇلئەكرەم ـ سەخىيلەرنىڭ سەخىيسى (2) جۇد ـ ساخاۋەت مەنىسىدە (3) گەنجى پىنھان ـ يوشۇرۇن خەزىنە ، ئالىتۇن كۈمۈش. (4) ئەرش، كورسى ـ دىنى كىتاپلەردا خۇدا تەرەپىدىن ئاسماندا يارىتىلغان قەسرى ئالى ۋە جاھاز دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئەرش ئۈستۈن دەرىكتۇر، ئاسماندىن كىنايە (5) تەھتى پەرش ـ تەھتەس سارادىن كىنايە ـ دۇنيادىكى تېگى ـ يەرنىڭ ئاستى (6) كرڭگو ـ ئەقىل ھۇشىدىن ئايرىلىپ قالماق ، لال بولۇپ قالماق (7) شىشە پوش ـ شىشە بىلەن يېپىلغان ، بۇ يەردە مۇز تۇتقاندىن كىنايە (8) ھاباب ـ بۇ يەردە ماۋجۇ ـ دىيىت دەرياسىدىن بىر تامچا ، ياكى كىچىك كىنە بىر پارچە دېمەكچى (9) رويى ئالىم ـ ئالەم يۈزى (10) دەشت ـ پەيغەمبەرلەرگە بولغان خاس ماختاش. (11) سەرۋەرى ـ باشلىغى (12) ساھىبى مىراج ـ مىراج قىلغۇچى دېگەن مەنىدە بولۇپ، دىنى راۋايەتلەرگە كورە مەھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئاسمانغا چىقىپ سەيرى قىلمىقى (13) ئەيىن ـ كوز (14) مىل ـ بۇ يەردە كەلتۈرۈلگەن مىل ـ كوزنى كورمەيدىغان قىلىۋېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نەرسە

(15) ئانان - چولۋۇر (16) لات. مانات - بۇتلەرنىڭ ئىسمى (17) سەبز ھازار - يۈزمىڭ (18) مەنقۇبەت - چار يارغا مەخسۇس بولغان ئالقىش (19) قايىپ - ئورۇنباسار (20) بەندە-ئاندىن كېيىن دىگەن مەنىدە (21) زەھى-يەكمۇ دىگەن مەنىدە (22) ئاب - سۇ (23) ھەدەۋى زۇلپىقار - زۇلپىقار ئىسىملىك قىلىچنىڭ ئىگىسى (24) شاھى مەردان - مەردلەرنىڭ شاھى (25) دۇلدۇل سىۋار - دۇلدۇلغا مىنگەن دىگەن مەنىدە (26) زەلىل - خار مەنىسىدە (27) سۇبھى شام - تاڭ ۋە ئاخشام (28) ئاغاز - سوزنى باشلاش - (29) مورۇ-مار - چۈمۈلە ۋە يىلان (30) ئىمەمەنىيەت - تىنىچلىق - (31) بىنەسى - تىۋلا ، كېسوپ (32) مەسنەد - تەخت، ئورۇن (33) توربوت - گور (34) بى بونياد - قومورۇپ تاشلاش. (35) غالدان سىرىن - 1745 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى) ئاغرىپ ئۆلگەن جوڭغار قەبىلەسىنىڭ باشلىقى غالدان سىرىن نى كوزدە تۇتىدۇ. (36) گولگون قابا - گۈلدەك ياسانغانلار ، كىيىنگەن . (37) ساغىر - پىيالە . (38) بەھىرىل ئىنساپ - دەريايى ئەسەپ. (39) شەجەرە توسسادات - سەيدىلىق دەرەخ. (40) خاتەمەن نەبى-ئىنىڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر . (41) سىمۇ - زەر - كۈمۈش ۋە ئالتۇن. (42) مەردى كالان - چوڭ ئادەم (43) گوپتار - سوز (44) ئەدەم - يوق-لۇق - (45) دارىلقارار - بىرىپ توختايدىغان ئورۇن (46) جەزبە - سوزنىڭ ئورامىدىن قارىغاندا ، پىغان تەگ-دى دىگەن مەزمۇندا ئىشلىتىلگەن. (47) ۋاھىدى لارەيىب - خۇدانىڭ بىرلىكىگە شەك يوق دىگەن مەنىدە (48) تۇشەئى تالقان - ئوزۇقلۇق قىلىش ئۇچۇن تالقان ئالماق (49) ئابىلە - يول يۈرۈپ پۇت قاپىرتىش. (50) جوي-ئىرىق (51) شەھنە - جىيەكچى (52) دوزۋار - ئوغرىدەك . (53) سەگگى سار - چالما گىزەك (54) ئەسەس - كوچا مۇھاپىزەتچىسى (55) ئەزم - بىر ياققا بارماق

نەۋ باھار ئەييامى كەلدى ئەزم گۈلشەن ئەيلەدىم،
كوزلەرىمنى گۈل جامالى بىرلە رۇشەن ئەيلەدىم،

(56) تورپە - غاھايەتى (57) مىرزا ئۇلۇغ - پادىشا مىرزا ئۇلۇغبەگ كوزدە تۇتۇلغان. (58) ھىين - ۋاقىت - چاغ - (59) ئوتاغ - تۇرۇشلۇق ئوي - جاي (60) ماسەۋا - دۇنيالىق، دۇنيانىڭ ئىش - كۈشلىرى

ۋاپا كورمەي جاھاندىن ئوزنى تەركى ماسەۋا قىلدىم.
كىچىپ ئوي خانماندىن غارۇ - ئوڭگورلەرنى جا قىلدىم.

(61) مەھتاب - ئالى يولىۋرۇغى - (62) لاجەرەم - گەپنىڭ قىسقىسى (63) ئاللام - چوڭ ئالىم (64) ئىس-تىغراق - مەستلىك ، بىھوش بولۇش (65) يوقسۇل - سالتاڭ (66) نىم شەپ - يېرىم كېچە (67) ئىسپى روز - چۈش ۋاقتى - (68) تەركەش - يا ، ئوقيا ۋە ئۇنىڭ لازىملىق نەرسىلىرى (69) پەر توپچىيان - شوئلەچىچىش (70) لىجام - ئۇگەن (71) قۇرس - ئارپا نېنى. (72) ئەھمەد ياسىۋى - ياسىۋىلىك مەشھۇر ئىشان - قۇلھاجى ئەھمەد كوزدە تۇتۇلىدۇ. (73) قۇلزەم - دەريانىڭ ئىسمى (74) كەشتى بان - كېمىچى (75) سەد - قەل - دىل ، سىر . (76) مەركەپ - مىنىدىغان ئۇلاغ (77) دەرمىيان - ئوتتۇرىغا سېلىش (78) ئالىمان - ئالىملەر (79) ھادى راھ - ھىدايەت يولىنى كورسەتكۈچى (80) مەرقەد - قەۋرە (81) شەبدار - كېچە ئۇخلى-مايدىغان كىشى (82) سەئوە - كىچىك بىر پەررەندە (83) شەھباز - قارچىغا (84) بونەسىرى ۋەلى - ئابۇ نەسىر سامانى كوزدە تۇتۇلىدۇ (85) كەرەم بەخشى - سەخى. (86) خاتا پوش - خاتانى ياپقۇچى (87) مەد-يەئىل - ئۇيالماق، خىجىل بولماق (88) جارۇپكەش - مازار، خانىقالاردە خىزمەت قىلىدىغان ئادەم (89) تىە-ۋەججۇھ - تىكىلىپ يۈز كەلتۇرۇش. (90) زەمزەم - ئوي ، خىيال (91) نەمەك - توز (92) دەريايى شور - قى-زىل دېڭىز (93) سالىيھا - يىللەر (94) تورپە تولغەيىن - كوز يۇمۇپ ئاچقۇچى (95) قابىزول ئەرۋاھ - ئەزرا-ئىل. (96) تىپلە - گودەك. كىچىك بالا (97) بەرنا - ياش (98) كەپەك - كەكلىك . (99) كوس - ناغرا (100) موسەللا - تەيەممۇم (101) تەبلە چوپ - ناغرانىڭ چوكىسى. (102) سور ئىسرا پىل - ئىسرا پىل نامىلىق پەرىشتەنىڭ جانلارنى سولاپ ساقلايدىغان ئەسۋابى . دىنى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا قىيامەت كۈنى جانلارنى قويۇپ بە-رىدىكەن ، جان ئىسلى تەنگە كىرىپ ھەممە تىرىلىدۇ دىيىلىدۇ . (103) راھا - بوش قويۇۋېتىش ، بوشىتىش (104) ئاھى سەرد - سوغۇق ئاھ. (105) ھىجاب - پەردە (106) ئەنبەر - بۇلۇت (107) سەمبەر - مەۋە ؟

(108) دىگى باياۋان - بىياۋان قۇملىرى. (109) پىرىيادەرس - پەرىيادنى ئاڭلىغۇچى. (110) ئۇشتۇر ساۋار قوگە ئۇستىگە مىنگەن كىشى. (111) هاۋا كەرم - هاۋانىڭ قىززىشى. (112) هاتەپ - غەيىپ

كەلدى هاتەپتىن نىدايى ئى كىشى هوشيار بول!
ئىنچ موراننىڭ يادەسىنى ئال قەدەمگە يىيار بول!

(113) دىلگىر - كۆڭلى خاپىلانغان. (114) سۇبھى خىز - سەھەر تۇرىدىغان كىشى. (115) خەيرۇلبەلار - ياخشى جاي، ياخشى شەھەر مەنىسىدە. (116) هاسانىڭ شانە قىلمىقى - هاسانىڭ كوكەرمىكى. (117) بەرق باد - چاقماق - شامال (118) كانجوت - جاي ئىسمى (119) داۋر - جاي ئىسمى. (120) بارەها - ھەممىشە. (121) قىتئەئى ئابى زەمىن - بىر پارچە يەر سۇ. (122) سەپەنج - سەللە (123) بىيىم - قورقۇش (124) روزى دەراز - ئۇزۇن كۈن. (125) موشام - دىماغ. (126) خارەستان - تىزناپ دەرياسى (127) ئايىنەبەند - شەھەرنى بايرام تۈسىدە كىرگۈزۈش. بېزەش، گوياكى، ئايىنەك هالغا ئەكىلىش. (128) موھتەشەم - ھەشەمەتلىك. (129) جوبە - بە جوشىن — بۇرۇنقى زاماندا ئۇرۇش ئۈستىدە قىلىچ، ئوقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كىيىلىدىغان ھەربى كىيىملەر. (130) كىرپە - مۈشۈك. (131) باڭگى بەلەند - بەلەند ئاۋاز، ۋاقىراش. (132) زەررىن قابا - ئالتۇن كىيىملىك.

كوردىلەر جايى چۈشۈپتۇر خوش هاۋا،
خانىقا ئەيدىلەركى، ئى زەررىن قابا

(133) قەسەبە - شەھەر. (134) ۋاراق - سەھىپە. (135) ئالەمى بالا - يۇقۇرقى ئالەم، ئۇدۇنيا. (136) مەردۇ - زەك، ئەر ئىيال. (137) مەرك - ئۆلۈم. (138) رەمەل - ئۇستىگە قۇرئان قويۇپ ئوقۇلىدىغان بىر ئەسۋاپ. (139) مەدپۇن - دەپنە قىلىش، كومۇش. (140) رۇقبە - مەرتىۋە، مۇقام. (141) تەرىقى نەقشبەند - تەسەۋۋۇپتىكى (سوپىلىقتىكى) نەقشبەندىيە سۇلكى. سوپىلەرنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ سولۇكنى قوللىنىدۇ. نەقشبەندىيە، بۇخارادا ئۆتكەن باھاۋىددىن نەقىش بەندنى كورسۇتىدۇ. (142) سىيە پام - قارا رەڭلىك. (143) سەرەشىك - كۆز يېشى. (144) كىلكى - قەلەم.

كىلكىنى بەرسەڭ ئەگەر غەددارگە،
كۆندە يۈز مەنسۇرنى ئاسقاي دارگە،

مەھبۇبۇل قۇلۇپ

ئەلشىر ناۋايى

تەھرىردىن: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» («كۆڭۈللەر سۆيگۈسى») ـ ناۋايىنىڭ پەلسەپە، ئەخلاق، ئىلمى قاراشلىرىنى بايان قىلغۇچى نەسرى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 905 ـ يىلى مىلادى (1500 ـ يىلى) يېزىلغان.

يازغۇچى بۇ ئەسەرىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالى، ھەرخىل ھۈنەر، كەسپ، پادىشالارنىڭ خۇي ـ پەيلى قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا پۈتۈن ئۆمۈر بويى ھاسىل قىلغان تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، ئىلمى نۇقتىدىن تۇرۇپ بايان قىلىدۇ.

ئەسەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن قىرىق بىر باپ 3 قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسىمدا، يازغۇچى ھەرخىل ئىجتىمائى تەبىقىلەرنىڭ، ھۈنەرۋەن، كەسپ ئەھلىلىرىنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان ئورنى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. شاھ، ۋەزىر، قازى، سودىگەر، ئەمەلدار ۋە باشقىلارنى قاتتىق تەنقىت قىلىپ، ئۇلارنى ئادالەت ۋە ئىنساپقا چاقىرىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمى ئەخلاق، تەلىم ـ تەربىيە مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، يازغۇچى بۇ قىسىمدا ئەدەپ، سېخىلىق، ساداقەت ۋە باشقا مەسىلىلەر ئۈستىدە چوڭقۇر پىكىر ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ.

ئۈچىنچى قىسمى كىچىك تەلىمى ھېكايىلار ۋە ماقال ـ تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا يازغۇچى مەلۇم قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق بەلگىلىك قائىدە ـ داۋلىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەسەر ـــ يازغۇچىنىڭ مېھنەت ئەھلىگە بولغان كۆز قارىشىنىڭ ئېنىق، مۇھەببىتىنىڭ يۈكسەكلىگى بىلەن بەلگىلىك رىئاللىقى ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىكى بەزى

مەسىلىلەر دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن دىنى نۇقتىىدىن تۇرۇپ ئىزاھلانغان ۋە چۈ-شەندۈرۈلگەن . ئۇ گەرچە ئەسەرنىڭ تۈپ ئىدىيىسىگە قىلچە نۇقسان يەتكۈزەلمىسىمۇ، بە-راق سەل قاراشقا بولمايدۇ .

بىز يولداش ئابدىرىھىم توختى نەشرگە تەييارلىغان « مەھبۇبۇل قۇلۇپ» نىڭ ئەينى نۇسقىسىنى بەردۇق . كىتاپخانلارنىڭ پايدىلىنىش جەريانىدا پارتىيىمىزنىڭ مەدەنى مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش پىرىنسىپى بويىچە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمىز .

ئاللاغا مەدھىيە ۋەرە سۈل ئەلەيھىسالامغا دۇئا ھەم سالام يوللىغاندىن كېيىن، ئەلىشىر-پۇقرالارنىڭ گادايى ، تەخەللۇسى ناۋايى مۇنداق بايان قىلىدۇ : ①

بۇ خاكسار، پەرىشان ھاياتىمدا ياشلىق دەۋرىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ، قېرىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە تۈرلۈك ۋەقە ۋە ھادىسەلەردىن ، زامانىنىڭ خىلمۇ- خىل پىتنە ئەنگىزلىرىدىن، زامانىنىڭ خىلمۇ ـ خىللىقىدىن ئۆزۈن زامانلار تۈرلۈك مۇشەققەتلىك يىللارنى بېسىپ ئۆتتۈم . ھەر خىل يوللاردا يۈگۈردۈم ، ياخشى ۋە يامانلار سۆھبىتىدە بولدۇم. گاھ خارلىق كۆچىلىرىدا نالە ـ پىغان چەكتىم . گاھ ئىززەت ۋە بايلىق بوستانىدا سورۇنلار تۈزدۈم .

مەسنەۋى:

گەھى تاپتىم پەلەكتىن ناتوۋانلىق ،
بەيى كۆردۈم زاماندىن كامرانلىق .

(بەزى زاماندىن بىچارىلىقنى كۆردوم. كۆپ قېتىم بەختكە ئېرىشتىم) .

بەسى ئىسسىق ـ ساۋۇق كۆردۈم زاماندا ،
بەسى ئاچچىق ـ چۈچۈك تاپتىم جاھاندا .

(نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى كۆردۈم ۋە نۇرغۇن ئاچچىق چۈچۈكلەرنى تېتىدىم).

بىچارە، ناتىۋان كۆڭلەردە ئىلىم مەدرىسەلىرىدە ۋە ئالىملار مەجلىسلىرىدە بولۇپ، كۆزۈمنى ئىلىم نۇرى بىلەن يورۇتتۇم . گاھا تەقۋادار مەسچىتلىرىدە تەقۋادارلارنىڭ قەدىمى يەتكەن يەرگە يۈزۈمنى قويدۇم ۋە سەجدەنىڭ كۆپلىكىدىن پىشانەمنىڭ تېرىسىنى سۈيدۇم . گاھا سوپىلارنىڭ خانىقاسىدىكى ئېرىقىغا سۇ قۇيدۇم . گاھا مەيخانا ساقىلىنى بىلەن ئابرۇيى تاپتىم . گاھا

---

① مۇقەددىمىنىڭ باش قىسمىدىن ئازراق قىسقارتىلدى.

...س تەبىئەتلىك كىشىلەر ئارىسىدا خارلىق ۋە گاھا خارلار ئارىسىدا بى ئېتىۋارلىق تارتتىم .
...ھا ئىشق- مۇھەببەت يولىدا بىباكلىق (ئەدەپسىزلىك) يۈز بەردى. گاھا پەرى يۈزلۈك گۈزەللەر
...ەستىدىن ھالاكەتكە يېقىنلاشتىم . گاھا جۇنۇنلۇق مەھەللىسىدە بۇ ناكاسلەر بوينۇمغا نەيزە ئۇر-
...ى . ئۇششاق باللار بېشىمغا تاش ياغدۇردى . گاھا ئۆز شەھرىم ئەلى زۇلمىدىن شەھەرنى
...شلاپ غېرىپ ۋە مۇساپىر بولدۇم . غېرىپ ، بىچارىلەرگە قوشۇلدۇم. گاھا تاغلارنىڭ بېشى ئارام-
...ا ھەم بولدى . گاھا سەھرانىڭ ئىچىگى پاناھىم بولدى . گاھا بۇ قاتتىقچىلىقتىن يۇرتنى تاش-
...پ كىشى كۆرمەيدىغان بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا بولدۇم . گاھا غېرىپلىقتا كېسەل بولۇپ ، غېرىپلار
...ارىسىدا خار بولدۇم . گاھا ئېزىزلار سۆھبىتى ۋە خىزمىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ، سۆزۈمنىڭ
...ەسىرىنى كۆردۈم.

رۇبائىي

گەردون ماڭا گەھ جاپا ۋە دونلۇق قىلدى ،
بەختىم كەبى ھەر ئىشتا زەبونلۇق قىلدى .
گەھ كام سىرى رەھنە مۇنلۇق قىلدى ،
ئەلقىسسە بەسسى بۇقەلمۇنلۇق قىلدى .

(پەلەك ماڭا گاھا جاپا سالدى ۋە پەسلىك قىلدى. بەختىمدەك ماڭا يامانلىق قىلدى ، گاھا
بەخت ئىپپەشقا يولباشچىلىق قىلدى . دەمەككى : تولىمۇ رەڭۋازلىق قىلدى).
ئەمما بەختلىك چاغلاردا خەلقنىڭ تەلىۋى، بىسىمى ئاستىدا گاھ مەنسەپدە ئولتۇردۇم .
ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدە خىزمەت قىلدىم. گاھا پادىشاھقا يېقىن بولدۇم . ئۆتكۈر كۆزلۈك خەلققە
ئۆزۈمنى كۆرسەتتىم. گاھا ئىززەت-ھۆرمەت ئايۋانىنى ماكان قىلدىم. كاتتىلەرنى مېھمان قىلدىم. گاھا
خۇشاللىق بېغىدا بەزمە قۇردۇم. ساقى ۋە سازەندىلەرنىڭ بەزمى ھەمسازلىرىدىن بەھرە ئالدىم.
گاھا پادىشالىق تالاش - تارتىشلىرىدا ئارىلا كىردىم. تالاش - تارتىشلارنى ھەل قىلماق بولدۇم.
گاھا سوقۇش مەيدانىغا چۈشتۈم ، جاھىللىق ۋە نادانلىق تۆھمىتىنى بوينۇمغا ئالدىم . گاھا ياخ-
شى ئىش قىلغۇچى كىشىلەر بىلەن بىللە بولۇپ ھەر خىل ئۇنۇملۇك يەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردۈم.
يولۇۋچىلارغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن كۆۋرۈك سېلىپ، ئۆتەڭ ۋە سارايلارنى ياسىدىم .

بېيت

دىماغىمغا توشۇبان كۆپ تەسەۋۋۇر پىندار،
ئۆزۈمنى جاھ ئۇلۇغلۇقدا ئەيلىدىم ئىزھار.

(ئۆز كاللامدا ئۆزۈمنى چوڭ چاغلاپ ، مەنسەپدە ئۆزۈمنى ئاشكارا قىلدىم) .
يۇقۇرىدىكى كىرىش سۆزلەرنى بايان قىلىشتىن مەقسىدىم :
ھەر كويلاردا يۈرۈپتىمەن ، ھەر خىل كىشىلەر بىلەن بىللە بولۇپتىمەن ، ياخشى ۋە يامان-
لارنىڭ ئىشلىرىنى كۆرۈپتىمەن ، ياخشى ۋە يامانلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەجرىبە قىلىپتىمەن ،
ياخشى ۋە يامانلىقنىڭ تاتلىقى ، ئاچچىقىنى تېتىپتىمەن . ياخشى كىشىلەرنىڭ ياخشىلىقىنى ، نا-

مەرتلەرنىڭ ياماننلىقىنى كۆڭلۈم تونۇپتۇ . بەزى كىشىلەر بۇنداق ھاللاردىن خەۋەرسىز. چۈنكى ئۇلار ياخشى ۋە ياماىلاردىن تەسىرلەنمىگەن .

نەزىم

نە بىلگەي ئۆل كىشىكىم شەھدۇ مەيىنى تاتماپدۇر ،
كى ھىجىر ۋەسىل گەبى ئۆل چۇچۇكدۇر بۇ ئاچچىق .
بىلۇر زەلىل مۇساپىركى پويە ئەيلەردە ،
قۇم ئانىڭ ئالىدە يۇمشاق ۋە خارەدۇر قاتتىق .

(شەكەر بىلەن مەينى ئىچىپ كۆرمىگەن كىشى ۋەسىل بىلەن ئايرىلىشتەك ئاچچىق- تاتلىقلىقنى بىلمەيدۇ . مۇساپىر يول ماڭغاندا قۇمنىڭ يۇمشاقلىقىنى، تاشنىڭ قاتتىقلىقىنى چۇڭقۇر ھېس قىلىدۇ.) بىر خىل ھالەتلەرنى دوستلارغا بىلدۇرۇشنى لازىم تاپتىم . چۈنكى ئۇلار ھەر تائىپە ۋە ھەر تەبىقە كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن ۋاقىپ بولسۇن ، يامانلارنىڭ سۆھبىتىدىن ساقلانسۇن ، كۆرگەنلا كىشىگە سىر ئېيتمىسۇن ، شەيتاننىڭ ھىلە - مىكرىدىن زىيان كۆرمىسۇن، مېنىڭ بۇ تەجرىبىلىرىمدىن پايدىلانسۇن دېدىم .

بۇ ماقالىمنىڭ خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغانلىقىنى بىلىپ، كىتابقا «مەھبۇب بولىقۇلۇپ» (كۆڭۈلنىڭ سۆيگىنى) دەپ ئات قويدۇم .

كىتاب ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ ، I - قىسىم : كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ، سۆز - ھەركەتلىرى II - قىسىم: ياخشى ئەخلاقلار ۋە ناچار ئەخلاقلار III - قىسىم: بىر قانچە پايدىلىق سۆزلەر .

ئۈمىدىم شۇكى ؛ كىتابخانلار دىققەت ۋە ئېتىۋار بىلەن نەزەر سېلىپ، ھەر قايسى ئۆز پەھىم ئىدراكلىرىغا كۆرە بەھرە ئېلىپ، ئاپتورغا ھەم بىر دۇئا بىلەن بەھرە يەتكۈزۈپ، ئاپتورنىڭ روھىنى بۇ دۇئا بىلەن خوش قىلار .

1 - قىسىم

كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ، سۆز - ھەركەتلىرى
بۇ قىسىم تۆۋەندىكىچە قىرىق پەسىلگە بۆلۈنىدۇ :

1 - پەسىل : ئادالەتلىك پادىشاھلار ،
2 - پەسىل : بەگلەر،
3 - پەسىل : لاياقەتسىز ئورۇنباسارلار،
4 - پەسىل : زالىم نادان ۋە پاسىق پادىشاھلار ،
5 - پەسىل : ۋەزىرلەر ،
6 - پەسىل : باتۇرلۇق توغرىسىدا لاپ ئۇرىدىغان باكار نان خادىملار ،
7 - پەسىل : دىيانەتسىز باشلىقلار،
8 - پەسىل : ياساۋۇللار گۇرۇھى

9 - پەسىل : ياساغلىق قارا ئەسكەرلەر،

10 - پەسىل: پادىشاھ قانداق بولسا، پۇقرا شۇنداق بولىدۇ،

11 - پەسىل: شەيخۇل ئىسلام،

12 - پەسىل: قازىلار،

13 - پەسىل: مۇپتىلار (پەتىۋاچىلەر) پەقىھلار ،

14 - پەسىل : مۇدەررىسلار (دەرس ئۆتكۈچىلەر) ،

15 - پەسىل : تىۋىپلار ،

16 - پەسىل : شائىرلار ،

17 - پەسىل : كاتىپلار،

18 - پەسىل : مۇئەللىملەر ،

19 - پەسىل : ئىماملار،

20 - پەسىل : مەزىنلەر،

21 - پەسىل : ھاپىزلار ،

22 - پەسىل : سازچىلار ،

23 - پەسىل : داستانچىلار ۋە ھىكايىچىلار،

24 - پەسىل : ۋەزچىلار، نەسىھەتچىلار ،

25 - پەسىل : ئاسترونوملار،

26 - پەسىل : سودىگەرلەر،

27 - پەسىل : شەھەر ئۇششاق سودىگەرلىرى ،

28 - پەسىل: بازار ھۈنەرۋەنلىرى،

29 - پەسىل : ھۈنىرىگە يالغان پەداز بەرگۈچىلار ،

30 - پەسىل : پاششەپ ، گۈندىباي، مىرشەپلەر ،

31 - پەسىل : دېخانچىلىق قىلغۇچىلار ،

32 - پەسىل : بىباك يېتىمەكلەر ،

33 - پەسىل : غېرىپلار ۋە غېرىپ بالىلار ،

34 - پەسىل : گادايلار ،

35 - پەسىل : قوشچى ۋە ئوۋچىلار،

36 - پەسىل : ھۆكۈمەت تەربىيىسىنى كۆرۈپ تۇز كورلۇق قىلغان خادىملار ،

37 - پەسىل : ئۆيۋاقلىق بولۇش ۋە خوتۇنلار ،

38 - پەسىل : رىياكار ماشايىخلار ،

39 - پەسىل : خارابات ئەھلى ،

40 - پەسىل : دەرۋىشلار .

(داۋامى بار)

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرېھىم توختى .

نەسىھەتى ئاممە

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى

مۇھەررىردىن : يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ شانلىق پەخرىۋە ئىپتىخارى، بۈيۈك ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ۋە ئەدىب ، ئەرك سۆيەر جەڭچى ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى (ئابدۇقادىر داموللام) نىڭ « ئاقايەت زۇرۇرىيە»، «ئىبادەت ئىسلامىيە » ، «ئىلمى تەجۋىد » ، « ئىلمى ھېساپ » ، « مۇپتاھۇل ئەدەپ » ، « جاۋاھىر ئىيقان » ، « بىدايىتىس سەرپ» ، « بىدايىتىن نەھۋى » قاتارلىق ئەسەرلىرى ئىچىدە ئىجتىمائى ئەھمىيىتى بىر قەدەر يۇقۇرىراق بولغىنى « نەسىھەتى ئاممە » دۇر.

ئاپتۇر بۇ ئەسەرىنى ھىجرىيە 1333 ـ يىلى (مىلادى 1915 ـ يىلى) يازغان. ھىجرىيە 1348 ـ يىلى (مىلادى 1930 ـ يىلى) قەشقەر ئىسلام جەمئىيىتى نەشر قىلغان.

ئەسەردە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغىنى ، ئاپتۇرنىڭ ئىسلام ئەقىدىلىرىدىكى ياخشى ئەمەلنىڭ ئىپادىسى بولغان ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، ئۆيۈشقاقلىق ، ئۆز ـ ئارا ياردەم، بىر-بىرىگە كۆيۈنۈش ، يېڭىلىققا ئىنتىلىش ، ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىش ، ئىنساپ ، ئادالەت، سېخىلىق ، چىداملىق ، ئېغىر ـ بېسىقلىق ...... قا ئوخشاش ئىلغار تەرەپلەرنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ئىسلام ئەقىدىلىرىگە مۇخالىپ كېلىدىغان بارلىق ھادىسىلەرنى چەكلەپ، جەمئىيەت بۇزۇقچىلىقلىرىنى تۈزۈتۈپ ، ئۇنى يېڭىلاشقا ئىنتىلىشتەك ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىدىن ئىبارەت . بۇ نۇقتىلار ۋەتەنپەرۋەر ئەدىب ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس ، شۇنداقلا 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىمۇ بەلگىلىك رېئالىي ئەھمىيەتكە ئىگە .

ۋاھالەنكى، رىسالىدە يۇقارقىدەك بىرقاتار ئىلغار قاراشلار گەۋدىلەنگەندىن باشقا، دىنىي ئەقىداتچىلىقتا دائىر بەزى سەلبىي تەرەپلەرمۇ ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن دەۋر چەكلىمىسىدىن ھاسىل بولغاندۇر. چۈنكى ئاپتور ئۆز قاراشلىرىنى شەرھىيلىگەندە ئىسلام ئەقىداتىدىن قىلچە چەتنىمىگەن ھالدا، ئۇنىڭ قائىدە - پىرىنسىپلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شۇنچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن يول تۇتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئاشۇ خىل قاراشلىرىنىڭمۇ قارشىلىققا ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە قارىغاندا، شائىر ياشىغان دەۋردىكى روھانىيەتچىلىك كەيپىياتىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى رۇشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دىمەك، « نەسىھەتى ئامىمە » دىكى دىنىي ئەقىداتچىلىق - ئاپتورنىڭ ئۆز مۇددىئاسىنى ئىپادىلەشتىكى تون شەكىللىك بىرخىل پورمىسى بولۇپ، ئاساسىي مەقسىدىنىڭ ياخشى ئەخلاق ۋە ئىلىم - مەرىپەت ئارقىلىق قاراڭغۇ زۇلمەت باسقان جەمىيەت قىياپىتىنى يېڭىلاشقا ئىنتىلىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشىمىز لازىم.

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم
مەنىسى : رەھىمدىل، شەپقەتلىك
ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن

مەقسىدىمىزگە كەلسەك،① ئىسلامىيەت ئالىمىنىڭ دانىشمەنلىرى، دىيانەت دۇنياسىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىگە رۇشەن ۋە ئوچۇق بولسۇنكى، ھازىر ھەم كەلگۈسىنىڭ بەخت - سائادىتى، پايدىسى، ئىمان (نىيەت) ۋە ياخشى ئەمەل (ياخشى ئىش) لەرنى قىلىش بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس قانۇنى بولغان قۇرئاننىڭ بىر قانچە يېرىدە ئىمان(نىيەت) نى ياخشى ئەمەل (ياخشى ئىش) بىلەن بىرلەشتۈرۈش ھەققىدە، يەنى نەزىرىيە بىلەن پايدىلىق ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش توغرىسىدا ئالاھىدە ئايەتلەر كەلتۈرۈلگەن.

ھەر قانداق بىر ئەمەل (ئىش) ياخشى نىيەت بىلەن بولمىسا، ئۇ قىلچە پايدا بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى يامان ئاقىۋەتكە گىرىپتار قىلىدۇ. ئىمان (نىيەت) قانچە ياخشى بولغان بىلەن ئۇ، پايدىلىق ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلمىسە كامالەتكە يېتەلمەيدۇ.

بۇ سىرلاردىن ساھابىلارلا ئەمەس ھەتتا مۆتىۋەر پېشقەدەملەر ۋە بۇرۇنقى ئالىملىرىمىزمۇ خەۋەردار بولۇپ، پۈتۈن غەيرەت - شىجائىتىنى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا، ئۇنى باشقىلارغا بىلدۈرۈپ، ئاللانىڭ سۆزلىرىنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇشقا، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا ۋە ئىسلامىيەتنىڭ چاقىرىقلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا سەرپ قىلىشتى (بېغىشلىدى).

ئەنە شۇنداق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ كۆرسەتكەن غەيرەت - شىجائەتلىرى تۈپەيلىدىن مۇقەددەس ئىسلام دىنى پۈتۈن ئالەمگە نۇر چېچىپ، ھەقنى ناھەقتىن ۋە ناھەقنى ھەقتىن ئايرىپ، ئىشىنىڭ ھەقىقىتىنى تامام ئالەمگە ئاشكارا قىلغان.

ئىنتىپاقلىق ، ئىلىم - مەرىپەت ، ئىنساپ ۋە ئادالەت ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ، جەۋرى-
زۇلۇم، ئىختىلاپ، ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ئىلىمسىزلىك (جاھالەتلەر) زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئىس-
لامنىڭ ئابرويى ۋە ھەيۋىتىدىن ئۇنىڭغا خىلاپ ئىش قىلغۇچىلارمۇ ھەيرانلىق ھەم غەم ئەندىشە
ئىچىدە قالغان ئىدى. بۇ بولسىمۇ قۇرئاندا كۆرسىتىلگەن، پەيغەمبىرىمىز ئەينەن يەتكۈزگەن ياخشى
ئەمەللەرنىڭ نەتىجىسى ھەم خاسىيىتىدىندۇر. بىز تۆۋەندە بۇ ياخشى ئەمەللەرنىڭ يوللىرىنى بايان
قىلىشنى توغرا تاپتۇق . دىنى ئىسلامنىڭ يولباشچىسى - قۇرئاندا كۆرسىتىلگەن ياخشى، ئەمەللەر
مۇنۇلار : ئىخلاس (ھەر ئىشنى جان دىل بىلەن ئورۇنلاش) ، پاكىزلىككە رىئايە قىلىش، ئىبا-
دەت (ھەققە بويسۇنۇش) ، ئىنتىپاقلىق ، ئۆيۈشقاقلىق ، نەسىھەت (ئەلگە مەرىپەت قىلماق)،
دوستلۇق ، ئىنساپ ۋە ئادالەت ، كەچۈرۈش ، دىلنى خىيانەت ۋە ئاداۋەتتىن پاك قىلىش، سې-
خىلىق ، ئىسلاھ قىلىش روھى بولۇش (يېڭىلىققا يۈزلىنىش) ، چىدامىلىق ۋە ئېغىر - بېسىق بو-
لۇش ، گۈزەل ئەخلاقى - پەزىلەتكە ئىگە بولۇش ، ئۆز - ئارا كۆيۈنۈش ۋە ياردەم بېرىش ،
ياخشى ئىشلارغا ئىنتىلىش ، ئېھتىياتچان ۋە ئىشەنچلىك بولۇش ، ئىلىم ئۆگىنىش ۋە باشقىلارغا
ئۆگىتىش ، ئىنسانى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرۈش ، باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ، كۆيۈمچانلىق،
ساداقەتلىك ، كەڭ قوللۇق ، ساخاۋەتلىك ، ياخشىلىق ، تەدبىرلىك ، راستچىللىق ، ھەر ئىشنى
توغرا يولىيورۇققا بىنائەن قىلىش ، ياخشى يولغا مېڭىش ، يامان يولدىن قايتىش قاتارلىقلار
ئىسلامىيەتتە بۇيرۇلغان ياخشى ئەمەللەردۇر . ئۆتكەندە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ياخشى ئەمەللەر بار-
لىق ئەھلى ئىسلامغا ئۆزلىشىپ، ھەممە كىشى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى قىلغان . ئىشلار بولسا كىتابىنىڭ،
پەيغەمبەرنىڭ ۋە مۇنەۋۋەر پېشقەدەملەرنىڭ كۆرسەتمىسى ھەم يولىيورۇغى بويىچە بولغان ئىدى.
غەلىبە ۋە يېتەكچىلىكمۇ ئەھلى ئىسلامنىڭ مەخسۇس نەسىۋىسى بولۇپ " ئىززەت - ھۆرمەت تەڭ-
رىگە ، پەيغەمبەرگە ۋە ئۇلارغا سادىق كىشىلەرگە " دېگەن ئايەتنىڭ ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق ئىش
بولغان ئىدى .

فاچانكى ئەھلى ئىسلامنىڭ ئەخلاقلىرى بۇزۇلۇپ، ياخشى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا نوخ-
سان يەتتى . ئىنتىپاقلىق يوقالدى . ھورۇنلۇق ۋە بىكارچىلىقلار، زۇلۇم ۋە خىيانەتچىلىكلەر مەي-
دانغا چىقتى . ئىلىم - مەرىپەت كېمەيدى . پۈتۈن ئەھلى - ئىسلامنىڭ شۆھرىتى يوقۇلۇپ ،خا-
رىزارلىققا يۈزلەندى .

پېشۋالىرىمىزنىڭ ئەخلاقى ۋە ئەسەرلىرى ئۇنتۇلۇپ، خۇراپاتلىق (ئىلىمگە خىلاپ بۇ-
زۇق ئىشلار) باش كۆتەردى . ئىززەت - ئابرويلار قولدىن كەتتى . ئەجنەبىلەر ۋەتىنىمىزگە قول
ئۇزاتتى . " ھەر قانداق ئەل ئۆز ئابرويىنى ئۆزى يوقاتمىغىچە ئاللا ئۇنى يوقاتمايدۇ " دېگەن
ئايەتنىڭ مەنىسى ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلاندى. ئىنساپ بىلەن ياخشى مۇلاھىزە قىلساق، بۇنداق يامان ئا-
قىۋەتكە ئۆز قىلمىش ھەركەتلىرىمىز ۋە ئىسلامىيەتنىڭ يولىيورۇقلىرىغا ئەمەل قىلماسلىقىمىز سە-
ۋەپچىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام ئەھلى پېرىشانلىق ۋە خارىزارلىققا ، ئازاپ - كۈلپەت ، غەم
ئەندىشىگە گىرىپتار بولۇپ، پۇشايمان ۋە ھەسرەت - نادامەتتىن باشقا ھېچ ئىلاجى يوقتۇر. (ھا-
زىر) زىرائەت (دېھقانچىلىق)، سودا - سانائەت جەھەتتە باشقا مىللەتلەردىن تۆۋەندۇر . كې-
لىڭ ئەي ، دىنى قېرىنداشلار ! ئۇ دۇنيا ، بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلەر ! ئىسلامنىڭ ئىلگىرىكى تە-
رەققىياتىنىڭ سەۋەپلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلايلى . ھازىرقى تۆۋەنلىكنىڭ ئۆزىمىزدىكى ئۇ-

مىتىسزلىك ، ھورۇنلۇق ۋە جۆرئەتسىزلىكتىن كېلىپ چىققانلىقىنى تونۇپ يېتىپ ، ناچار ئەخ-
لاقتىن يېنىپ، دىنى ئىسلامنىڭ يولىيورىقى بويىچە ئىش قىلالايلى . ئالىملىرىمىزنىڭ پېشىگە ئېسى-
لىپ، ئۇلارغا ئۈممەت باغلايلى . ئالىملىرىمىزمۇ زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ،
قۇرئان ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ كۆرسەتمىسىنى خالايىققا ئەينەن يەتكۈزسۇن . ئۇلۇغ پىشۋالى-
رىمىزنىڭ تەلىماتلىرىنى ھەر مەجلىس ۋە سورۇنلاردا بايان قىلسۇن . خەلق ئاممىسىغا ياخشى-
يامانىنى چۈشەندۈرۈپ ئەخلاقى ، ئەقلى تەربىيە بەرگەندىن تاشقىرى، زامانىۋىلىشىشنىڭ يوللىرىنى
كۆرسەتسۇن . چۈنكى ئالىملار پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىز باسارلىرىدۇر.شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز يېتىم- يې-
سىر ، غېرىپ- غۇرۋالارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن،ئۆشرە - زاكات ② سەدىقە-ئېھسان③
ۋە ماددى ياردەملىرىنى ئاجرىتىپ، قولىدىكى ئىقتىساتنىڭ سەرپىياتىنى توغرا باشقۇرسۇن.دىن ۋە
مىللەتكە ، شۇنداقلا ئەلگە خىزمەت قىلسۇن .

ئەر ۋە ئاياللارغا ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ پەرىز ④ لىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ ، ئۇنىڭغا دىققەت
ئېتىۋارىمىزنى قوزغىشىمىز،(نۆۋەتتە) خوتۇن قىزلار ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپلەرنى ئېچىشىمىز
لازىم . چۈنكى كىچىك باللار نادان،⑤ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدىكى چاغدا يامان ئىللەت ۋە بىلىم-
سىزلىككە گىرىپتار بولسا كىچىكلىكىدە ئادەتلىنىدۇ . ئۇ ئىشتىن قۇتۇلدۇرۇش ناھايىتى
جاپالىقتۇر .

ئەگەر ئانىسى بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بولسا پەرزەنتىنى ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيە
قىلار . ئىسلامىيەتكىمۇ زىيان يەتمەس . بۇنداق باللارنىڭ چوڭ بولغاندا كامالەتكە يەتمىگى-
مۇ ئاسان بولىدۇ. ھەدىستىمۇ " ھەر بىر پەرزەنت تۇغۇلۇشتا ئەيىپسىز ، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى-
يامان بولىشى ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىسىگە باغلىق " دىگەن مەزمۇن بار . ھەممىمىز ئۆزد-
مىزنى تونۇيلى ، كەلگۈسى ئىستىقبالنى ئويلايلى ، مۇقەددەس دىنىمىزنى ۋە خەلقىمىزنى بارلىق
چارە - تەدبىرلەرنى قوللۇنۇپ، زاۋاللىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالايلى .

كۆپلىگەن يوقسۇل ۋە ئىگە - چاقىسىز باللار ئاش - نان، تۇرمۇشنى دەپ، ئىلاجىسىزلىق-
تىن دىن كېتىشتىن خەۋىرى يوق،ئەجنەبىلەر مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ ، يامان ئاقىۋەتكە يولۇقماقتا .
بىز ئىنسانلىق ۋە مۇسۇلمانلىق بۇرچىمىزنى ئادا قىلىش ئۈچۈن غەيرەتكە كېلىپ، ئۇلارنى قۇتۇل-
دۇرۇۋېلىشنىڭ چارىسىنى ئىزدەيلى ! بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس ، ئويغ-
ۇنۇش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىسىدۇر . جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس ، ئىلىم - مەرىپەت
دەۋرىدۇر . سۇسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس ، تىرىشىش ۋە غەيرەت ۋاقتىدۇر . باشقا مىللەت-
لەر ئىلىم ۋە مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا . سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى
قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۈزۈشمەكتە . بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز . ئۇيقۇ
بولسا ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر . بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق يوقۇلۇش ۋە ئۆلۈم
بولىدۇر ! ھېلىمۇ ھەم ۋاقىت ۋە پۇرسەت بار ، جانابى ھەقنىڭ رەھمەت ۋە ئى-
نايەت خەزىنىسىنىڭ ئىشىكى دائىم ئوچۇقتۇر . دۇنيادا ئۈمىتسىزلىك بىلەن ياشاش توغرا ئەمەس،
ئىنسان كىچىكلىكىدىن تارتىپ ئىلىم ئۆگىنىشى ۋە كەسىپ (ھۈنەر سانائەت) بىلەن شۇغۇللىنىشى
كېرەككى، ھەر قانداق ئىشنى ئۆزلىكىدىن مەيدانغا چىقىرىشنى تەگرى ئىبادەت قىلىمىغاندۇر. يەنى ھەر بىر

ئىش تىرىشچانلىق ۋە ئىجتىھات بىلەن بەرپا بولىدۇ . ھەممە ئىشقا تىرىشچانلىق ۋە پىداكار-لىق كۆرسىتىش خۇدانىڭ يوليورۇقىدۇر . " ئىنساننىڭ تىرىشچانلىقىغا لايىق نەتىجە باردۇر"دىگەن ئايەت بۇنىڭغا گۇۋا - ئىسپاتتۇر .

سالام، ياخشى يولغا ماڭغان كىشىلەرگە!

ئىمزالار :

ھەر قاچان مەسئۇلدۇرمىز كىمىنە قازى .
موللا ئىسلام داموللا ئەئلەم قازى ئىمزا قويدۇم .
كىمىنە قازى ئوبۇلقاسىم قول قويدۇم .
ئابدىغوپۇر داموللام قول قويدۇم .

مىلادىيە 1930 ـ يىلى

ئىزاھلار:

① مەقسەدىمىزگە كەلسەك - « ئەمما بەئدە » ئىلمى ئىستىمال مەنىسى بولۇپ ، بۇ خۇدانىڭ : پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە چارىيا - ساھابىلەرنىڭ تەرىپ - تەۋسىپىنى قىلغاندىن كېيىنكى مەقسىدىمىزگە كەلسەك ، دىگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ .

② ئوشرە-زاكات - دېھقانچىلىق ۋە پۇل - مالدىن ئاجرىتىدىغان ئىئانە .

③ سەدىقە - ئېھسان - ئىختىيارى ئىئانە .

④ پەرز - ئىسلامدا ئىجرا قىلمىسا بولمايدىغان مۇھىم ئىش .

⑤ نادان - ياش ئۆسمۈرلەر بىلەن بىلىمسىزنى كۆرسىتىدۇ .

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئومەرجان ئوسمان

ئاپپاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابدۇقادىر داۋۇت

مۇھەررىردىن: ئاپپاق خوجا توغرىسىدا كىشىلەر ئارىسىدا ھەرخىل قاراشلار بار. بەزىلەر ”ئاپپاق خوجا چوڭ دىنىي زات“، ”تەرەققىيپەرۋەر“، ”تارىختا ئىجابىي رول ئوينىغان“ دېيىشىدۇ. يەنە بەزىلەر ”ئاپپاق خوجا ئىككى قولى خەلقنىڭ قىزىل قېنى بىلەن بويالغان ئىستىبداد جاللات، تارىختا سەلبىي رول ئوينىغان“، ”ئەكسىيەتچى“ دەپ قارايدۇ.

ئاپپاق خوجا زادى قانداق شەخس؟ بۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتى بار. بىرىنچىدىن، يۇقۇرقىدەك قاراشلارنىڭ قايسىسى توغرا، قايسىسى ناتوغرا بۇنى ھەققىي ئايدىڭلاشتۇرالايمىز، ئىككىنچىدىن، قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىدىن تۆت كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان «ھەزرەت» دېگەن جايدا ئاپپاق خوجىنىڭ ھەيۋەتلىك مازىرى بار، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭغا چوقۇنىدۇ. ئۆزىنى ”ئاپپاق خوجا ئەۋلادى“ دەپ ئاتىشىۋالغان بەزى سوپى ئىشانلار ئۇنى كۆككە كۆتىرىپ، ”سىرلىق ئەۋلىيا“ قىلىپ كۆرسىتىپ، كىشىلەر ئىچىدە سوپىزىمنى تەشۋىق قىلىدۇ ۋە تارقىتىدۇ. ئەنە شۇنداق تەتقىقاتلار ئارقىلىق ئۇنىڭ ماھىيىتىنى چۈشۈنىۋالالايمىز.

ماركسىزىملىق تارىخى قاراش ئارقىلىق ئاپپاق خوجىدىن ئىبارەت بۇ تارىخى شەخس ئۈستىدىن تىگىشلىك خۇلاسە چىقىرىشنىڭ پەيتى يېتىپ كەلدى ۋە شۇنداق قىلىشقا تامامەن بولىدۇ.

يولداش ئابدۇقادىر داۋۇت يازغان «ئاپپاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» ـ ئەنە شۇ مەقسەتتە ئېلان قىلىنغان ماقالىلارنىڭ بىرىدۇر. بۇندىن كېيىن بۇ ھەقتە يەنە بەزى ماقالىلارنى ئېلان قىلماقچىمىز.

ئاپپاق خوجا (1626 ـ 1694) شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئاق تاغـلىـق (ئاق
دوپپىلىقلار ياكى ئاق دەستارلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ باشلىقى. يەكەن سەئىدىيە
سۇلتانلىقىدىن كېيىنكى قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانىدۇر. ئۇ 1626 ـ يىلى قۇمۇلدا ئـۆزىـنى
مۇھەممەت ئەلەيھىسالام ئەۋلادى (سەيد) دەپ ئاتىۋالغان ئىشانلار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇـ
نىڭ دادىسى مۇھەممەت يۇسۇپ (ئۇنۋانى ـ ھەزرىتى مازار پاشا، يەنە بىر ئۇنۋانى ـ ھـەزرىـتى
پايزۇل ئەنۋەر) سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان رېسپۇبلىكىسى سەمەرقەند ئوبلاستىغا قاراشلىق دەھـ
بىت دېگەن يۇرتتىن بولۇپ، دادىسى مۇھەممەت ئىمىننىڭ (ئۇنۋانى ـ ھەزرىتى ئىشان كالان پا ـ
دىشا) «ئى قەدىردان ئوغلۇم، زادى بۇ يۇرتلاردا تۇرماڭ، خوجا ئىسھاق ۋەلى (مۇھەممەت ئىمىنـ
نىڭ ئىنىسى) نىڭ ئاداۋىتى ۋە ئۆچمەنلىكى تا قىيامەتكىچە بىزدىن كەتمەيدۇ»① دېگەن ۋەسىيىتىـ
گە ئەمەل قىلىپ، قۇمۇلغا كېلىپ «چىقتىم» دېگەن جايدىكى بىر ئۆڭكۈردە ئىستىقامەت بىلەن ياشايدۇ.
ئۇ كىشىلەرگە «تەقۋادار كىشى ئىكەن» دەپ تونۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل شەھىرىگە كىرىپ، بۇ يەردە قەشقەر
بەگلىرىنىڭ قاراقال يۇرتىدىن، كىچىك ئىبراھىم ھەلىمىدىن كۆچۈپ چىققان مىر سەيىد جېلىل قەشقەرى
(ھىندىستاندا ئوقۇپ كېلىپ، بەگلىرىدە مەلۇم ۋاقىت تۇرۇپ، كېيىن قۇمۇلغا بارغان دىنى ئۆلىما)
دېگەن كىشى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇ كىشىنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىم بىلەن توي قىلىدۇ. مۇھەممەت يۇـ
سۇپ مىر سەيىد جېلىل قەشقەرىنىڭ ھىمايىسىدا ئىشانلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ مۇرىت قوبۇل قىلىپ،
شۆھرەت قازىنىدۇ. شۇ كۈنلەردە خوجا ھىدايىتۇللا دۇنياغا كۆز ئاچىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا 12 ياشـ
قا كىرگەندە مۇھەممەت يۇسۇپ قۇمۇلدىكى تاپاۋىتىگە قانائەت قىلماي، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش
مەقسىتىدە بـۆلەك يۇرتلارنى ياقتۇرماي مۇشۇ شەھەرنى خالاش باھانىسى بىلەن 1638 ـ يىلى بالاـ
ۋاقىسىنى ئېلىپ ھەم بىر قانچە مۇرت ـ مۇخلىسلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەر بەگلىرىگە كېلىدۇ.
ئۇ مىر سەيىد جېلىل قەشقەرىنىڭ ئىلگىرىكى يۇرتى قاراساقالغا ئورۇنلىشىپ ئـۇنىڭ زېـمىنلىرىغا
ئىگە بولىدۇ. ئاز ئۆتمەي خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئۆزى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن مۇرت ـ مۇخلىسلىـ
رىنىڭ تەرغىباتى بىلەن ئۇلۇغ كىشى تونۇلۇپ، كەسپى ئىشانلىق بىلەن مەشغۇل بـولـىدۇ. ئۇنىڭ
"مۇرتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى يار مۇھەممەت باي ئىدى. ئۆزى قوغانلىق، تـولا زور نامدار ۋە
زېمىندار ئىدى. ھېچ بىر بالا ـ چاقىسى يوق بىر بابا، بىر موما ئىدى. شۇ چاغدا خامان تـەييارـ
لاپ ھەزرىتى مازار پاشايىمنى كۈتۈپ تۇراتتى»② دېگەندەك خامان ـ خامانغا بېرىپ ئۆشرە ـ زاـ
كات يىغاتتى. مۇھەممەت يۇسۇپ بىر دۇئا بىلەن "كەشپى كارامەت قىلىپ» بۇ نادان، ۋارىسى بولـ
مىغان يار مۇھەممەت باينى تەسىرلەندۈرۈپ "مانا بۇ پاك ئىمارەتنىڭ ۋە رەۋزى مۇبارەكنىڭ، گۈمـ
بەزنىڭ، خانىقا مەسچىت، كۆل ھەم باغچىلارنىڭ ئورنى ـ بۇ بەش پاتمانلىق ③ يەر زېمىنلەرنى»
④ ئىلكىگە ئالىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، خانىقا سېلىپ جەھرى ـ
سۆھبەتلەر بىلەن ئىشانلىقنى قانات يايدۇرىدۇ. مۇرىتلىرىنىڭ بېرىپ كېلىش يولىنى ئاسانلاشتۇرۇش
ئۈچۈن قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىدىكى سېپىلدىن تۆشۈك ئاچتۇرىدۇ. بۇ تۆشۈك ـ «تۆشۈك دەرۋازـ
سى» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇھەممەت يۇسۇپ يەكەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ پادىشاسى ئابدۇللاخاننىڭ
ئالدىدا زور شۆھرەت قازىنىدۇ. (بۇ چاغدا يولۋاسخان قەشقەردە خان ئىدى). "يـولۋاسخان ئاتىـ
سىنىڭ سۆزىگە كىرمەي گۇستاخانلىق قىلىۋر ئەردى. ئەمما خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىسملىك خوجا ئاپـ
پاققا بىسيار ئەزاز ئىكرام قىلىۋر ئەردى» ⑤ بىر كۈنى مۇھەممەت يۇسۇپ ئېشەككە مىنىپ، خـوجا

ھىدايىتۇللانى ۋە مۇرىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ھېيتكاھ جامەدىن چىقىپ كوچىدا كېتىۋاتقىنىدا، يولۋاس-
خان ئۇنى چاقىرىپ بىر ئات بېرىپ دۇئا ئالىدۇ. "ئىشان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ خەردىن چۈشۈپ
ئاتقا مىنىپ، ئاندىن ئاتتىن چۈشۈپ خەرگە مىندىلەر، ئاتقا خوجا ئاپپاقنى مىندۈرۈپ سورادىلەر-
كى، ئى خوجا ئاپپاق، ئۆزىڭىزنى نەچۈك كۆرەدۈرسىز؟ ھەزرىتى خوجا ئاپپاق - ئۆزەمنى ئاندا
كۆرەدۈرمەنكى، مەنكى پادىشاھى ھەزرىتى ئىشان خوجا جاھانگىر بولۇپتۇرمەن - دەپ نەپەس قىل-
دىلەر" ⑥ خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئوغلىنىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش ئۈچۈن خوجا ھىدايىتۇللانى ئات-
قا مىندۈردى. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشانلارغا خاس مەنمەنچىلىكى، ھاكاۋۇرلۇقى بىلەن كۆرەڭلەيدۇ.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قۇمۇلدىن قەشقەرگە كېلىشتىكى مەقسىدى - پايتەخت يەركەنگە
يېقىنراق تۇرۇپ، بىر ئىلاج قىلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قۇمۇلدا تۇر-
غان ۋاقىتلىرىدا بىر قېتىم قەشقەر ۋە يەركەنگە كېلىپ كەتكەن ئىدى. شۇ ۋاقىتتا (1636 - يىللى-
رى) مۇھەممەت يۈسۈپ يەركەن سۇلتانى مەخمۇتخان يېنىدا تۇرۇپ، ئىنىسى سۇلتان ئەخمەتخان بى-
لەن زىتلاشتۇرۇپ، ئۇرۇشقا سېلىپ، سۇلتان ئەخمەتخاننى شاماۋاغدىكى قوراسىدا ئادەم بۇيرۇپ
ئۆلتۈرتۈپ قويغان ئىدى. ئابدۇللاخان سۇلتانلىقنى ئىگەللەپ مەخمۇتخان پەرغانىگە قاچقاندا، پەر-
غانىگە بىللە چىقىپ كەتكەن ئىدى.

مۇھەممەت يۈسۈپ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللاغا 1644 - يىللىرى يولۋاسخاننىڭ ھامىسىنى
(ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزى، ئوبۇل ھادى بەگ مەركىتلىك بولۇپ، ئابدۇرەھىمخان زامانىدا كۇچار-
نىڭ ھاكىمى بولغان) ئېلىپ بېرىدۇ. مۇھەممەت يۈسۈپ بىلەن خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەردە نۇپۇز-
لۇق ئادەم بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار قەشقەردە مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى كۆپەيتكەندىن باشقا، يولۋاسخان-
نىمۇ مۇرىت قىلىدۇ. ئاقسۇدا خانلىق قىلىۋاتقان ئابدۇللاخاننىڭ يەنە بىر ئوغلى نۇردۇنخانمۇ سو-
غا سالاملار بىلەن يېقىنلىشىپ يۈرگەندە، يولۋاسخان "ۋەلى ئەھد" لىكنىڭ ئىنىسى نۇردۇنخانغا ئال-
مىشىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، دادىسىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. ئىشانلارنىڭ ئوت قويرۇقلۇق قىلىپ،
چاتاق چىقىرىشىنى بىلگەن ئابدۇللاخان خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچىلەرنى "سىلەر نېمە ئۈچۈن ۋاقتىدا
مەلۇم قىلمىدىڭلار" دەپ ئۆلتۈرىدۇ. لېكىن مۇھەممەت يۈسۈپ يولۋاسخاننىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بول-
غىنى ئۈچۈن خوجا ئىسھاق ۋەلى (قاراتاغلىقلارنىڭ پىرى) نىڭ بەشكىرەم كۆكىگەزدىكى بارلىق
مۈلكى ئىيازلىرىنى ئىگەللىۋالىدۇ. 1667 - يىللىرى ئەتراپىدا خوجا شادى (خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغ-
لى) ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، يەركەندىكى ئىسھاقىيە سوپىلىرىنىڭ باشلىقسىز قالغىنىنى بىلگەن
خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، زور دەبدەبە بىلەن قەشقەردىن يەر-
كەنگە كېلىدۇ. (ئۇنىڭ يەركەنگە تۇرغان ۋاقتى بەزى تارىخى كىتابلاردا ؟ يىل دەپ يېزىلىپتۇ)
خوجا شادىنىڭ خەلپىلىرى پۇقرالار، ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە ئابدۇللاخاننىڭمۇ مۇھەممەت يۈ-
سۈپكە مايىل بولۇپ قالغىنىنى سېزىدۇ. "ھەزرىتى ئىشان خوجا شادى خوجام ئېزىزنىڭ خەلپىلىرى-
دىن نەچچىلىرى جەمئى بولۇپ، ئىككى مەخدۇمزادىلەرنى (خوجا شادىنىڭ - خوجا ئابدۇللا، خوجا
ئەبەيدۇللا دەپ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ئاپتوردىن) بويۇنلىرىدا كۆتۈرۈپ، جەمئىيىتىنىڭ ئالدىدا
خانغا ئەرز قىلدىكى، "يا، پادىشاھى ئادالەت، داتكى، بىراۋنىڭ مۈلكى - مالىغا يەنە بىراۋ تە-
سەررۇپ قىلماقنى بەھەستى شەرئى راۋامىدۇر؟" خان سورىدىكى: "ۋەقە نەمىدۇر؟" خەلپىلەر ئېيدىكى:
"خان باشلىغىن ھەممىلىرى بىزنىڭ پىرىمىزگە ئىرادەت ھەم ئىنابەت قىلىپ ئىدىلەر ..."

هالا ئىشتىپتۇرمىزكى، ھەزرىتى ئىشان خوجا مۇھەممەت يۇسۇپكە خان ئىنايەت قىلىۋر ئەرمىشلەر دەپ، بايىس نەدۇركى، رەزىي مۇرشىددىن ئەراز قىلىپ، مۇرشىت دىگەرگە ئىنايەت قىلسىغايلار. ئەگەر دەلىل - بىرھان، كەشپى - كارامەت تەلەپ قىلىۋر بولسىلەر قايىلدۇرمىز. مۇرەببىمىز خۇدا ۋە رەسۇلدۇر. يوق ئەرسە رەھىم قىلىپ، رۇخسەت بەرسىلەر، پىرزادىمىزنى، پىرىمىزنىڭ جەمەتلىرىنى ئېلىپ ھەممىمىز بىر تەرەپكە كەتكەيمىز» دىدى. خان خاپا بولۇپ ھەيرەتكە چۈشۈپ، سائەتتىن كېيىن ئەيدىكى: «ئى خەلىپىلەر، بۈگۈن كېچە سىلەر ھەمتەۋەججۇھ قىلساڭلار، بىزمۇ ھەم ئىستىخارى قىلساق» - دەپ باشىنى تۆۋەن سالدى. يەنە ئەيدىكى: - «تاڭلاجاۋاپ بەرسەك» دىدى⑦ شۇ كۈنى كەچلىكى خوجا شادى خوجىنىڭ خەلىپىلىرىدىن ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز ئۇشتۇر خوجا مۇھەممەت يۇسۇپكە زەھەر بېرىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ پادىشا ئابدۇللاخان بىلەن ئۇ كۆرۈشمەي قەشقەرگە قايتىپ، يېڭىسارنىڭ توپلۇققا كەلگەندە جان ئۈزىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەردىن يېڭىسار توپلۇققا كېلىپ، دادىسىنىڭ جەسەدىنى ئېلىپ بېرىپ، دادىسىنىڭ: «ۋەسىيىتىم شۇكى: يارمۇھەممەت بىزگە نەزىرە قىلىپ بەرگەن جايلارنى ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھى سالام ماڭا بىشارەت قىلىپ، رەۋزى مۇبارەكنىڭ ئورنىدىن تارتىپ 12 پەرسەڭ يەرنى ماڭا بېغىشلىدى. مۇرىتلىرىم بىلەن شۇ يەردىن قوپارەن، مېنى شۇ زېمىندا دەپنە قىلغايسىزلەر»⑧ دىگەن ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، يارمۇھەممەت باي دۇئاغا بەرگەن زېمىندا دەپنە قىلىنىدۇ.

ئابدۇللاخان 1668 - يىلى ئۆز ئوغلى يولۋاسخان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان سەۋەپلىك ھوقۇقنى كىچىك ئوغلى ئابدۇ مۆمىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ «ھەج» قىلىش باھانىسى بىلەن ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەندە، يولۋاسخان ھاكىمىيەتنى ئابدۇ مۆمىندىن تارتىۋالىدۇ. ئۆز مۇرىدى (يولۋاسخان) سۇلتان بولغىنى ئۈچۈن خوجا ھىدايىتۇللا دەرھال يەركەنگە كېلىپ، ئىش باشلاپ يەركەندىمۇ مۇرىت توپلاشقا باشلايدۇ. ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمايىل خان يولۋاسخاننى ئۆلتۈرۈپ، يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىگەللەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىسمايىلخان بىلەن بىر قېتىملىق ئۇچرىشىشتا ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىدىن سېلىق ئالماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىسمايىلخان بۇ تەلەپنى سەل چاغلاپ ماقۇل بولىدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان خەلق خوجا ھىدايىتۇللاغا كۆپلەپ مۇرت بولىدۇ. ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە 30 مىڭدىن ئارتۇق كىشى مۇرت بولۇپ كېتىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى سېلىق تۆلىمىگىنى ئۈچۈن سۇلتانلىقنىڭ ئىقتىسادى ئاجىزلىشىدۇ. يەرلەر تېرىقسىز قالىدۇ. سوپىلار چاتاق چىقىرىدۇ. «ئىسمايىلخان ياركەنتتىن قەشقەرگە بېرىپ، ھەزرەت خوجا ئاپپاق خوجامدىن پادىشالىقنى تارتىپ ئېلىپ ئۆز ئوغلى باباق سۇلتاننى كاشغەرگە خان قىلدى»⑩ دەپ يېزىلغانغا قارىغاندا، ئاپپاق خوجا قەشقەرنى ئىگەللىۋالىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا مۇرىتلىرىغا ئاق تەقىيە (ئاق دوپپا) كىيىشنى بۇيرۇيدۇ. خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا مۇرىتلىرىغا قارا تەقىيە (قارا دوپپا) كىيىشنى بۇيرۇيدۇ. نەتىجىدە ئەمەلداردىن تارتىپ پۇقراغىچە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئىككى ئىشاننىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان ماجىرا كۆتۈرۈلىدۇ. ئىشان - سوپىلاردىن، بولۇپمۇ ھەممە ئەسكەرلىكنىڭ باش سەۋەپچىسى خوجا ھىدايىتۇللادىن سەسكىنىپ، بىزار بولغان ئىسمايىلخان، مىلادى 1671 - يىلى ئۇنى يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. بۇ توغرىدا: «تەزكىرە خوجا ھىدايىتۇللا» دا: «سەئىد ئاپپاق خوجام پادىشايىم دەھبىدە ئون ئىككى يىل سەيرى - ساياھەت قىلدى» دەپ يېزىلىپتۇ. «سىيادەت-

نامە» ۋە «تەزكىرە خوجا ئىسھاق ۋەلى» دە:«... ھەزرەت ئاپپاق خوجام شۇل يۈرگەنلىرىدىچە شەھەرمۇ - شەھەر يۈرۈپ، كەشمىر ۋىلايەتلىرى بىلەن كۆزلىرى چىن مەملىكىتىگە چۈشۈپ، ئاندىن يۈرۈپ «جۇ» دىگەن كاپىرلەرنىڭ بۇتخانىسىگە چۈشتىلەر. ئاندا چىن كاپىرلىرىنىڭ بىراھمانلىرى بار ئەردى» دەپ يېزىلغان

3

خوجا ھىدايىتۇللا ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى شەھەرلەردە قاتراپ يۈرۈپ، سەرگەندار بولۇپ، بېشىنى سىلايدىغان كىشى ئىزدەپ، كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە ئۆتۈپ، لاسادىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىگە دوقۇرۇپ، ئاندىن «جۇ» دىگەن جايغا بارىدۇ.

كىتاپلارغا يېزىلغان «جۇ» دىگەن جاي جوچۇەن بولىشى مۇمكىن. «تەزكىرە خوجا ھىدايىتۇللا» دا: «...لەنجۇ شەھرىگە باردى، شۇ ۋاقىتتا خەنزۇلارغا قالماقتىن تەشۇدىش يەتكەن ئىدى.....ئاندىن سۇجۇغا (گەنسۇدىكى سۇجۇنى دىمەكچى - ئاپتور) بېرىشىنى خالىدى....... ئاندىن سالا(ھازىرقى سالا ئاپتونوم ناھىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ناھىيە چىڭخەي ئۆلكىسىدە بولۇپ، سالا مىللىتى ياشايدۇ. - ئاپتور) غا بېرىشىنى خالىدى. ھەزرىتى ئاپپاق خوجام قەشقەردىكى ۋاقىتتا باباخان ئاتلىق زالىم، بەد قىلىق بىر كىشى بار ئىدى. شۇ سەۋەپلىك چىن سەپىرىنى خالاپ قالغان ئىدى. ئالەمنى سەيرى - ساياھەت قىلىپ، مۇبارەك قەدەملىرى بۇ يۇرتلەرگە يەتكەن ئىدى. ھەزرىتى ئاپپاق خوجام ئېيتتى: «ئۇندا بولسا بىزنىڭ كاشغەر ۋە ياركەنتلەردە مۇرىت ۋە ئىخلاسمەنلىرىمىز تولا بار ئىدى. باباخان دىگەن بۇ زالىم بەدقىلىقنىڭ زۇلمىدىن ئامان تاپساق» دىگەن ئىدى. بېيجىڭنىڭ (تەزكىرىدە بېيجىڭنىڭ ئىسمى تاسادىپلا ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مانا مۇشۇ ئىسىملىكتە تەزكىرىدىكى سوپىلار پاكىتنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتكەن - ئاپتور) خانى دەرھال قوبۇل قىلىپ، ئېلىمنىڭ ئۇلۇغى سوقتۇرغا خەت يازدىكى: «بۇلار بولسا خاننىڭ ئېزىز مېھمانلىرى. بۇ مېھمانلار خاندىن ئۇرغۇن سوغا - تەقدىملەرگە ئىگە بولدى. خاننىڭ ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ ياندى، خاننىڭ يارلىقى: بىزنىڭ ئىقلىم يۈزىدە، قەلىمىمىز كۆرۈلگەن يەردە، قەيەرنى خالىسا بەردىم»، «بۇنىڭ ئۈچۈن سوقتۇر ساڭا خەت يازدىم. خەت بارغان ھامان، ھايال قىلماي، ئون ئىككى مىڭ چېرىك ئېلىپ بىرىپ، كاشغەر ۋە ياركەنتدىكى باباخان زالىمنى ئۆلتۈرۈپ، بالا - چاقىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، بۇ ئۇلۇق مېھمانلارنى كاشغەر ۋە ياركەنتنىڭ پايتەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ قايتىپ كەلگەيسەن» دەپ يېزىلغان. بۇ تەزكىرىدە بېيجىڭنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى تەرىپىدىن قوراشتۇرۇلغان توقۇلمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى: « ئاپپاق بوبام بېيجىڭگە بارغان» دىمىسە، خوجا ھىدايىتۇللا مازىرىغا ۋەخپە قىلىنغان يەرلەردىن پايدىلىنالمايتتى.

خوجا ھىدايىتۇللا بۇتخانىدا 40 كۈن ياتقان بولسىمۇ، دالاي لاما (كىتاپلارغا " دالاكى» دەپ يېزىلغان) بىلەن كۆرۈشەلمەيدۇ. (دالاي كېسەل ئىدى) خوجا ھىدايىتۇللا «كەشپى كارامەت» لەر بىلەن دونداقلاپ باققان بولسىمۇ، دالاي لاما ئۆلۈپ قالغان. «سىيادەتنامە» دە «خوجا ئاپپاق خوجام بېيجىڭگە بارماغلىق سەۋەپ شۇلكى، بېيجىڭ ئىچىدە بىر قۇتبى سەكراتتا ئىكەن. شۇ قۇتبىنى غۇسلى تاھارەت قىلدۇرۇپ، نامىزىنى ئۆتەپ، يەرگە دەپنە قىلماغلىقتا سەبەپ قىلىپ بارغان دېيدۇلەر»-دەپ بايان قىلىدۇ.

بەزى تەزكىرىلەردىكى ۋەكىشلەرنىڭ ئارىسىدىكى «ئاپپاق خوجا بېيجىڭگە بارغان» دېگەن مەسىلە شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. شۇ كۈنلەردە ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغارلار تازا كۈچىيىپ «بېيجىڭنى ئالىمىز» دەپ، شەرققە يۈرۈش قىلىشقا ئاتلانغان ۋاقىت ئىدى. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ جۇڭغار تۇپرىقىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغارلار (موڭغۇللار) 1696 - يىلى كاڭشىخان ئۆزى باش بولۇپ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنى قوبۇل قىلغان ئىدى.

«جۇ» (جۇچۇەن) بۇتخانا راھىپلىرى خوجا ھىدايىتۇللادىن سورايدۇ: «كىمدۇر سىز ۋە قايسى تەرەپتىن كېلىۋېرىسىز؟» ⑪ «ھەزرەت ئېيتىلاركى، مەن مۇسۇلمانلار پىرقىسىنىڭ خوجىسىدۇر مەن. ياركەند، كاشغەرنىڭ مۇرت - مۇخلىسلىرىدىمەندۇر. ھالا يىراق كېلىپ، مەندىن سويۇرغىلىپ، مېنى قوغلاپ چىقاردى. سىزدىن ئىلتىماس قىلىدۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ مېنىڭ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز» دەيدۇ. بىراخمانلار: «ئاندا لەشكەر بارمىغى ناھايىتى دىشۋادۇر» دەپ ئىلى قالىدا قىلدىرىنىڭ تۆرىسىگە نامە پۈتتىكى، «ئى پۈشۈدىخان خوجا ئاپپاق بىسيار ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. ياركەند، كاشغەرنىڭ خوجىسى ئىكەن بۇنىڭ يۇرتىنى ئىسمايىلخان سۈيۈپ ئېلىپ، مۇنى قوغلاپ چىقارىپتۇر، كېرەككى لەشكەر بۇيرۇپ، بۇنىڭ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز. ۋاللائىش تامام بولغۇسىدۇر-نامە تامام» ⑫ «ئەگەر سىز كۆڭۈل قويۇپ كىشى بۇيرىدىمىسىڭىز، ئەسلا ھۆددىسىدىن چىقالمايسىز» دەپ نامە پۈتۈپ، خوجا ئاپپاق خوجام قولىغا بەردى. نامەنى ئېلىپ، شۇندىن يۈرۈپ، قالىدا قىلار تۆرىسىگە يەتكۈزدى. تۆرە نامەنى كۆرۈپ، تولا تاۋازى بىرلە ئەمەل قىلىپ، ئۆزى باش بولۇپ، لەشكەر ئېلىپ قەشقەرگە يۈزلەندى. قەشقەر خەلقى ئاگاھلىدى كىم، خوجا ئاپپاق خوجام «بىشكىستى» دېگەن كاپىرنى ھىمايەت قىلىپ كېلىپتۇرمىش. بۇنى ئاڭلىغان ھەزرەت باباق سۇلتان لەشكەر ئېلىپ چىقىپ رۇبىرۇ بولۇپ جەڭ قىلدىلەر. ئاندا كاپىرلار غالىب كېلىپ، باباق سۇلتانغا ئوق تېگىپ شەھىد بولدى. كېيىن قەشقەر خەلقى بارابەر كېلەلمەي نە چارە، ئىتائەت قىلدىلەر» ⑭ مۇشۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا قەشقەردە 6 مىڭ كىشى قۇربان بولىدۇ.

موڭغۇللار ۋە خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يەركەنگە يۈزلىنىدۇ. يەركەن شەھەر ئەتراپىدا كەسكىن ئۇرۇشلار بولىدۇ. يەركەن شەھەر ھاكىمى ھەۋەز بەگ ئۇرۇشتا قۇربان بولىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى ئىقتىسات بار ئادەملارغا ئوت قويىۋېتىدۇ. ھەممە ئۇلارغا ماسلىشىدۇ. ئۇرۇشتا كۆپلەپ كىشىلەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن پادىشا ئىسمايىلخان شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ بېرىدۇ. خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، مۇشۇ قېتىملىق ھاكىمىيەت ئىگىلەش ئۈچۈن بولغان ئۇرۇشتا شىنجاڭ بويىچە 80 مىڭ كىشى قۇربان بولغان. بۇ قانلىق پاجىئەنى كۆرگەن خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى «خوجامنىڭ تەخسىراتى» دېيىشكەن.

«تەخت - سەلتەنەت مۇسەللەم بولدى. ئىشانۇ خوجا ئاپپاقنى كاشغەردىن ئىخراج ئەيلەپ، بۇ شەھەرلەر ئانچىنان ئاۋات بولدىكى، ھىچ بىر خانلار ۋاقتىدا بۇنداق ئاۋات بولغان ئەمەس. 10 يىل پۇقرا ۋە خەلق بىلمىدىلەركى، بۇ دىيارلار ئىچىدە سىپاھ بارمۇ يوقمۇ ۋە زۇلۇم سىتەم قۇلاققا ئاڭلانمىدى. ئۇلىما ۋە پازىللارگە راۋاج تامام بولدى. (رىۋاجلىنىپ چېچەكلەپ كەتتى.

ئاپتور). شەرىئەت مۇستاپا روناق تاپتى» ⑮ دەپ تەرىپلىگەن بۇ جايلار موگۇللارنىڭ قولىدا ئۆتەندۇ.

4

1678-يىلى موگۇللار خوجا ھىدايىتۇللانى تەختكە ئولتارغۇزدۇ. ئۇ، چوڭ ئوغلى خوجا يەھيانى قەشقەرگە خان قىلدى. باشقا شەھەرلەرگىمۇ ئۆز خەلىپىلىرىنى ئولتارغۇزدۇ. ئۇ تەختكە چىقىپلا شەھەر ۋە سەھرالاردىكى تامام مەچىت، مەدرىسىلەرنى خانىقاغا ئۆزگەرتىشكە بۇيرۇيدۇ. كىمدە-كىم قارشىلىق قىلسا زىندانغا تاشلاپ، ئۆي-تەئەللۇقاتىنى پادىشالىق قىلىۋالىدىغان ھۆكۈم چۈشۈردۇ. موللا-ئالىملار پالتۇ ئەئلەمنى باش قىلىپ، خوجا ھىدايىتۇللاغا ئاتايىن كىرىپ: «مەسچىتنى خانىقا قىلماسلىق» دەپ تەلەپ قىلغاندا، «سەنلەر تەرىقەتنى ئىنكار قىلىدىڭ» دەپ، قوغلاپ چىقىردۇ. شۇ كېچىسى خوجا ھىدايىتۇللا سوپىلىرىنى بۇيرۇپ، پالتۇ ئەئلەم قاتارلىق بىر قانچە ئون كىشىنى پالتا بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەتىسى بۇ ئالىملەرنىڭ قانغا مىلىنىپ ياتقان ئۆلۈكلىرىگە قاراپ سوپىلەر مۇنداق دېيىشىدۇ:

ماشايىخ مايان كەشپى كارامەتھا بىسيار تىزەست

ئايىنىشىپ ئاخىر بىسيار ئالىيان رازە بەتەبەر كۆشتەست.

(مەنىسى: بىزنىڭ ئەۋلىيالىرىمىزنىڭ كارامىتى ناھايىتى ئىتتىككەن، بىرغەزەپ قىلىپ ئاق بىدىلەن بۈگۈن كېچە نۇرغۇن موللىلارنى پالتا بىلەن ئۆلتۈرۈپتۇ).

خوجا ھىدايىتۇللا مەشھۇر ئالىملارنى، ئەدىپلەرنى، تارىخچىلارنى، تەرجىمانلارنى، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنى قەشقەر ھېيتگاھدا، يەركەن، خوتەندە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردۇ. بەزى ئابرۇيلۇق كىشىلەرنى مەخپىي جاللات بۇيرۇپ، ئۆلتۈرتتى. تەرىقەتكە داخىل بولمىغان كىشىلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا موللا-ئالىملار قارشى چىقىپ، ئايەت، ھەدىستىن دەلىل ئېتىپ، پىتنەدىن سۆزلەپ، مەسىلە تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىشلارنى خوجا ھىدايىتۇللا ئاڭلاپ، ئۆلىمالارنى چاقىرتىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «شەرىئەت مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆكمى، تەرىقەت ئوللانىڭ ھۆكمى» شۇندىن باشلاپ سوپىلەر بىلەن شەرىئەت موللىرى ئوتتۇرىسىدا قارشىلىق كۈچىيىدۇ. سوپىلار تويدىمۇ، ئۆلۈمدىمۇ جەھرى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە ئۇسۇللىرى ئۆزگۆرۈشكە باشلايدۇ. دىنى ئالىملار باشچىلىقىدا كىشىلەر ھەر دوقمۇشتا قوزغىلاڭ كۆتۈردۇ. «تەختسەلتەنەتتە مۇۋەپپەقىيەت بولمادىلەر» ⑯ خوجا ھىدايىتۇللا موگۇللارغا يۈلۈنۈپ، 2000 تالىپ ئۆلىمانى ئىلىغا پالايدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا قەشقەر، يەكەندىن 1000 نەپەر تالىپ ۋە ئالىملارنى قۇل ئورنىدا چەرچەنگە پالايدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا موللا، ئالىملارنى قۇرالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن قۇرئان، ھەدىس ۋە تەپسىرلەردىن باشقا كىتابلارنى كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ تارتىپ چىقىپ، كۆيدۈرگەننىڭ سىرتىدا، كىتاب ساقلىغان ساندۇقلىرىنىمۇ كۆيدۈردۇ. كىتابنى يوشۇرۇپ قالغۇچىلارنى قاتتىق جازالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەيران بولىدۇ. كىشىلەر ئوقۇي دىسە كىتاۋى يوق، ئەركىن سۆزلەشكىمۇ ئىمكانى يوق ھالەتتە قالىدۇ. 1514-يىلدىن 1679-يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى ۋە باشقا كىتابلارنىڭ تېپىلماسلىقى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ بىزگە يەتكۈزگەن «ئۇنتۇلغۇسىز شەپقىتى» دىندۇر.

شۇ كۈنلەردە بولۇۋاتقان ئادالەتسىزلىك، ناھەقچىلىكقا چىدىمىغان بەزى كىشىلەر: «ئەي خۇدا، خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۈرىتلىرى يەر يۈزىنى ئىگىلەپ بولدى. ئاسمىنىڭغا ھازى بول» دېيىشىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا ھاكىمىيەتنى ئېلىپ بەرگەن موڭغۇللارغا «ئەھلى مەملىكەتنىڭ مەشۇرىتى بىلەن قۇرۇق يانمىغاي دەپ، 4000 ياقاتون سەرپاي، 4000 سەر تەڭگە ئىنئام ئەيلىدىلەر. كېيىن ئەھلى بىتئەتلەر، سائەتەن بى سائەت زىيادەت قىلىپ، ئىنئامرازى ئالەمگىچە پېقىرلار باشىدىن خالى بولماي، ھەر ئايدا 4000 سەر تەڭگىگە توختىدى»⑰ موڭغۇللارغا سوۋغا ـ سالاملار بېرىپ تۇرىدىغان ۋە ئالۋاڭ تۆلىنىدىغان بولدى. بۇ ئىش «سىياسەتنامە» دە مۇنداق يېزىلغان: «ھەزرەت ئاپپاق خوجام مەملىكەتلەرنىڭ مەشۇرىتى بىلەن قالماقلارنىڭ بۇ خىزمىتىگە قۇرۇق يانمىسۇن دەپ مىڭ تونغا ئەستەر، ئالىسنى بىر جىگدىن پاختا، مىڭ سەر تەڭگە ھىساپ قىلىپ، سەرۇپاي ئىنئام قىلدىلەر. كېيىنكى زاماندا مىڭ تونغا مىڭ تەڭگە مىراس بولۇپ قالدى. ئاندىن كېيىن سائەت، بى سائەت ئەھلى بىدئەتلەرگە ئەزبىرايى خۇشامەتلەرنى زىيادە قىلىپ، ئول ۋاقىتتىن بۇ ۋاقىتقىچىلىك ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن ئالبان خالى بولماي، خام، پاختا. ئايلىق دىگەن ئالبان توختاپ قالغان ئىرۇرلەر».

غالدان موڭغۇللارنىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئىسمايىلخاننىڭ 380 نەپەر ئۇرۇق-ئەۋلادىنى ئەسىر ئېلىپ ئېلىغا قايتتى. خوجا ھىدايىتۇللا نەچچە ئون مىڭلاپ ئادەمنى ئۆلتۈرۈش بەدىلىگە ھوقۇق ئىگىلەپ، يېتىم-يېسىرلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالىسى، سوپىلارنىڭ ھۆكمەت سادىسى، موڭغۇللارنىڭ نازارىتى ئاستىدا يۇرت سورايدۇ. بىلىملىك، پىشقەدەم كىشىلەرنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، خوجا ھىدايىتۇللا كىشىلەرگە 17 خىل ئالۋاڭ قويغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر تۇرمۇشتا تولىمۇ نامراتلىشىپ كېتىدۇ. غالدان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭدىن ھال سوراپ: «سوقتۇرنىڭ بۇ قىلغان خىزمىتى بەدىلىگە ھەزرىتى دىۋانە مەشرەپ ئېلىغا بېرىپ ... ⑱ ». رەھمەت تەشەككۈر ئېيتىپ، سوغاتلار بېرىپ قايتىپ كېلىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا ھالقا قىلىپ، ساما سېلىپ ۋە سوپىلارنىڭ جاۋۇلداپ ماختاشلىرىدىن ئالەمگە پاتماي تۇرغاندا، ئىسمايىل خاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنخان ئۈچتۇرپاندىن لەشكەر باشلاپ كېلىپ، يەكەننى ئىگىلەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىلاجىسىز ئىتتىپاق تۈزىدۇ. مۇھەممەت ئىمىنخان تەختتە ئولتۇرىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا سوپىلارنىڭ پىرى بولۇپ ئىشانلىق تەختىدە ئولتۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە مۇھەممەت ئىمىنخاننىڭ سىڭلىسى خان پادىشا خېنىم (بەزى ماتېرىياللارغا مۇھتەرەم خېنىم دەپ يېزىلغان) غا خوجا ھىدايىتۇللا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشەنچىلىك سوپىسى موللا نەقىدىن خان ئارقىلىق پادىشا خېنىمغا خەت كىرگۈزگەندە، خان پادىشا خېنىم: «ئىشەكمۇنچىلىك تاجىغا خوپ ئەمەس، دەرگاسالار شاھلەرگە مەرغۇپ ئەمەس» (بۇ شېئىر «شاھنامە» داستانىدا بار.) دەپ نېسىھەتنى بەرسىمۇ، بۇ ئارزۇسىنى بىلمەيدىغان خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان موللا نەقىنى يەنە ئەۋەتىدۇ. خان پادىشاخېنىم: «بەرمەس قىزىنىڭ تويلۇقى ئېغىر» دىگەندەك ئۈچ شەرتنى قويىدۇ.

«بىرىنچى شەرتىم شۇكى: بىزەر كىشىگە غەزەپ قىلسام، ئۆلتۈرسەڭمۇ نېمە قويمايەن، ئارىدا چۈشمىسە ئىكەن. ئىككىنچى شەرتىم: مېنىڭ پادىشازادە تۇققانلىرىم بار، ئۇلارغا قانداق نەرسە لازىم

بولسا ئۇنى قىسىۋالماي بەرسە، كارى بولمىسا، ئۈچىنچى شەرتىم: قەدىمقى پىشقەدەم ئالىملەردىن ئاڭلىشىمچە، ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام تۇپەيلىدىن بۇ ئالەمگە خۇدانىڭ ۋەلىلى- ردىن كېلەرمىش ، ھەممە كىشىلەر ئۇ زاتقا ئەگىشەرمىش ، مەزكۇر ئەۋلىيالارنىڭ سۇلتانى مەندىن ۋۇجۇتقا كەلسە ئىكەن» ⑲ خوجا ھىدايىتۇللا بۇ شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ،« ئوتتۇز مىڭ قوي، ئوتتۇز مىڭ كالا ئۆلتۈرۈپ، ئوتتۇز مىڭ ئات سوغا قىلىپ » ⑳ « دۇنيانىڭ خۇپلىشى كەيمەك ، يىمەك ، چاچماق » ㉑ دىگەن شۇئارى بويىچە توي قىلىپ مېھمان ئۇزىتىدۇ .

خان پادىشا خېنىم زالىملىقى ، قانخورلىقى ئۈچۈن ئۆلگەندىن كېيىن،(مەركىزلىك سوپىلەر پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرگەن) " جاللات خېنىم " دەپ ئاتىلىدۇ. «ئۇل ۋاقىتتا ئانداق خۇنخورلۇق بول- دىكى، ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە ھەر ئىككىسىنى ئۆلتۈرەر ئەردى.مەزلۇم كىشىلەر باشىنى تا- رىسا ھەم ئۆلتۈرەر ئەردى ، ئۆزىنىڭ بىر سىڭلىسى،"پاقلاندۇ خېنىم"دەر ئىدىلەر . خوجايە ھياغا نەسىھەت قىلىپ ئەردىلەر ، بىسيار ساھىپجامال، تۇغمىغان ئەردى ، ئۇنى ھەم رەشكىدىن ياققا بى- سەپ ئۆلتۈردى ، ھەممە خەلق ۋەھىمىدە تىناك بولۇپ، ئۇنى « جاللات خېنىم » دەپ ئاتىدىلەر» ㉒ خوجا ھىدايىتۇللا ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ئۈچۈن ئادەم ئۆلتۈرۈش ، قاسساپلار مال ئۆلتۈرگەندەك ئاسان ئىش بولۇپ قال- دۇ . شۇ بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قان قىساسى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ چاۋىسىنى 289 يىل ئۆتۈپ چىقتا يايماقتا ، شۇنداق كۆڭۈللەر كەلدىكى، ئەدىپ ۋە ناتىقلىرىمىز، تەتقىقاتچىلىرىمىز تەرىپىدىن خوجا ھى- دايىتۇللا مەيدانلاردا ، سورۇنلاردا ، ماتېرىياللاردا ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، رەسۋاسى چىقىرىلماقتا. تارىخ شۇنداق ئادىلكى، كىمدە - كىم خەلقنى قاخشىتىدىكەن، مەدىنىيەتنى ۋەيران قىلىدىكەن، بىر قانچە مىڭ يىلدىن كېيىنمۇ تارىخ سەھنىسىگە سۆرەپ چىقىرىلىپ، شەرمسار قىلىنىدۇ .

مۇھەممەت ئىمىنخان نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ئىلىغا يۈرۈش قىلىپ:«بىسيار كىشى ئەسىر ئې- لىپ كەلدىلەر ، نەچچە تۆرە ھەم قالماقلار قولىغا چۈشتى » ㉓ (« سىيادەتنامە » دە 30 مىڭ كى- شى ئېلىپ كەلدى دەپ يېزىلىپتۇ.) لېكىن خوجا ھىدايىتۇللا تەختسەلتەنەتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، بىر بۆلۈك مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى ئارقىسىغا سېلىپ، ئىلىغا قېچىپ بېرىپ ، غالدان سىرىنغا مۇھەم- مەت ئىمىنخاننىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ، ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، ئاقسۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ . مۇھەممەت ئىمىنخان تاقابىل تۇرۇپ شەھەرنى بەرمەيدۇ . بىراق خوجا ھىدايىتۇللانىڭ يەركەندىكى مۇرىتلىرى يەركەندە چاتاق چىقارغىنى ئۈچۈن، يەركەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. موڭغۇللار ئاقسۇنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلار يەركەنگە باستۇرۇپ كەل- گەندە يەنە شۇ خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ، جۇڭغارلارنى شەھەرگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ. مۇھەممەت ئىمىنخان قانلىق كۆرەش ئىچىدە قۇربان بولىدۇ. 1682- يى- لى يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقى ئۇزۇل - كېسىل يوقىلىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا موڭغۇللارنىڭ ھىمايىسىدە قايتىدىن ھۆكۈمرانلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىسھاقىيە خوجىلىرىغا (قاراتەقى، قاراتاغلىق، ساقلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قارشى تازىلاش ئېلىپ با- رىدۇ: " ھەزرەت ئاپپاق خوجام تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇردى، دىۋانە سوپىلارنىڭ ئەلپازى بۇزۇق، بۇ شازادىلەر (خوجاشۇئەيىپ، خوجادانىيالنى دىمەكچى ئاپتور)ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، ئۆز تائى- پىلىرىنىڭ بەزىسىنى ھەمرا قىلىپ ۋە بەزىلىرى بىلەن خىرباد قىلىپ، كىنارە تۇتۇپ، شۇندىن يۈ-

روۋپ، كەشمىرگە بېرىپ، ئاندا ئىستىقامەت قىلىدىلەر. بىر نەچچە زامان ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا شادى خوجامنىڭ بىر-ئىككى خەلىپىلىرى بىر كېچە ئالتۇن مازارغا كىرىپ، مازارنى زىيارەت قىلىپ تۇرار ئىدىلەر، بۇ دىۋانە سوپىلارنىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالدى. بۇلارنى تۇتۇپ سوراپ ئېلىپ يۈرۈپ، ھەزرەت ئاپپاق خوجام ئالدىغا ئېلىپ كەلدى» ㉔ دېيىلگەندەك، خوجا ھىدايىتۇللا مازارلارنى، خانىقالارنى ئادەم بۇيرۇپ تېپىنتىپ، خوجا ئىسھاق ئەۋلادى، ياكى ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ مۇرىتلىرىنى تۇتۇپ، ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. ئۇ ئىككى نەپەر خەلىپىنى 400 نەپەر سوپى بىلەن خوتەنگە مەخپىي ئەۋەتىپ ئىلىچى، قاراقاشلاردىن 138 نەپەر ئىسھاقىيە ئەۋلاتلىرىنى تۇتۇپ، قاپقا سولاپ، يۇرۇڭقاش دەرياسىغا تاشلاپ ئۆلتۈرىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا تۇتۇلغان ئىسھاقىيە سوپىلىرىدىن بىرنى كەشمىرگە ئەۋەتىپ، شۇ ئەيىپ خوجا بىلەن دانىيال خوجىنى كېلىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلار گۇمىنىڭ سانجۇغا كېلىپ خاتىرجەم بولالماي خوجا ھىدايىتۇللاغا خەت ئەۋەتىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا "ئەي مەخسۇم زادىلەر، كەلسۇنلەر، ھەرنەكى ھەزرەت سۇبھانە ۋەتەئالا بىزلەركى ئاتا قىلىپتۇرلەر، دىرمايان كۆرگەيمىز، بىزلەرنىڭ ئۇلارغا دەخلىمىز يوقتۇرلەر. بۇرۇندىن نەتەرىقىلىق تۇرۇپتۇرلەر، ھالا شۇ تەرىقىدە تۇرغايلا ۋە بەلكى ئاندىن ھەم خوپراق جىراكى، خانلار پەيكانە تۇرۇرمىزلەر خىش ئەقىر با تۇررۇرمىز، رەھىم قىلماق خىشلاردىن-خىشلارغا ۋاجىپتۇر» ㉕ دەپ يېزىپ خەت ئەۋەتىدۇ. شۇ ئەيىپ خوجا يەنىلا خاتىرجەم بولالماي ئىنىسى دانىيالنى قايتۇرۇۋېتىپ شۇ ئەيىپ "دەريايى تىزناپ لىۋىگە كېلىپ ئىدىلەر، شۇ كېچىسى خوجا ئاپپاق خوجامنىڭ تۆت يۈز دىۋانە سۇپەت تونگۇز سوپىلىرى خەۋەر تېپىپ كېلىپ، ھەززەت شۇ ئەيىپ خوجامنى كەربالاخاۋارىجلىرى ھەزرەت ئىمام ھۇسەيىن رەزىيالاھۇ ئەنھۇنى شەھىد قىلغاندەك، ئۇلارنى ھەم شەھىدلىق دەرىجىسىگە يەتكۈزدى» ㉖ خوجا ھىدايىتۇللا ئەنە شۇنداق كىشى ئىدى.

خوجا ھىدايىتۇللا ئۆز مەزھىپىنى كېڭەيتىپ شەرىئەت ئەھلىگە قارشى تۇرغىنى ئۈچۈن تەرىقەت غايەت زور دەرىجىدە ئومۇملىشىدۇ. تۇرپاندا " ئەسھەب بۇلكەپ "، قەشقەردە «خان خوجىنىڭ ئوردىسى» يەركەندە «ئالتۇن مازاردا» بولۇپ 3 سۇلۇك تەسىس قىلىنىدۇ. سۇلۇك مۇرت قوبۇل قىلىش، پاتالىيەت ئېلىپ بېرىش ئورنى ئىدى. سۇلۇك باشلىقى " خەلىپە "نى باش ئىشان بەلگىلەيتتى. سۇلۇكنىڭ ئىشلىرى ئىنتايىن مەخپىي ۋە سىرلىق بولۇپ، خەلىپىلەردىن باشقا كىشى ئۇنىڭ تەشكىلى قۇرۇلۇشىنى بىلىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. سۇلۇكلەر كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق كۆپلىگەن كىشىلەر ئىشان، خەلىپىلەرگە مۇرت بولىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى 300 مىڭ كىشىگە يېتىدۇ. تەرىقەت (خوجا ھىدايىتۇللا "قادىرىيە " سۇلۇكىگە مەنسۇپ تەرىقەتچى ئىدى). پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئومۇملىشىدۇ. ناخشا ئوقۇش، سازچېلىش، مەشرەپ ئويناش، كىتاپ ئوقۇش، (قۇرئان، ھەپتىيەك، مەسنەۋى شېرىپ ئوقۇشتىن باشقا) چەكلىنىپ كىشىلەرنىڭ مەدىنى تۇرمۇشى بۇرۇقتۇم ھالغا چۈشىدۇ. ھەممە جاي، ھەممە سورۇنلاردا " ھۇئاللاھۇ ...... ۋەلائىلەھە ئىل لەللا» دىن ئىبارەت تەلقىن سادالىرى ياڭراپ، ھەرە تارتىشىش ئويۇنى باشلىنىپ كېتىدۇ (ساما سېلىپ ھالقا قىلىش ھەرە تارتىشقا ئوخشۇتۇلۇپ، ھەرە تارتىشىش دەپ ئاتالغان).

خوجا ھىدايىتۇللا تەرىقەتنىڭ پەيغەمبەرلەرگە ئىخلاس قىلىشتىن تاشقىرى " مىللى ئەۋلىيا " لارغا ئىخلاس قىلىشنىمۇ تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ، ئۆز ئەۋلادىنى، ئاخىرقى ھېساپتا ئۆزىنى كۆككە كۆتۈرۈپ " ئەۋلىيا "، " كەشپى كارامەتچى " دەپ ماختايتتى. شۇڭا ئادەم ئاڭلىسا چۆچۈپ كېتىدى-

خان ئۇلۇغ نامىلەرنى ئۆزىگە قوبۇشۇپ كىشىلەرنى ئالداشقا ئۇرۇندى. مۇھەممەت يۈسۈپ ئۆزىنى " ھەزرىتى مازار پادىشا " (" چېچىلغىلى بولمايدىغان مازاردىكى پادىشاھ ") "پايىزۇل ئەنۋەر " "پەيز نۇر چاچقۇچى "دەپ ئاتىسا، خوجا ھىدايىتۇللا ئۆزىگە جۇڭغار تۆرىسى ئاتا قىلغان "ئاباق" (باشقۇرغۇچى، يول باشلىغۇچى) دىگەن ئۇنۋانىنى " ئاپپاق " دەپ ئۆزىنىڭ نامى قىلىپ ئىشلەتتى.

"ئاپپاق" ئەرەپ تىللىرىدىكى "ئۇپۇق"، "ئۇپۇقنى يورۇتقۇچى" دىگەن سۆزنى "يورۇتقۇچى"، "نۇر چاچقۇچى" دىگەن مەنا بىلەن ئۆزىگە ئۇنۋان قىلىۋالدى.

ئۇنىڭ سوپىلىرىنىڭ ئىزاھلىشىچە "ئاپپاق" دىگەن نامنى ئاللا بەرگەنمىش.

خوجا ھىدايىتۇللانىڭ ھەرەمخانىسىدا كۆپلىگەن كېنىزەكلىرى بولۇپ، شۇ كېنىزەكلىرىنىڭ بىرىسى بىلەن داڭلىق شائىر بابارەھىم (مەشرەپ) تاھارەت ئالىدىغان چىققان جايدا بىر ئىككى ئېغىز سۆزلىشىپ قالىدۇ. بۇ ئىشنى سوپىلىرىدىن ئاڭلىغان خوجا ھىدايىتۇللا سوپىلىرىغا بۇيرۇپ تۇتتۇرۇپ قىزىتىلغان تومۇرنى بابارەھىمنىڭ گەدىنىگە يېقىپ ئەرلىك جىنسىي ئەزاسىنى كېرەكتىن چىققىرىدۇ. (بىر رىۋايەتتە ئاختا قىلىنغان دىيىلىدۇ) خوجا ھىدايىتۇللا ئۇچۇن ھۆكۈمەت ئوقۇپ، ھاقىر بولۇپ يۈرگەن، ھاكىمىيىتى ئۇچۇن جان پىدا قىلغان ۋە ئۇنىڭ شۆھرىتى ئۇچۇن " ھەرنەپەسى مەندە بار، قىلدى مەدەت ئاپپاق خوجام" دەپ شېئىرلار يېزىپ تىنىم تاپمىغان بۇ شائىرمۇ ئاخىرى پاجىئەلىك جازاغا ئۇچرايدۇ. جازادىن كېيىن "ئاخۇنۇم ئىدىلەر، تەقسىر پادىشاھىم، سىزدىن بىر كىتاپ يادنامە قالسا، - دىدى شاھ مەشرەپ، - ئى ئاخۇنۇم مەندىن كىتاپ قالمىغاي دەرمەن، ئەگەر مەندىن كىتاپ قالسا ئەھلى مۇھەببەتلەر ۋەيران بولۇر، - دەپ ئوتقا تاشلىدى " (27) دەپ يېزىلغانغا قارىغاندا مەشرەپ قەشقەر ۋە يەركەندە يازغان شېئىرلىرىنى كۆيدۈرىۋېتىدۇ. بابارەھىم خوجا ھىدايىتۇللادىن نارازى بولۇپ، بەلخكە بارغاندا شۇ جاينىڭ ھاكىمى مەھمۇتخان ئۇنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ (خوجا ھىدايىتۇللا مەشرەپنى چېقىپ خەت يازغىنى ئۇچۇن ئۆلتتۈرۈلگەن دىگەن رىۋايەتمۇ بار.)

1693 - يىلى ئەتراپىدا خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەرگە بېرىپ دادىسىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ تۇرۇپ " خان خوجام پادىشايىمغا ئىتتىكى ھەي قەدىرلىك پەرزەنت، ھەممە يەردىن بۇ يەر ئوبدانراق ، بۇ يەرگە ئوبدان بىر گۈمبەز قىلىساڭ، ئۇ تا قىيامەتكىچە بۇزۇلمىسۇن دەپ بۇيرىدى. شۇ سائەتتە خان خوجام پادىشاھىم گۈمبەز قۇرۇلىدىغان يەردە پۈتۈن ئەدەپ - تازىملىرىنى ئادا قىلىپ تۇردى. ئاندىن گۈمبەز قىلىدىغان ئورۇننى تايىن قىلدى. ھەزرىتىخان خوجام پادىشاھىم ئاتىلىرى ئاپپاق خوجام بۇيرىغان ئىشتىن چىقىپ كەتمەستىن شۇ ھالدا گۈمبەزگە قەدەم قويدى" (28) گۈمبەز قۇرۇلۇشى باشلىنىپ 3 قېتىم ياسىلىپ 3 قېتىم ئۆرۈلۈپ كېتىدۇ. 4-قېتىم قۇرۇلۇش ئورنىنى قايتىدىن تەييارلاپ ئىش باشلىنىپ خوجا ھىدايىتۇللا ئۆلۈشتىن بىرنەم يىل بۇرۇن گۈمبەز پۈتىدۇ.

بەزىلەر خوجا ھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجام) مازىرى ئۇ كىشى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياسالغان دىيىشىدۇ. بۇ سۆز ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللادىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇنچىلىك چوڭ گۈمبەزنى سالدۇرالىغۇدەك قۇدرەتكە ئىگە بولالمىدى. ياقۇپبەگ ۋە بۇزرۇكخان خوجىدىن سۆز-ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇلار ئورۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ بۇنداق ئىشلارغا يېتىشەلمىگەن ئىدى.

گۇمبەزنىڭ ئىشىگىدىكى ئۇدۇلىدىكى قەۋرە تېمىغا يېزىلغان ئەبجەت ھېساۋى "ھىجرەتنىڭ 1105 يىلى" مىلادى 1694 ـ يىلىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرۇپتۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا يەركەندە "قالماقلار ھىمايىتى بىلەن بۇ شەھەرنى ئېلىپ ئولتۇرغىنىمغا ئەلھەمدۇلىللا" دەپ كەيىپ سۈرۈپ تۇرغان كۈنلىرىدە 68 يېشىدا ئۆلىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ ئۆلۈشى ھەققىدە "تەزكىرە خوجا ھىدايىتۇللا"دا "سەيد ئاپپاق خوجامغا زەھەر بەردى" دەپ يېزىلغان. «سىيادە تنامە»، "تەزكىرە خوجا ئىسھاق ۋەلى"، "تارىخى نادىرىيە" قاتارلىق كىتاپلاردا "ھەزرىتى ئاپپاق خوجام ئالەم پانىدىن ئالەم باقىغا رىھلەت قىلدىلەر. ئۇلار قەشقەر مەۋزۇيىدىكى "ياغدۇ" دېگەن كەنتتە دەپىن قىلدىلەر" دەپ يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا، ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلگەن.

5

خوجا ھىدايىتۇللا ھايات ۋاقتىدا بۇ مازارنى "پەلەكتىن نۇر تۆكۈلگەن يەر" "مۇرتلىرىم بىلەن شۇ زېمىندىن قوپارمەن" دەپ ۋەز ـ نەسىھەتلەر قىلىپ، ھەر قايسى جايلاردا ۋاپات بولغان كىشىلەرنى ئۆز مازىرى ئەتراپىغا دەپنە قىلىشنى تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇرۇق ئەۋلادىنىڭ بېشىغا تاۋاپ قىلىشقا كەلگەندە، ئۆز مازىرىنىڭمۇ چۆلدەرەپ قالمايدىغانلىقىنى، تاۋاپ قىلىشقا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئۆز مازىرى ئۈچۈن نەزىرە بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى، داشقازاننىڭ قايناپ تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇرۇق ئەۋلادىنىڭمۇ پايدىغا ئىگە بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى مەقسەت قىلغان.

خوجا ھىدايىتۇللا ئۆز مازىرىنىڭ شەيخلىرى، رېمونت ئىشلىرى ۋە ئەۋلادىنىڭ راسخوتلىرى ئۈچۈن كۆپلىگەن يارمۇھەممەت بايلارنى دۇئاغا كۆندۈرۈپ، "پەلەكتىن نۇر تۆكۈلگەن يەر" گە يەر زېمىنلىرىنى ۋەخپە قىلدۇرىدۇ. بۇ مازار ئۈچۈن ۋەخپە قىلىنغان يەرلەر ھەر قايسى جايلاردا بولۇپ، 10 مىڭ پاتمانىدىن ئۇشۇق ئىكەنلىكىنى پېشقەدەملەر ھېكايە قىلىشىدۇ. توققۇزاق ناھىيىسىدىكى يېڭى ئۆستەڭنىڭ سۇگۈگۈلاچ يېزىسى، يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ياندۇمنىڭ ۋەخپىلىرى، لەڭگەر يېزىسىنىڭ پۈتۈن يەرلىرى، قەشقەر شەھىرىنىڭ قوغان تەۋەسىدىكى يەرلەرنى خوجا ھىدايىتۇللا ئۆز مازىرى ئۈچۈن ۋەخپە قىلىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ بىر قىسمىدىن خوجا ھىدايىتۇللانىڭ ئەۋلادلىرى يەر ئىسلاھاتىغا قەدەر پايدىلاندى.

خوجا ھىدايىتۇللا مازىرى نېمە ئۈچۈن قوغدىلىدۇ؟

بۇ قۇرۇلۇشنى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئېقىمللىق، قولى گۈل بىناكارلىق تېخنىكلىرى، بىناكارلىق ئۇستىلىرى، گۈزەل سەنئەت خادىملىرى، مېھنەتكەش خەلق بىنا قىل-

خان. بۇ قۇرۇلۇشتا ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى، (تېخنىكىسى)، نەققاشچىلىق سەنئىتى، كاھىشچىلىق سەنئىتى، سىرچىلىق سەنئىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقىمىزدۇر. بۇ مازارشۇنىڭ ئۈچۈنلا قوغدىلىدۇ.

ۋەتىنىمىز ئىچىدىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ، چەتئەللىك مېھمانلارنىڭ، ئىلىم - پەن خادىملىرىنىڭ، ساياھەتچىلەرنىڭ بۇ كۆركەم قۇرۇلۇشنى كۆزدىن كۆچۈرۈشىنى، مەدەنىي - يادىكارلىق ئىكەنلىگىنى چۈشىنىشىمىز لازىم.

يازغانلىرىمدا بەزى نۇقسانلار بولۇشى مۇمكىن. ئۇستازلارنىڭ ياردەم بېرىشىنى سورايمەن.

ئىزاھاتلار

① تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ② تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ③ پاتمان - ئىسون بەش مىسو يەرگە تەڭ. ④ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن . ⑤ تارىخى نادىرىيە دىن . ⑥ سىيادەتنامە دىن. ⑦ تەزكىرە خوجا ئىسھاق ۋەلى دىن. ⑧ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللادىن. ⑨ سىيادەتنامە دىن . ⑩ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑪ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑫ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑬ سىيادە تنامە دىن. ⑭ سىيادە تنامە دىن . ⑮ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑯ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑰ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑱ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑲ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑳ سىيادەتنامە دىن. ㉑ تارىخى نادىرىيە دىن. ㉒ سىيادە تنامە دىن. ㉓ سىيادە تنامە دىن. ㉔ خوجا ئىسھاق ۋەلى دىن. ㉕ سىيادە تنامە دىن. ㉖ دىۋان مەشرەپ دىن. ㉗ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ㉘ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن.

ئاپتورلار دىققىتىگە

«قەدىمقى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» — قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش ئىشخانىسى باشقۇرغان، ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان، ئۇنىۋېرسالىق خاراكتېرلىك، قەرەلسىز ژورنال. ئۇنىڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، تىبابەت، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، پەلسەپە...... گە ئائىت قەدىمقى كىتابلىرى، مەدەنىي يادىكارلىقلىرى بىلەن ئاشۇ مەزمۇنلارغا ۋە ئارخېلوگىيىگە دائىر ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

ژورنال - پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ھەققىدىكى فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەم ئىزچىللاشتۇرۇشنى، شۇنداقلا ۋىلايىتىمىزنىڭ قەدىمقى كىتابلارنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش، پىلانلاش خىزمىتىنى يەنىمۇ ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ مول، قەدىمقى مەدەنىي مىراسلىرىنى قېزىش، رەتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭغا بولغان تەنقىدىي ۋارىسلىقنى كۈچەيتىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ژورنال — باشتىن - ئاياق پارتىيىمىز بەلگىلەپ بەرگەن مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش، قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرىدۇ.

ئەسەر ئەۋەتكۈچى يولداشلار ئەسلىسىگە سادىق بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭغا نىسبەتەن بەلگىلىك پوزىتسىيىسىنى ئىزھار قىلىش، سېلىشتۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئەسلىسىنى بىللە قوشۇپ ئەۋەتىشى، ئىلاجى بار تەييارلانغان نۇسخىسىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەلرەك بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىشى، ئەسەر قۇر ئارىلىقى كەڭ ماقالە قەغىزىگە قارا سىيا بىلەن ئېنىق، پاكىز، چىرايلىق كۆچۈرۈلگەن بولۇشى، تىنىش بەلگۈلىرى توغرا، جايىدا قويۇلغان بولۇشى كېرەك. ئەسكەرتىش ۋە

ئۇنىڭ ئۇرنى ئىزاھاتلار بىلەن بېرىلسە، نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر بولسا، ئۇنىڭ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا بېرىلىشى، ۋاقتى ئېنىق ئەسكەرتىلىشى لازىم.

بىر ئەسەر ياكى ماقالىنى ئىككى ئورۇنغا ئەۋەتىشكە بولمايدۇ. نەشرگە تەييارلانغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەن جاۋاب قايتۇرۇلغاندىن باشقا، ماقالىلارغا بىردەك جاۋاب قايتۇرۇلمايدۇ. ئەسەر ئەۋەتكۈچى يولداشلار ئۆزىدە بىر نۇسخا ساقلاپ قېلىشى لازىم.

ئەۋەتىلمىگەن ئەسەرلەر قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى «قەدىمقى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» تەھرىر بۆلۈمىگە ئەۋەتىلىشى، تەھرىرلەرنىڭ شەخسى نامىغا ئەۋەتمەسلىكى لازىم. ئەسەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مۇۋاپىق قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ.

«قەدىمقى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى.

1984- يىلى 6- ئاي